د افغانستان اسلامي امارت
د علومو اکاډمي
د بشري علومو معاونيت
د ټولنيزو علومو مرکز

آریانا

مجلهٔ علمی - تحقیقی

په دې ګڼه کې:

- په هيواد کې د ملي هويت...
- نگاهی به کارنامه های سیاسی...
- جایگاه تاریخی و خدماتی...
- د کانت په فلسفه کې...
- د دوهمې نړیوالې جګړې پر...
- قضاء له پاره د ذکوريت...
- ...

- دوره پنجم
- ربع: اول - دوم
- سال: ۱۴۰۱ هـ.ش.
- شماره مسلسل: ۴۴۴ - ۴۴۵
- سال تأسیس: ۱۳۲۱ هـ.ش
- کابل - افغانستان

۱ـ۲

مجلهٔ علمی - تحقیقی آریانا

شماره ۱-۲ , سال ۱۴۰۱ هـ.ش

ARYANA

Quarterly Journal

Establishment 1942
Academic Publication of
Afghanistan Science Academy
Serial No: 444-445

Address:
Afghanistan Science Academy
Torabaz Khan, Shahbobo Jan Str.
Shar-e-Now, Kabul,Afghanistan
Tel: 0202201279

د افغانستان اسلامي امارت

د علومو اکاډمي

د بشري علومو معاونیت

د ټولنیزو علومو مرکز

آریانا

مجلۀ علمی- تحقیقی

اقتصاد، تاریخ و اتنوگرافی، حقوق و علوم سیاسی، روانشناسی و

تعلیم و تربیه، ژورنالیزم، فلسفه و جامعه شناسی

مؤسس احمد علی کهزاد

سال تأسیس ۱۳۲۱ هـ . ش.

شماره مسلسل ۴۴۴ ـ ۴۴۵

دوره پنجم

شماره ۱-۲ سال ۱۴۰۱ هـ ش

یادښتونه

- مقاله دې په رسمي ډول له ځانګړي ادرس څخه د نوم، تخلص، علمـي رتبـې، د تیلفون شمېرې او ایمېل ادرس په ذکر کولـو سره د علومـو اکـاډمۍ اداري تـه را واستول شي.
- را استول شوې مقاله بایـد علمـي، څېړنیـزه، بکـر او دعلمـي منـل شـوو معیـارونو مطابق وي.
- مقاله باید مخکې په بل ځای کې چاپ شوې نه وي.
- د مقالې سرلیک باید لنډ او له محتوا سره مطابقت ولري.
- مقاله باید د لنډیز لرونکې وي، ۸۰ څخه تر ۲۰۰ کلمـو وي او د اصـلي پوښـتنې ځواب ویوونکې وي چې مقاله هغې ته ځواب ویوونکې ده. همدارنګه لنـډیز بایـد د یونسکو له ژبو څخه په یوې ژباړل شوی وي.
- مقاله باید د سریزې، مبرمیت، هدف، د څېړنې د پوښتنې، د څېړنـې د تګـلارې، لاس ته راغلو پایلو او د منابعو د لړلیک لرونکې وي او هم پـه مـتن کـې منبـع تـه اشاره شوې وي.
- مقاله باید پرته د ټایپي تېروتنـو، د ژبـې د اصـولو د ټولـو نکـاتو پـه مراعتولـو او د موضـوعاتو پـه منطقـي تسلسـل سره د A4 پـه یـو مخیـزې پـاڼې او د Word پـه پروګرام کې برابره شي.
- د مقالې حجم باید حد اقل ۷ او حـد اکـثر ۱۵ معیـاري پـاڼې وي، پـه ۱۳ فونـټ کې دې ټایپ شي، د سطرونو ترمنځ دې فاصله Single وي او کاپي دې د هارډ او سافټ په بڼه را واستول شي.
- د مجلې کتنپلاوی د رد، منلو او د مقالو د سمونو صلاحیت د علومو د اکـاډمۍ د نشراتو د لایحې په نظر کې نیولو سره لري.
- ارایه شوي تحلیلونه او نظرونه د څېړونکي او لیکـونکي پـورې اړه لـري او الزامـاً د اداري موقف پورې اړه نه لري.
- د نشر شوو مضامینو او مقالو د کاپي حق خوندي دی، یـوازې د مأخـذ پـه توګـه ترې په نشراتو کې ګټه اخیستل کېدلی شي.
- سپارل شوې مقاله بېرته نه مستردېږي.

یادداشت

- مقاله رسماً از آدرس مشخص با ذکر نام، تخلص، رتبه علمی، نمبر تیلفون، و ایمیل آدرس نویسنده به اداره اکادمی علوم فرستاده شود.
- مقالۀ ارسالی باید علمی – تحقیقی، بکر و مطابق معیارهای پذیرفته شدۀ علمی باشد.
- مقاله باید قبلاً در جای دیگری چاپ نشده باشد.
- عنوان مقاله مختصر و با محتوا مطابقت داشته باشد.
- مقاله باید دارای خلاصۀ حد اقل حاوی ۸۰ الی ۲۰۰ کلمه بوده، و گویای پرسشی اصلی باشد که مقاله در پی پاسخ دهی به آن است. همچنان خلاصه باید به یکی از زبان-های یونسکو ترجمه شده باشد.
- مقاله باید دارای مقدمه، مبرمیت، هدف، سؤال تحقیق، روش تحقیق، نتایج به دست آمده و فهرست منابع بوده و در متن به منبع اشاره شده باشد.
- مقاله باید بدون اغلاط تایپی با رعایت تمام نکات دستور زبان، تسلسل منطقی موضوعات در صفحۀ یک رویه کاغذ A4 در برنامۀ word تنظیم شده باشد.
- حجم مقاله حد اقل ۷ و حد اکثر ۱۵صفحه معیاری بوده، با فونت ۱۳ تایپ شود، فاصله بین سطر ها واحد (Single) باشد و به شکل هارد و سافت کاپی فرستاده شود.
- هیأت تحریر مجله صلاحیت رد، قبول و اصلاح مقالات را با در نظر داشت لایحۀ نشراتی اکادمی علوم دارد.
- تحلیل ها و اندیشه های ارائه شده بیانگر نظریات محقق و نویسنده بوده، الزاماً ربطی به موقف اداره ندارد.
- حق کاپی مقالات و مضامین منتشره محفوظ بوده، فقط در صورت ذکر مأخذ از آن استفاده نشراتی شده می تواند.
- مقالۀ وارده دوباره مسترد نمی گردد.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ناشر: ریاست اطلاعات و ارتباط عامه اکادمی علوم افغانستان

مدیر مسؤول: عبدالباقي شهاب

مهتمم: محمد ابراهیم پکتین

هیأت تحریر:

- سرمحقق شیرعلی تزری
- څېړنپوه دکتور محمدشریف ځدراڼ
- سرمحقق عبدالجبار عابد
- څېړنوال محمد داوود ناظم
- محقق غلام نبی حنیفی

دیزاین: مجتبی

محل چاپ: مطبعه بهیر. کابل ـ افغانستان

آدرس: اکادمی علوم افغانستان، طره باز خان واټ،

کوچه شاه بوبوجان، شهرنو، کابل

شمارۀ تماس ریاست اطلاعات و ارتباط عامه: (۰۰۹۳)۰۲۰۲۲۰۱۲۷۹

ایمیل ریاست اطلاعات و ارتباط عامه: info@asa.gov.af

ایمیل مدیریت مجله: aryanajournal777@gmail.com

اشتراک سالانه:

کابل: ۳۲۰ افغانی

ولایات: ۴۸۰ افغانی

- قیمت یک شماره در کابل: ۸۰ افغانی
- برای استادان و دانشمندان اکادمی علوم: ۷۰ افغانی
- برای محصلین و شاگردان مکاتب: ۴۰ افغانی
- برای سایر ادارات: ۸۰ افغانی

د موضوعاتو لړلیک

شمېره	سرلیک	لیکوال	مخ
۱.	په هېواد کې د ملي هویت ...	څېړنپوه دکتور محمدشریف ځدراڼ	۱
۲.	نگاهی به کارنامه‌های سیاسی...	سرمحقق عبدالجبار عابد	۲۷
۳.	جایگاه تاریخی و خدماتی...	معاون سرمحقق برهان الدین نظامی	۴۳
۴.	د کانت په فلسفه کې...	معاون سرمحقق عبدالضابط ځدراڼ	۷۴
۵.	د دوهمې نړیوالې جگړې پر...	څېړنیار ولي‌باز آرین	۹۱
٦.	قضاء له‌پاره د ذکوریت...	څېړندوی عبدالقهار عزیزي	۱۱٦
۷.	د اسلامي حکومت بهرني...	څېړندوی وجیه الله ظهیر	۱۵٦

څېړنپوه دکتور محمدشریف ځدراڼ

په هېواد کې د ملي هویت مسأله

The issue of national identity in the country

<u>Senior Research Fellow M Sharif Zadran</u>

Abstract:
Afghanistan is a country that contains a solid history of culture, civilization, powerful states, and multiple races and ethnic groups. They have bravely defended territorial integrity, independence, and national identity in their sacrifices.

National Identity refers to the legal relationship between an individual and a society in a country, state, or nation. The main elements of national identity include common geography, history, political and economic structure and regime, culture, and national interests.

The National Identity is synthesized of two words; national is referred to as 'nation', and identity is defined as individual, family, society, ethnicity, and nation. The identity differs from other ethnic groups, languages, cultures, and nations. There are different identities, for

example, individual identity, family identity, ethnic identity, and religious identity, and the most important identity is the national identity which is the umbrella for all identities.

لنډيز

گران افغانستان يو داسې هېواد دی چې له تاريخ نه وړاندې او تر اوسه د مدنيتونو، بېلابېلو فرهنگونو، انسانې تهذيبونو، ځواکمنو دولتونو، د گڼو قومونو لرغونې ځانگو گڼل کېږي او د تاريخ په اوږدو کې يې له ځمکنۍ بشپړتيا، خپلواکۍ او ملي هويت څخه په مېړانه ساتنه او دفاع کړې ده.

ملي هويت په يوه هېواد، دولت او ملت پورې د يوه فرد او ټولنې له رسمي او قانوني تړاو او تعلق څخه عبارت دی، مشترکه جغرافيه، مشترک تاريخ، مشترک سياسي نظام، مشترک اقتصادي جوړښت، مشترک فرهنگ، مشترکې ملي گټې او زيانونه، زموږ د ملي هويت مهم عناصر او بنسټونه دي.

ملي هويت له دوو کلمو جوړ شوی دی، ملي ملت ته منسوب او يا په ملت پورې د اړوند په معنا دی؛ خو هويت هغه ځانگړتياوې او صفتونه دي چې يو شخص، کورنۍ، ټولنه، قوم او ملت ورباندې پېژندل کېږي او له نورو سره يې توپير ورباندې کېږي، هويتونه بېلابېل دي، د بېلگې په توگه فردي، فاميلي، قومي، ديني، مسلکي او شغلي؛ خو تر ټولو لوړ ملي هويت دی چې باقي نور هويتونه د هغه تر چتر لاندې راځي.

سريزه

د افغان ملت د هويت ريښې د هغه په لرغوني بډای تاريخ کې دي او زموږ ملي هويت چې د يوې تنې په څېر دی او زموږ د ملت ټولې فرهنگي برخې د هغه پر بنسټ يووالی مومي؛ موږ ته خپل تاريخ راښيي چې موږ په تېر کې څه ډول مشترک برخليک درلود او ولې په راتلونکې کې موږ ټول افغانان يو مشترک برخليک لرو؟ د تاريخ په اوږدو کې زموږ قومي تنوع د ملي هويت د

تأمین او پیاوړتیا یو ګډ بنسټ و، زموږ ګډ ژوند، کار او حماسو واحد افغان تاریخ جوړ کړ چې زرګونه کلونه تاریخي مخینه(سابقه) لري او بې له شکه په دغه لرغوني تاریخي هېواد کې خپل ملي هویت مشاهده کولی شو؛ یعنې په دغه ثابته جغرافیه او اوږده زمانه کې د آریانا، خراسان او افغانستان درې نومونه له یوه سیاسي هویت څخه دي.

افغانانو د تاریخ په اوږدو کې آریانا، خراسان او افغانستان د سیاسي هویت تر نامه لاندې مشترکه خاوره او هېواد، مشترک تاریخ، مشترکې ګټې، مشترکې ژبې او دینونه درلودل چې د ملي هویت په جوړولو او پیاوړتیا کې یې مهم رول درلورد، یا په بل عبارت: د ملي هویت مهم بنسټونه وو.

له تاریخه ناخبره او یو شمېر پردیپال افغان سیاسیون په ناشعوري او یا په قصدي او شعوري توګه زموږ له ملي هویت (افغان) او (افغانستان) سره مخالفت کوي چې بې له شکه یو ناروا او د ملي ارزښتونو ضد عمل دی، دوی باید د افغانستان او سیمې تاریخي آثار ولولي، وګوري او مطاله کړي چې بشپړ حقیقت ورته څرګند او روښانه شي، حقیقت دا دی چې د افغان نوم شاوخوا درې زره کاله وړاندې د هند د آریایانو په تاریخي اثر (مهابهاراته) کې د (اسواکا، اسوه غانا) په بڼه، د (ورهامیرا، Varahamira) په اثر کې د (اوګانا Avagana) او (اوغانا) په بڼه ثبت دی، د ساسانیانو د پاچا لومړي شاهپور (۲۴۱- ۲۷۲ م) د نقش رستم په کتیبه کې چې په پارتي، منځنۍ پارسي او یوناني ژبو کښل شوې وه؛ د افغان نوم یې د (ابګان Abgan) په بڼه کښلی دی، فردوسي په شاهنامه کې د اوګان، اوغان او افغان درېواړو یادونه کړې ده، «پښتون» پښتنو ته تر (۱۴) میلادي پېړۍ پورې د دویم نوم په توګه استعمالېده؛ ځکه د پښتنو لرغونی او اصلي نوم په ریګوېدا کې له افغان څخه وړاندې یاد شوی دی، دغه راز د (افغان) نوم د افغانستان د نورو قومونو لپاره (۸۰۰) کاله وړاندې د مغولو او تېموریانو د اشغال پر مهال بیا تر اوسه استعمال شوی او په ملي او نړیواله کچه په رسمیت پېژندل شوی دی، دغه

راز د افغانستان نوم د خراسان تر څنګ (۱۰۱۹) کاله وړاندې د ابوریحان البیروني له خوا په (کتاب الهند، ۴۲۳ هـ ق) کې استعمال شو او د خراسان په شان له یوې ځانګړې جغرافیې څخه د افغانستان پر عامې جغرافیې باندې تبدیل شو او له احمدشاه بابا څخه وړاندې لوی امپراتور نادرافشار چې دا سیمه د فارس په قلمرو کې داخله کړه؛ لومړنی شخص و چې [د دې ساحې] شمالي برخه یې د هغې د اوسېدونکو د اکثریت له امله افغانستان وبلله او جنوبي برخه یې د بلوچستان په نامه یاده کړه (٦: ۲۱۱ مخ).

انګرېزي مؤرخ جورج فورستر په (۱۷۸۲ م)؛ یعنې ۲۴۰ کاله وړاندې د کابل، کندهار او هرات له لارې فارس، روسیې او لندن ته د سفر په ترڅ کې زموږ هېواد په خپل اثر کې د (افغانستان) په نامه څو ځلي یاد کړی دی او د هغه حدود یې په ختیځ کې له کشمیر، ملتان، په لوېدیځ کې مشهد او په شمال کې له پنجدې څخه تر آمو سینده، په جنوب کې د عربو تر بحیرې پورې را په ګوته کوي، د جورج فورستر په وینا: په دغه هېواد کې د جمعې لمانځه خطبه د تېمورشاه په نامه ویل کېده (۹: ۳۳۵ مخ).

د ملي هویت په توګه د افغان او افغانستان منل دا د افغانانو په ملي احساس پورې اړونده مسأله ده، په تاریخي لحاظ په دې برخه کې هېڅ ستونزه نشته؛ ځکه یو څوک خپل تاریخ پېژني او له خپل هېواد، ملت او ملي هویت سره مینه لري او د هېوادپالنې احساس یې دومره لوړ وي چې د خپل هېواد او ملت ټولو ملي، تاریخي او اسلامي ارزښتونو ته درنښت کوي او د ځان تړاو ورسره احساسوي؛ خو یو شمېر لاسپوڅي، پردیپال او متعصب کسان شته چې ځانونه په افغان او افغانستان پورې اړوند نه ګڼي او زموږ د ملت تر منځ د نفاق تخمونه شیندي او دا هغه خلک دي چې د افغان واحد ملت یو فیصدي هم نه جوړوي.. د یادولو وړ ده چې د افغان ملي هویت تر چتر لاندې د ټولو افغانانو فردي، کورني، دیني او قومي هویتونه په خپل ځای کې د اهمیت او درنښت وړ دي.

د موضوع مبرمیت

په اوسنیو شرایطو کې چې د امریکا او ناټو د اشغال له ختمېدو نه یواځې یو کال او څو میاشتې تېرېږي؛ د دوی د استعماري سیاست اغېزې لا دوام لري چې ښه بېلګه یې په ټولنیزو رسنیو کې لیدلی شو چې ځینې جاسوسان او پردیپالي په څومره سپین سترګۍ د افغان او افغانستان له ملي هویت سره مخالفت کوي او دغه ملي هویت یواځې په یو قوم پورې تړلی بولي؛ حال دا چې (افغان) او (افغانستان) له پېړیو راهیسې د ټولو افغانانو مشترک ملي هویت دی، له همدې امله چې ملي هویت په تاریخي او ملي لحاظ یوه ډېره مهمه او پېچلې موضوع ده؛ نو ځکه یې د څېړنې مبرمیت او اړتیا احساسېده.

د موضوع د څېړنې هدف

د څېړنې هدف دا دی چې د معتبرو تاریخي آثارو په رڼا کې د ملي هویت معنا، مفهوم، اهمیت او تاریخي اړتیا وڅېړو او په دې اړه د هېوادوالو ذهنونه تنویر او روښانه کړو.

د څېړنې میتود

په نوموړې څېړنه کې له توصیفي او تحلیلي میتود څخه ګټه اخیستل شوې او هم تاریخي او اکاډمیک اصول په پام کې نیول شوي دي.

د ملي هویت تعریف او اهمیت

ملي هویت له دوو کلمو څخه ترکیب شوی دی، ملي هویت ته منسوب او یا په ملت پورې د اړوند په معنا دی، هویت هغه څه چې شخص، کورنۍ، ټولنه او ملت ورباندې پېژندل کېږي؛ لکه: نوم، کورنی نوم، د پلار نوم، د قوم نوم، د ملت نوم او یا په ټوله کې هغه ملي، سیاسي او فرهنګي ځانګړتیاوې دي چې له نورو سره یې توپیر وربانديې کېږي؛ یا په واقعي توګه د یو شي موجودیت، څرنګوالی او ماهیت وربانديې ښکاره او پېژندل کېږي. (۳: هـ توری)

هویت له تشخص او شخصیت څخه عبارت دی، کله هم د تشخص پر ماهیت باندې اطلاقېږي.(۱۰: ۹٦- ۲۳۵ مخونه)

ملي هویت له وطن، ملت، دین، ژبې، تاریخ، مشترک برخلیک، مشترکو اقتصادي ګټو، ادب او رسومو څخه عبارت دی. (۹: ۱۴- ۱۵ مخونه)

ملي هویت په یوه هېواد، دولت او ملت پورې په رسمي او قانوني توګه د یوه شخص او یا د ټولنې تړلتیا او تعلق ته وایي، مشترکه جغرافیه، مشترک سیاسي نظام، مشترک اقتصادي جوړښت، مشترک تاریخ، مشترک فرهنګ، مشترکې ګټې او زیانونه په یوه هېواد کې د ملي هویت اساسي عناصر دي. (۴: ۲۹ مخ)

د هویت په اړه بېلابېل تعریفونه وړاندې شوي دي؛ خو پخپله د هویت کلمه په اصل کې عربي ویی(لفظ) دی چې د شي او یا شخص د حقیقت په معنا دی چې د ځانګړو صفتونو او ځانګړتیاوو لرونکی وي. (۱۲: ۱۹۸۴ مخ)

دغه راز په عربي کې تذکرې ته هویه ویل کېږي او د هویت په تذکره کې د یوه شخص د پېژندګلوۍ ځانګړنې هرومرو په نښه شوې وي.

هویت د شي له حقیقت یا شخص څخه عبارت دی چې پر اصلي او ذاتي صفتونو ولاړ وي، هغه صفتونه چې د یو شخصیت او فرد، د یوې کورنۍ، د یو قوم او یو ملت جوړونکي وي؛ یا په بل عبارت: هویت په یوه ساده جمله کې هغه څه دي چې د پېژندلو لامل ګرځي، هویت دغې پوښتنې ته ځواب دی چې زه څوک یم؟. (۱: ۱۴- ۱۵ مخونه)

هویت په واقعیت کې د هر فرد، قوم او یا ملت خپلو دغو پوښتنو ته چې زه څوک یم؟ او په کوم قوم او ملت پورې تړاو لرم؟ د اګاهانه ځواب پایله ده، دا چې په تېر کې څوک و او په کومه قومي، ملي، مذهبي او نژادي ډلې پورې تړاو لري؟ دغو پوښتنو ته په شعوري ډول ځواب ویلو ته هویت وایي، هویت په خپل ذات کې د یو کس، کورنۍ، قوم او ملت د مهمو ټولنیزو، فرهنګي، رواني، فلسفي، د ژوند او ژواک او تاریخي خصوصیاتو او ځانګړتیاوو ټولګه ده

چې د هغوی په وسیله له نورو توپیرېږي؛ یا په بل عبارت: د خصایلو هغه ټولګه ده چې د یوه فرد او ملت توپیر له بل فرد او ملت سره وربانديې کېږي او تعلق يې د همدغو ارزښتونو په وسیله ټاکل کېږي او یا هويت د ځانګړتیاوو هغه ټولګه ده چې (موږ) له نورو بېلوي، د بېلګې په توګه افغانستان هغه هېواد دی چې افغانان پکې اوسېږي؛ خو بر عکس ایران هغه هېواد دی چې ایرانیان پکې اوسي، دغه دواړه هېوادونه په تاریخي، جغرافیوي، فرهنګي، مذهبي او قومي لحاظ جلا- جلا هویتونه لري او حتی د دوی د ملي ګټو تر منځ هم توپیر شته دی، ملي ګټې د ملي هويت یو مهم عنصر ګڼل کېږي.

ملي هويت په یوه هېواد کې د وګړو تر منځ د وروروليی، اتحاد او د هېوادپالنې ملي روحیه رامنځته کوي او د بېلابېلو قومونو او قشرونو تر منځ د پیوندولو مهمه کړۍ جوړوي، زموږ ګډ تاریخ چې زموږ د ملي هويت یوه مهمه برخه ده؛ د ملي هويت په تکوین او تقویت کې لوړ رول لري، په دې برخه کې مهمه خبره زموږ د هېواد د اوسېدونکو او اتباعو توافق دی، په ځانګړې توګه د بېلابېلو قومي ډلو تر منځ د مشترکو بنسټونو پر سر توافق دی، د ا فغانستان د ټولو قومونو او قشرونو استازو د (۱۳۰۱ هـ ش، د ۱۳۴۳ هـ ش) د (۱۳۸۲ هـ ش) د اساسي قوانینو په لویو جرګو کې په یوه غږ دا پرېکړه وکړه چې د افغانستان پر ټولو اتباعو د (افغان) نوم اطلاقېږي او دوی ټول برابر افغانان دي، په دې ډول زموږ د ټولو هویت د (افغان) په توګه په اساسي قوانینو کې تصویب شو، په داسې حال کې چې په ا فغانستان کې د مېشتو قومونو ملي هويت اته سوه کاله وړاندې په تاریخي آثارو کې (افغان) تصدیق شوی دی؛ خو سره له دې د هر قوم (قومي هويت) پر ځای او د درنښت وړ دی.

علامه کهزاد د افغانستان د ملي او تاریخي هويت په اړه لیکي: ((لرغوني او تاریخي افغانستان د هند د نیمې وچې، ایران او مرکزي اسیا د نیمې وچې تر منځ یو داسې کانون او مرکز دی چې یا پخپله د بېلابېلو مدنیتونو منبع ده او یا له نورو ملکونو څخه ورته ډول- ډول مدنیتونه راغلي دي، دغه ټول خپل

او پردي مدني او تهذيبي مراتب په دغه کانون کې سره ګډ او مخلوط شوي دي او له هغه څخه وخت په وخت او عصر په عصر نوي- نوي افکار، ځانګړي ادبي، فکري او هنري مدرسې میدان ته راوتلي دي چې ټول محلي، افغاني او افغانستاني رنګ او صبغه یې خپله کړې ده. (۱۷: سريزه، الف- ب مخونه)

افغانان په خپلو ډېرو قومونو باندې باید وویاړي؛ ځکه دا هر یو قوم د مشترک تاریخي، سیاسي، اقتصادي، ټولنیز او فرهنګي نظام او ملي هویت د بډاینې منبع ګڼل کېدای شي، د بېلګې په توګه افغانستان د نړدې څلوېښتو ژبو ملي کانون دی او بې له شکه زموږ د هېواد هره ژبه غنا ده او د ملي هویت یو له اساسي عناصرو څخه ګڼل کېږي، د هندوستان پخوانی ولسمشر خدای بښلی ډاکتر عبدالکلام لیکي: ((د یوه ځواکمن ملت لپاره درې لاملونه ډېر مهم دي: لومړی په خپلو بریالیتوبونو باندې ټولنیز ویاړ، (لکه موږ افغانان چې پر خپلو تاریخي سوبو ویاړو)، دویم- یووالی، (افغانانو چې د تاریخ په اوږدو کې تر خپل منځ یووالی کړی، نو یې لویو استعماري زبرځواکونو ته تاریخي ماتې ورکړې دي) او دریېم د ګډ کار کولو وړتیا او استعداد. (۲: ۶۲- ۶۳ مخونه)

افغانان د تاریخ په اوږدو کې له خپل ملي هویت نه په دفاع کې تل بریالي شوي دي، دلیل یې دا دی چې د وطن او ملي هویت دفاع یې په یووالي او په ګډ جهاد کړې ده، د بېلګې په توګه د انګرېزانو درې پوځې او استعماري یرغلونه یې داسې مات کړل چې په پایله کې انګرېزي مؤرخینو د زړورو، جنګي، سرکښو جنګیالیو او د افغان ملت په نامه یاد کړل او دغو بریاوو د افغان نوم ته ملي، مذهبي اونړیوال شهرت او رسمیت ور په برخه کړ او بې له شکه زموږ ملي هویت لا ورسره پیاوړی شو. (۲۲: ۱۳۳- ۱۳۶ مخونه)

پر انګرېزانو باندې له درېیم بري وروسته پاچا امان الله لومړی افغان و چې زموږ د ملي هویت تعریف یې وکړ او هغه هم په پراخ مفهوم سره: ((هر څوک چې په افغانستان کې اوسېږي؛ له هر مذهب او فرقې څخه چې وي او هر

کار، صنعت او خدمت چې کوي؛ ټولو ته افغان ویل کېږي. (۲۲: ۱۳٦- ۱۳۷ مخونه)

له ځانګړي ملي هویت او سیاسي هېواد سره د تعلق لرلو د حس پیدا کېدل د هر انسان په فکر کې د اصلي معنوي انګېرنې زېربنا ده، کله چې له سیاسي هېواد سره د تعلق حس پیدا شي؛ نو (هویت) ته د انسان اړتیا راڅرګندېږي، د یوه هېواد د خلکو د تفکر او احساس په لارو چارو کې ګډون ملي هویت رامنځته کوي، یا په بل عبارت: ملي هویت په ملي ټولنې پورې یو ډول احساس، ژمنه او تعلق دی چې د یووالي او پیوستون لامل ګرځي او انساني، ټولنیز، دیني او ملي فرهنګي بېلابېل اړخونه لري، له همدې امله ملي فرهنګ د ملي هویت یوه روښانه هېنداره ده، په کُلي ډول د ملي هویت په عناصرو کې دیني ارزښتونه، انساني او ټولنیز ارزښتونه او ملي ارزښتونه ګډ(شامل) دي؛ البته (ملي روحیه) یوه بله له مهمو عواملو څخه ده چې د یوه هېواد د خلکو په انسجام کې مهم رول لري او د ملي هویت په محدوده کې ځانګړی ځای او ارزښت لري، د ملي روحیې په پیاوړتیا کې دولتونه د مناسبې فضا په رامنځته کولو کې اساسي او محوري رول لري چې له بده مرغه دغه فکټور په وروستیو کې زموږ په هېواد کې کمرنګی شوی دی.

د یوه ملت د هویت ریښې د هغه په تاریخ کې دي او ملي هویت د تنې او ستې په څېر دی، د یوه ملت چې ټولې فرهنګي اجزاوې د هغه پر بنسټ یووالی مومي؛ تاریخ رانښیي چې څه ډول مشترک برخلیک موږ ټولو درلود او ولې زموږ لپاره یو واحد برخلیک په مخکې دی، په تفکر او طبیعت کې اشتراک زموږ ته راپه ګوته کوي چې د دغو خلکو ظاهري تنوع او زیاتوالی او د ژوند بڼه د یوه یووالي پر بنیاد قرار لري او د هغه درک او فهم هم په مشترکو بنسټونو او واحدې مبدأ پورې تړاو لري.

په واقعیت کې ویلای شو چې ملي هویت په تاریخي هویت کې مشاهده کولی شو؛ یعنې ثابت مکان او اوږده زمانه چې ټول د افغانستان مؤرخین باور

لري چې آریانا، خراسان او افغانستان درې نومونه یو سیاسي هویت دی، درې هېنداري په یو بل کې د یو سیاسي هېواد منظره د تاریخ په اوږدو کې وړاندې کوي، آریانا، خراسان او یا افغانستان زموږ د ټاټوبي درې هویتونه دي؛ البته دغه هېواد د مساحت او پراختیا له لحاظه کله پراخ او کله هم محدود شوی دی؛ خو جغرافیوي کوچنیوالی زموږ د هېواد تاریخي هویت نه دی کم کړی، د ملت د جوړېدو پدیدې د تاریخ په اوږدو کې د دغه هېواد د خلکو جمعي هویت ته پایښت ورکړی دی، کولای شو په لاندې ډول یې خلاصه کړو:

الف: آریانا

مشترک هېواد= آریانا

مشترک دین= زرتشتي

مشترکه ژبه= آریک

مشترکه اراده= د هخامنشیانو، تورانیانو، سکندریانو او موریانو د یرغلونو په وړاندې ګډه مبارزه

ب: خراسان

مشترک هېواد= خراسان

مشترک دین= اسلام

مشترکې ژبې= پښتو او دري

مشترکه اراده= د امویانو، عباسیانو، مغولو او تېموریانو پر ضد مشترکه مبارزه

ج: افغانستان

مشترک هېواد= افغانستان

مشترک دین= اسلام

مشترکې ژبې= پښتو او دري

مشترکه اراده= د صفویانو، انګرېزانو، روسانو، امریکایانو او ناټو پر ضد ګډه مبارزه. (۱۳: ۳۷۳- ۳۷۵ مخونه)

افغانستان د ټولو افغانانو مشترک هېواد او هویت دی او ټول هغه کسان چې په افغانستان کې ژوند کوي؛ افغانان دي او د افغان کلمه په یوه سویه د دغه هېواد اوسېدونکو ته نسبتېږي. (۱۸: ۳۱۴ مخ)

دغه هېواد په معاصر تاریخ کې د افغانستان په نامه یادېږي، په منځنیو پېړیو کې د (خراسان) په نامه او په قدیمو پېړیو کې د (آریانا) په نامه یادېده؛ پس د دې هېواد تاریخ باید تر دغو درېو نومونو (لرغونی، منځنی او نوی) لاندې مطالعه شي. (۱۸: ۳۱٦ مخ)

موږ مخکې وویل چې درې نومونه (آریانا، خراسان او افغانستان) زموږ درې نه بېلېدونکي هویتونه دي، زموږ مشترک هویت د آریانا، خراسان او افغانستان په جغرافیه کې زېږېدلی، وده او پرمختیا یې موندلې ده.

د ملتونو ملي هویت بې له شکه د یوه هېواد په جغرافیه، تاریخ، فرهنګ، واحد سیاسي نظام، مشترکو ګټو، مشترکو ارادو او په تېر او راتلونکي کې په مشترک برخلیک پورې تړلی دی، زموږ ملي او اسلامي ارزښتونه، کار او مبارزه، بریاوې او ماتې د ملي هویت په ټاکلو کې ځانګړی رول لري، له همدې امله پر هر افغان فرض ګڼل کېږي چې د افغانانو ملي هویت ته درنښت وکړي او په دې وویاړي چې وطن مو افغانستان دی او ملي هویت مو (افغان) دی؛ خو د ملي هویت په درلودو او منلو سره د هر افغان فردي، کورنی، قومي او دیني هویت خوندي ګڼل کېږي.

ملي هویت په مډرن او علمي تعریف کې قومي هویت نه دی؛ بلکې مدني هویت دی، مدني هویت د مدني او ملي تفکر په وسیله جوړېږي، د دې تفکر په هېنداره کې ټول قومي هویتونه ځانونه د ملت په عنوان مشاهده کوي. (۴: ۵۷ مخ)

یا په بل تعبیر: ((ملي هویت د یوې ټولنې د وګړو له هغه تصور څخه عبارت دی چې هغوی د یوې سیاسي ټولنې د غړو په توګه باید د مشترکو

زمینو او رضایت پر بنسټ تر هر څه مخکې په خپلو کې د انساني اساسي حقونو او مصالحو لپاره تعاون او تعامل وکړي. (۲۰: ۱۱ مخ)

افغانستان زموږ ګران هېواد چې د قبل التاریخ له دورو بیا تر اوسه د مدنیتونو او فرهنګونو د تېرېدو لار او د انساني فکر او تهذ یب ځانګو وه او ځواکمن دولتونه د تاریخ په اوږدو کې له دغه فرهنګپال هېواد څخه راولاړ شوي او د هغو خلکو تل آزادي او خپل ملي هویت د تاریخي کشمکشونو په اوږدو کې ساتلی دی. (۱۴: الف مخ)

موږ مخکې هم وویل چې زموږ هېواد د آریانا، خراسان او افغانستان تر نامه لاندې تل خپل ملي هویت او ملي یووالی ساتلی دی، د هېڅ پردي او یرغلګر په وړاندې افغانانو سرونه ټیټ کړي نه دي او همدا دلیل دی چې تر اوسه په نړۍ کې د افغانستان او افغان ملت د خپلواکۍ، د ځمکنۍ بشپړتیا او د ملي هویت بیرغ د افغانستان او افغان په نامه اوچت دی.

د امریکا د اشغال په وروستۍ دوره کې یو شمېر پردیپالي راپیدا شول چې د پردیو په اشاره او یا د ناپوهۍ او تعصب پر بنسټ د افغانستان او افغان له نامه سره یې مخالفت او دښمني پیل کړه، دغو وطن پلورو او د افغانستان د ملي هویت او ملي یووالي ضد عناصرو د رسنیو او ناوړه لیکنو له لارې د افغانانو له ملي هویت څخه انکار وکړ چې د دې کسانو په منځ کې یو هم (دیدارعلي مشرقي) دی، نوموړی په خپل اثر (بحران هویت ملی در افغانستان) کې لیکي: ((اما آنچه بحث ما را در مورد بحران هویت ملی سامان می دهد، سر زمین بنام افغانستان است؛ زیرا که هم در دوره ای که نام افغانستان آریانا بود و هم در عهد که کشور نامش خراسان بود؛ چنین آشفتگی هویت به نظر نه می رسید... اما زمان که احمدشاه ابدالی یا احمدشاه درانی به هر دلیل که داشت؛ نام افغانستان را بر این مرزوبوم گذاشت، نه تنها تضادهای موجود کاهش نیافت؛ بلکه تشدید گردید و این

بحرانها هم در درون اقوام آغاز گردید و هم بین قوم ها در برخورد با یکدیگرش.

کشور افغانستان که بر گرفته از لفظ افغان است و افغان منحیث هویت مردم افغانستان چه سنخیت (اصل او بنیاد) می تواند با مردم مسکون در این سر زمین داشته باشد، این کلمه باید الگو و آئینه تمام نما برای تمام اقوام و مردم ساکن در افغانستان باشد، در مورد واژه افغان گپ و گفتارهای بسیاری شده است، برخی ها کلمه افغان را دری یا پارسی دانسته که معنای ناله و فغان را می رساند، دسته دیگری این نام را فقط نام قوم خاص دانسته؛ یعنی معادل به پشتون می دانند... (۲۰: ۲۴- ۲۵ مخونه)

باید د دیدارعلي مشرقي په ځواب کې ولیکم چې زموږ په هېواد (آریانا، خراسان او افغانستان) کې د ملي هویت بحران هېڅکله هم وجود نه درلود او نه یې لري؛ ځکه د تاریخ په اوږدو کې له هخامنشیانو، ساسانیانو، سکندریانو، مغولو، صفویانو، شیبانیانو، بابریانو، انگرېزانو، روسانو، د امریکې او ناټو د یرغلونو او اشغال پر مهال زموږ له ملي هویت نه په اتفاق او مېړانه دفاع وشوه او دغه ټول اشغالگر د افغانستان پر دایمي اشغال باندې بریالي نه شول؛ خو د هغوی یو شمېر بقایاوې چې تر اوسه په افغانستان کې اوسي؛ زموږ له ملي یووالي او ملي هویت سره په همېشنۍ توگه دښمني کوي.

که د تاریخ په اوږدو کې د (آریانا، خراسان او افغانستان) د خپلواکۍ، ځمکنۍ بشپړتیا او ملي هویت د دفاع او ساتنې په اړه د افغانانو تر منځ توافق او مشترکه اراده موجوده نه وای؛ اوس به افغانستان د نړۍ په سیاسي نقشه کې د یوه خپلواک هېواد په توگه حضور نه درلود، ملت تل یو دی او پر خپل ملي هویت باندې په خپلو کې توافق لري؛ خو دا یو شمېر د پردیو لاسپوځي او ناپوهه سیاسیون دي چې زموږ له افغان ملي هویت سره مخالفت کوي؛ خو په هر حال!! د ملت لپاره د پاملرنې وړ هم نه دي.

باید ووایم چې د خراسان نوم د ساسانیانو له خوا پر آریانا کېښودل شو چې د ختیځ او لمرخاته د سیمې معنا یې ورکوله، د ساسانیانو اصلي هدف دا و چې زموږ لومړنی او لرغونی ملي هویت مسخه کړي؛ نو ځکه یې زموږ هېواد (آریانا) ته د خراسان نوم ورکړ، په خاص خراسان کې لومړۍ یوه کوچنۍ سیمه شامله وه؛ خو ورو- ورو ټول افغانستان پکې شامل شو او د عام خراسان په نامه یاد شو.(١٦: ٣ ـ ۴ مخونه)

دیدارعلي باید په دې حقیقت پوه شي چې د آریانا په چوکاټ کې موږ د خراسان په نامه کومه ځانګړې جغرافیه او یا قوم نه درلود؛ برعکس د خراسان په چوکاټ کې موږ د افغانستان سیمه او جغرافیه درلوده چې د هندي آریایانو د تاریخي آثارو (مها بهاراته، بري هت سمهیتا) او د نقش رستم ډبرلیکونو په حواله په دغه جغرافیه کې آسواکا، اسوه غانا، اوګانا، اوغان او افغان اوسېدل چې تاریخي مخینه یې کابو تر (٣٠٠٠) کلونو پورې رسېږي.

دیدارعلي زیاتوي چې په خراسان کې د هویت اشفتګي او هرج مرج موجود نه و؛ خو کله چې احمدشاه ابدالی واک ته ورسېد او پر خراسان یې د افغانستان نوم کېښود؛ تضادونه زیات شول او د هویت بحران د قومونو تر منځ پیل شو، د دیدارعلي په ځواب کې باید ووایم چې د خراسان په دور کې د عربو، مغولو، صفویانو، شیبانیانو او بابریانو اشغال او د افغانستان (٢۵٠) کلنې تجزیې د افغانانو ملي هویت زیات له بحران سره مخامخ کړی و او که د احمدشاه بابا په مشرۍ واحد او خپلواک افغانستان؟ آیا د احمدشاه بابا د شېرسرخ لویه جرګه د افغانستان د قومونو د یووالي او د ملي هویت سمبول نه وه، د احمدشاه له خوا د خپلواکۍ اعلانول او د آریانا د تاریخي سرحدونو بیا احیا کول، د ملي هویت د تأمینولو په معنا نه وو؟ د پوهاند عارض په قول: د یوه هېواد سیاسي سرحدونه او حدود اربعه په حقیقت کې د ملي هویت او د ځمکنۍ بشپړتیا په معنا دي. (١۴: ١ مخ)

دغه راز غبار ليکي: ((احمدشاه در ادارهٔ افغانستان، تحکیم بنیان وحدت سیاسی را اساس قرار داد، برای تحقق بخشیدن این نصب العین، مساوات حقوقی بین اهالی افغانستان را در نظر گرفت و از لحاظ مذهب و زبان و نژاد و منطقه و قبیله، تبعیض و تفاوت را کمتر شناخت... در عمل احمدشاه را عادلتر از قول یافتند و دیدند که اشخاص باکفایت بدون تبعیض از لحاظ نژاد و زبان و مذهب در امور دولت شریک هستند، مثلاً والیان مقتدر احمدشاه در قلمرو او این ها بودند: در ولایت هرات درویش علی خان هزاره، در ولایت نیشاپور عباس قلی خان بیات، در ولایت قلات اشرف خان غلجایی، در شکارپور دوست محمدخان کاکړ، در ولایت مشهد شهرخ افشار، در ولایت کشمیر خواجه عبدالله خواجه زاده، در پتیاله امیر سنگهـ سیک، در ولایت بلوچستان نصیرخان بلوچ، در پنجاب زین خان مهمند، در ولایت سند نورمحمد ملقب به شهنوازخان سندی، در دیرهٔ اسماعیل موسی خان، در ولایت ملتان شجاع ابدالی، در پایتخت افغانستان هم رئیس دارالانشای احمدشاه میرزا هادی خان قزلباش، مستوفی دیوان اعلی میرزا علی رضاخان قزلباش و خزانه دار کُل هم یک نفر هندي بنام یوسف علی ملقب به التفات خان بودند. (۱۵: ۳۷۲ مخ)

احمدشاه بابا او یا نورو افغان واکمنو پر خراسان باندې د افغانستان د نوم ایښودلو نوښت نه دی کړی؛ بلکې د غبار په قول: ((نام افغانستان برای بار اول در قرن سیزدهم در مورد قسمتی از ولایات شرقی کشور اطلاق گردید و در قرن چهاردهم این اسم مخصوص علاقه تخت سلیمان و ماحول آن در مشرق کشور بود، در قرن هژدهم از دریا سند تا کابلستان و از نزدیک کشمیر و نورستان تا قندهار و ملتان، مسکن افغانها خوانده شد؛ بالاخره در قرن نزدهم نام افغانستان به صفت نام رسمی این کشور قرار گرفت. (۱۵: ۹ مخ)

باید ووایم چې د خراسان تر څنګ د افغانستان نوم دود و او ابو ریحان البیروني (۹۷۲- ۱۰۳۵ م) لومړنی مؤرخ دی چې د افغانانو هېواد یې په خپل

اثر (کتاب الهند) کې چې په (۴۲۳ هـ ق) کې یې کښلی؛ د (افغانستان) په نامه نومولی دی. (۵: ۱٦۷ مخ)

دغه راز د غزنویانو د عصر یو بل ستر قصیده ویونکی مسعود سعد سلمان (۱۰۴٦- ۱۱۲۱ م) د فغانانو هېواد د (کشور افغان) په نامه یاد کړی دی. (۱۱: ۴۱۸ مخ)

همدارنگه سیفي هروي په خپل اثر (تاریخ نامهٔ هرات) کې چې د (۱۳۱۸- ۱۳۲۱ م) کلونو تر منځ یې کښلی دی؛ ۴۴ ځلي د افغانانو هېواد د (افغانستان) په نامه او ۲ ځلي د (اوغانستان) په نامه راپېژني، د تاریخ نامهٔ هرات په قول: د افغانستان نوم د چنگېزخان د لمسي منکوخان په هغه رسمي دولتي فرمان کې چې د هرات واکمن ملک شمس الدین کرت ته یې د هرات او په هغه پورې د اړوندو سیمو واکمنۍ په باب ورکړی و؛ ثبت دی. (۲۳: ۱٦۹- ۱۷۰- ۸۱۳ مخونه)

د افغانستان په اړه د یادو تاریخي آثارو د څرگندونو پر بنسټ ویلای شو چې د افغانستان د نوم تاریخي مخینه(سابقه) تر زرو کلونو اوړي او د هېواد تاریخي، سیاسي، اقتصادي او ټولنیزو شرایطو د تکامل په پایله کې دې تاریخي نامه پراختیا موندلې او د خراسان د قلمرو په څېر له یو خاص او کوچني قلمرو څخه په یوه پراخ او افغان شموله قلمرو باندې بدل او اطلاق شوی دی.

دیدارعلي لیکي چې د افغانستان هېواد د افغان له لفظ څخه اخیستل شوی او افغان د افغانستان د خلکو د هویت په توگه په دغه هېواد کې له مېشتو خلکو سره د اصل او بنیاد په لحاظ څه تړاو لري؟ د البیروني په قول: د افغان نوم په هغې کلمې تړاو لري چې په مهابهاراته کې د اسواکا یا اسوه غانه په نامه د گندهارا په سیمه کې اوسېدل چې معنا یې (اس سواران) ده؛ یاد شوي دي او افغانان هغه مهال (نږدې ۱۲۰۰ ق. م؛ یعنې د مهابهاراته د

منځته راتلو پر مهال) د سليمان په غرنيو سيمو کې اوسېدل او دغه تاريخي سيمه د اسانو د روزلو ځانګو وه (۱۹: ۱۷ مخ).

د کهزاد په وينا: د افغان د نوم ډېر پخوانی شکل (اوغان) دی، په سانسکريت کې د دې کلمې معادل (اوګانا) يا (اوغانا Aoghana) دی چې هندي ستورپوه (واراهامي هيرا Warahami Hira) په شپږمه پېړۍ کې په خپل اثر (براهت سامهيتا Braht Samhita) کې راوړی دی، بايد ووايم چې يو بل نوم په سانسکريت کې د (اسوه غانا Asvaghana) په شکل ياد شوی دی چې دا کلمه هم مرکبه ده او د هغې لومړی جز (اسوه Asva)، (اوا Ava) ته نږدې دی؛ لېکن په معنا کې کوچنی توپير نه لري؛ ځکه (اسوه) د اس په معنا دی او (او Ava) هم همدغه معنا لري او (غان) په دواړو کلمو کې په يو شکل راغلی او د وطن (ټاټوبي) په معنا دی، په دې ډول دواړه کلمې د (هېواد د سوارکارانو) په معنا دي. (۲۳: ۲۴۰ مخ)

موږ په بلخ کې د اسپه په نامه شاهي کورنۍ درلوده او سرمشر يې لهراسپه و چې په اوستا کې د اروت اسپه په نامه ياد شوی دی. (۲۳: ۷٦ مخ)

يونانی جغرافيه پوه پليني (په ۲۳ م، کال مړ شوی دی)؛ د افغان نوم د «اسپه ګان» او «اسپه غان» په بڼه ياد کړی دی، جرمني مؤرخ ليسن د پليني اسپه غان د افغان له نامه سره يوشان ګڼي. (۷: ۷ مخ)

بيروني د آريايانو تاريخ ته په کتو اسواکا، اسوه غانا، اواګانا او اوغانا د ويدي د دورې نوم ګڼي او دليل يې دا دی چې آريايانو درې مهم کتابونه لکه: ويدا، اوستا او مهابهاراته په آريانا او هندوستان کې وپنځول چې زموږ د تاريخ لومړنۍ لاس منابع ګڼل کېږي، بيروني چې په هند کې د سانسکريت ژبه زده کړه؛ د هغې په وسيله د افغان او اوغان له کلمې سره اشنا شو: ((د افغانا نوم په درېيمه ميلادي پېړۍ کې د ساسانيانو د واکمنانو لومړی شاپور او درېيم شاپور له خوا د نقش رستم په ډبرليکونو کې د (ابګان) او (اپاکان) په بڼه ثبت شوی دی، وروسته په چيني منابعو کې د (اوپوکين) په بڼه او په عربي منابعو

کې د (ابغان، افغان، اوغان او الافغانيه) په بڼه راغلي دي، فردوسي په شاهنامه کې د (اوغان، اوگان او افغان) په درېواړو بڼو استعمال کړی دی.

د افغان، اوغان نوم تر څوارلسمې میلادي پېړۍ پورې د پښتون لپاره د دويم نوم په توگه استعمال شوی دی؛ خو د څوارلسمې پېړۍ له پیل څخه د افغان او اوغان نوم د تاجیک، هزاره، ترک، مغول، کرد او د نورو ټولو قومونو لپاره استعمال شوی دی؛ یعنې د اتو پېړیو راهیسې د افغان نوم د افغانستان د ټولو قومونو لپاره په یوه سویه استعمال شوی او د ټولو یو مشترک ملي نوم او هویت گڼل کېږي، هر قوم د خپل قومي هویت په ساتلو سره د (افغان) په نامه ملي هویت لري. (۷: ۲۳ مخ)

افغان کلمه د پښتون معادل کلمه نه ده؛ بلکې پښتون ته (د دويم نوم په توگه په سانسکریتي او ساساني تاریخي منابعو کې تقریباً درې زره کاله پخوا استعمال شوې ده او بیا په دويم قدم کې د افغانستان د نورو قومونو لپاره (۸۰۰) کاله وړاندې د مغولو او تېموریانو د اشغال د وخت په پارسي منابعو (تاریخ نامهٔ هرات، تاریخ آل مظفر، دو جلد، جغرافیهٔ حافظ ابرو، تاریخ روضةالصفا، حبیب السیر فی الخبار اولادالبشر) کې استعمال شوې ده، د پښتون کلمه د افغان له کلمې څخه ډېره پخوانۍ او د ریگویدا په سرودونو کې راغلې ده؛ بنا پر دې د پښتون پخوانی، اصلي او قومي نوم پښتون دی؛ خو ملي هویت یې افغان دی، تر ټولو مستنده او تاریخي خبره دا ده چې د پښتنو د څه باندې (۴۰۰) قبیلو په لېست کې د افغان په نامه کومه قبیله شامله نه ده؛ پس د دیدارعلي په څېر یو شمېر نور ولې د افغان او افغانستان له هویت سره تعصب او دښمني کوي؟ هغوی مجبور دي چې د تاریخ جبر او د ټولنیز تکامل پایله ومني، د افغان او افغانستان پر ملي هویت باندې نه یواځې ملي اجماع شوې؛ بلکې نړیوال مو د پېړیو راهیسې په همدغه هویت پېژني.

دیدارعلي په دې پوهېږي چې یو نوم او لغت څو معناوې لري؛ خو هغه یواځې د ایراني منابعو پر بنسټ د افغان معنا په ناله او فغان سره راوړې ده،

که څه هم دا د افغان اصلي معنا نه ده؛ خو په تاریخي لحاظ د افغان کلمې سره اړیکه لري او دا ځکه چې افغانان د اس ښه سوارکاران، جنګیالي او د ډېرو هېوادونو سوبمن وو، پر فارس (ایران) او هندوستان یې تر اوږدې مودې پورې حکومتونه کړي او د دغو ګاونډیو ملتونو ناله، فغان او فریادونه یې وېستلي دي؛ نو ځکه یې د افغان معنا فغان (افغان) کړې ده، له بلې خوا د ژبپوهنې او معناییز بدلون له مخې کېدای شي یو ویی(لغت) څو معناوې ولري، د بېلګې په توګه ذهب د تللو په معنا او هم د طلا(زر) په معنا دی، دغه راز اسوه غانا، اوګانا او افغان لومړی د اس سوارانو په معنا دی؛ خو پارسي شاعرانو د فغان په معنا هم راوړی دی چې د افغان اصلي معنا نه افاده کوي.(۲۱: ۱۴۷ مخ)

دیدارعلي د افغان او افغانستان د ملي هویت د نه منلو په موخه لیکي چې امیر عبدالرحمن خان د مذهبي تعصب له مخې د نولسمې پېړۍ په نوي یمه لسیزه کې ٦٢ سلنه شیعه هزاره قتل عام کړل او په لسګونو زره یې د غلام، کنیزې او برده په توګه په داخلي او خارجي بازارونو کې د پلورلو او رانیولو لپاره وړاندې کړل چې په واقعیت کې د ده پورتنۍ څرګندونې له مبالغې او له تعصب خپرولو ډکې دي.

دلته څو دلیله دي:

لومړی: امیر عبدالرحمن خان د مذهب په نامه نه؛ بلکې د مرکزي حکومت د نه منلو په وجه سرکوب او ووژل چې په دې ناوړه کار کې د هزاره ګانو او د محلي حکومتونو مشران او امیر عبدالرحمن خان ټول ګرم، ملامت او محکوم ګڼل کېږي.(۹: ۹۴ مخ)

دویم: که چېرې امیر عبدالرحمن خان ٦٢ فیصده هزاره وژلي وی؛ نو په دې حساب څه باندې شپږ میلیونه هزاره وژل شوي دي، په داسې حال کې چې دغه شمېره د احصایې د علم او د ریاضي د منطق او د افغانستان د هغه وخت

له احصايې او د نفوسو له اټکلي شمېر سره په هېڅ وجه سمون نه لري، ديدارعلي چې د امير عبدالرحمن خان ظلمونه د ملي هويت په وړاندې منع ګڼي؛ نو ولې د مجاهدينو د کورنۍ جګړې پر مهال د هزاره جنګياليو او مشرانو ظلمونه د کابل ښار په ښېلابېلو برخو کې نه بيانوي؟؛ خو زه ديدارعلي ته په ډېر درنښت وايم چې په تېر او اوس کې به د افغانانو تر منځ د واک او امتيازاتو پر سر مخالفتونه او لانجې رامنځته شوې وې؛ خو د هېواد د آزادۍ، خمکنۍ بشپړتيا، ملي او اسلامي ګټو په دفاع کې تل يو موټی و او د افغان له ملي هويت او افغانستان څخه يې په مېړانه او په ګډه دفاع کړې ده او دا زموږ د ملت او وروڼو قومونو ستر وياړ دی، مهمه دا ده چې د افغانانو پر مشترک هېواد، تاريخ، ملي او اسلامي ارزښتونو، ملي يووالي او ملي هويت باندې ووياړو، درنښت يې وکړو او د زړه له تله يې ومنو، تعصب خپرول او تعصب کول اسلامي او ملي لاره نه ده او تعصب د ملي يووالي ستر دښمن دی، له دې امله هر افغان ملي دنده لري چې په ځان او هېوادوالو کې ملي روحيه، له افغانستان او ملي هويت سره د تړاو روحيه وروزي؛ ځکه د اصلي معنوي انګېزې بنسټ او زېربنا د هر افغان په مفکوره کې نغښتې ده او چې کله د افغان په ذهن او مفکوره کې د تړاو او مينې روحيه پيدا شي؛ نو هله به د ملي هويت په اړتيا او اهميت باندې پوه شي، د يوه هېواد د خلکو د تفکر او احساس په قاعده او روش کې ګډون ملي هويت رامنځته کوي؛ يا په بل عبارت: ملي هويت له ملي ټولنې سره د ملي ژمنې او تړاو يو ډول احساس دی چې د يووالي او پيوستون وسيله ګرځي او د ملي فرهنګ، دين او انساني ټولنې مختلف اړخونه جوړوي.

ملي هويت يوه نوې سياسي او ټولنيزه پديده ده چې له ملته سرچينه اخلي او له هويت څخه په دې ډول تعريف کوو:

هويت هماغه خبرتيا او تعريف دی چې يو کس يې له خپله ځانه لري، له همدې امله هويت هم د ځان پېژندل دي او هم نورو ته د ځان ورپېژندل دي،

دې ټکي ته په پام سره ویلای شو چې ځینې لیکوال؛ لکه د نړیوالو اړیکو څېړونکی الکساندر ونټ هویت پر فردي، قومي، نوعي او ملي هویت باندې وېشي؛ خو غوره تعریف یې درې ګونې ډلبندي ده چې هویت یې پر فردي، ټولنیز او ملي هویت باندې وېشلی دی:

فردي هویت له هغو شاخصونو او ځانګړتیاوو څخه عبارت دی چې د یو فرد توپیر له بل فرد سره ورباندې کېږي.

ټولنیز او جمعي هویت له هغو ځانګړتیاوو څخه عبارت دی چې د یو ټولنیز توپیر له بل سره ورباندې کېږي، د بېلګې په توګه که دغه جمعي او ټولنیز یو ملت وي؛ د هغوی هویت ملي ګڼل کېږي چې یو ملت له بله ورباندې بېلېږي. (۱: ۱٦- ۱۷ مخونه)

په هر حال!! هویتونه بېلابېل دي؛ لکه: فردي، فامیلي، قومي، نژادي، مذهبي، حرفه یي او شغلي؛ خو د ټولو په سر کې ملي هویت ځای لري او د یوه هېواد او ټولنې هر غړی له یوه نه زیات ملي هویت نه لري، ملي هویت یو ټولنیز او جمعي هویت دی چې د هېوادوالو تر منځ ملي یووالی، ملي پیوستون، ملي روحیه او هېوادپالنه ژوندۍ ساتي.

د هویت ډولونه

هویت هغه وخت رامنځته شو چې انسانان د یوه محور پر شاوخوا راغونډ شول (هېواد، کورنۍ، قبیله، قوم، ملت، نژاد، ژبه، دین، مشترکې ګټې) او د هویت څښتن شول. (۸: ۴٦۸ مخ)

پوهان او څېړونکي بېل هویتونه په ګوته کوي او یو شمېر یې دا دي:

۱) **فردي هویت**: له هغو تجربو، افکارو، خیالونو، ځانګړتیاوو او هیلو څخه عبارت دی چې د نورو تجربو، افکارو په مقایسه د فرد له خوا تفسیر او ادراک کېږي، د ژوند کولو لپاره لازم ظرفیتونه، ځانګړتیاوې او هغه وړتیاوې دي چې د فرد شخصیت او هویت جوړوي.

۲) **کورنی هویت**: په یوه لنډه جمله کې له دې هویته منظور دا دی چې د هغه د کورنۍ تر منځ نسبت ټاکل دي او دا چې کوم پیوندونه د دوی تر منځ دي او د هغو پر بنسټ د شخصیت او کورنۍ تعریف کېږي او د همدغو ځانګړتیاوو پر بنسټ د کورنیو او افرادو تر منځ توپیرونه او اړیکې څرګندېږي.

۳) **ملي هویت**: که څه هم مخکې یې تعریفونه راغلل؛ خو ملي هویت د ټولنیزو او قومي ادابو، رواجونو او ځانګړتیاوو مجموعه ده چې له دې لارې د انسانانو د قوم، قومیت او ملت پېژندنه له یو بل څخه کېږي؛ یعنې فرد باید پوه شي چې په خپل هېواد کې ځای او مدني مسؤلیت لري، د ملت د ټولو غړو تر منځ یووالی، په هېواد او ملت پورې ملي تړاو د ملي هویت په جوړولو کې مهم رول لري.

۴) **دیني هویت**: د عقایدو، باورونو او همدا راز د مشترکو دیني او مذهبي اعمالو او سنتو مجموعه ده، د دیني مسؤلیت پېژندل او عمل پرې کول.

۵) **ټولنیز هویت**: د ټولنیزو، فرهنګي، رواني، فلسفي، حیاتي او تاریخي همرنګه ځانګړتیاوو مجموعه ده چې د ملت په یووالي باندې دلالت کوي او په یو واحد وطن او زمانه کې یې منلي وي او د نورو انساني ډلو او ملتونو څخه توپیر وربانديې کېږي، ټولنیز هویت د ټولنې په غړو تربیه او اخلاق روزي چې د ټولنې په ګټه ګټور او نېک کارونه سرته ورسوي.

٦) **فرهنګي هویت**: دا د فرهنګي مؤلفاتو مجموعه ده چې فرد او ټولنې ته فرهنګي شخصیت ورکوي او یا په بل عبارت: دا هغه فرهنګي ځانګړتیاوې دي چې د یوه فرد او ټولنې توپیر له نورو سره وربانديې کېږي.

۷) **تمدني هویت**: د تمدن په اړه د انسانانو او افرادو د پېژندنې او ژورې خبرتیا مجموعه ده چې هماغه ته منسوبېږي، د دغه ډول هویت درکول، د ټولنې غړو ته دا امکان ورکوي چې درک او احساس کړي چې په کوم هېواد

کې اوسېږي او تمدني او فرهنګي ریښې یې څومره اوږد لرغونی تاریخ لري، دغه احساس، درک او اړیکه له هماغه تمدن سره د تمدني هویت په نامه یادېږي، له تمدن سره د تعلق احساس، د هغه د لاسته راوړنو، مشاهیرو، میراثونو او ارزښتونو سره تړاو او پر هغوی ویاړ کول پخپله د تمدني هویت په معنا دی. (۸: ۴۶۷- ۴۶۹ مخونه)

زموږ د هېواد او خلکو ملي هویت د دې خاورې (آریانا، خراسان، افغانستان) له مشترکې جغرافیې، تاریخ، فرهنګ، عقایدو، ملي ګټو، د تېر او راتلونکي ګډ برخلیک، ملي او اسلامي ارزښتونو سره کلک تړاو لري او دولتونه دنده لري چې د خپلو ملي سیاستونو په وسیله ملي هویت پیاوړی او تلپاتی ژوندی وساتي.

پایله

ملي هویت زموږ د هېواد، تاریخ، فرهنګ، دیني عقایدو، ملي ګټو، ملي او اسلامي ارزښتونو هغه ټولګه(مجموعه) ده چې زموږ هېواد، فردي، ټولنیز، قومي او ملي هویت وربانديې پېژندل کېږي، ملي کلمه ملت ته منسوبه ده؛ خو هویت یوه عربي کلمه ده چې د شي او یا شخص په معنا راځي او د ځانګړو صفتونو او اوصافو لرونکی وي، افغانان د تاریخ په اوږدو کې د بېلابېلو هویتونو لرونکی و؛ خو ملي هویت یې تر ټولو لوړ او مهم و او دی.

هویت د ځان، کورنۍ، قوم او ملت پېژندنې په معنا دی، یا په بل عبارت: د یوه ملت ملي هویت د هغه په تاریخي هویت کې مشاهده کېږي او بې له شکه د آریانا، خراسان او افغانستان په لرغونې او تاریخي جغرافیه کې زموږ د ژوند او کار ګډې کیسې ته تاریخ وایي چې زموږ د سیاسي، اقتصادي، ټولنیز او فرهنګي ژوندانه تر ټولو رڼه هېنداره ده، تاریخ موږ ته را په ګوته کوي چې د افغان او افغانستان تاریخي نومونه تر درې زره کلونو پورې تاریخي مخینه(سابقه) لري او په نړۍ کې افغانستان یواځنی افغان ملت دی چې د

دولتونو تر منځ په سیاسي او ډیپلوماټیکو اسنادو او بین المللي سازمانونو کې د یوه خپلواک هېواد او دولت په توګه پېژندل شوی دی.

ملي هویت د یوه فرد او یا د ټولنې پیوند او تعلق په رسمي او قانوني بڼه له یوه هېواد، دولت او ملت سره راښيي، بې له شکه افغان بودن په دې معنا دي چې د افغانستان هر وګړی او اتباع د افغانستان په هېواد، ملت او دولت پورې تړاو لري، له همدې امله هر یوه ته افغان ویل کېږي او د افغانستان پر وړاندې برابر وجایب او حقونه لري، د ټولو افغانانو جغرافیه، تاریخ، سیاسي، اقتصادي او فرهنګي نظام، ګټې او زیانونه سره شریک دي، آریانا، خراسان او افغانستان زموږ د افغانانو یو واحد ملي او سیاسي هویت جوړوي، د درنښت او د ویاړ وړ دي.

افغان ملي هویت که له یوې خوا تاریخي، اتنیکي او جغرافیوي ریښې لري؛ نو له بلې خوا د افغانستان په ټولو سیاسي قوانینو کې تعریف او منل شوی دی، د بېلګې په توګه د اماني دورې د لومړی اساسي نظامنامې په اتمه ماده کې راغلي دي چې ټومره خلک د افغانستان په هېواد کې اوسېږي؛ پرته له دیني او مذهبي توپیره د افغانستان اتباع ګڼل کېږي، دغه راز د افغانستان د (۱۳۸۲ هـ ش) وروستي اساسي قانون په څلورمه ماده کې راغلي دي چې د افغان کلمه د افغانستان د ملت پر هر فرد باندې اطلاقېږي.

مأخذونه

۱: آرزو، عبدالغفور. چگونگی هویت ملی افغنستان، نشرۀ عرفان: کابل، ۱۳۸۲ هـ ش.

۲: آزاد، عبدالکلام. ویښ ملت، ژباړن: لعل الدین عاطف، سوله خپرندویه ټولنه: کابل، ۱۳۹٦ هـ ش.

۳: انوري، حسن. فرهنگ بزرگ سخن، جلد هشتم، سخن، تهران، ۱۳۸۱ هـ ش.

۴: اندیشمند، محمداکرم. دولت، ملت سازی در افغانستان، انتشارات سعید: کابل، ۱۳۹۳ هـ ش.
۵: البیرونی، ابوریحان محمد بن احمد. فی تحقیق ماللهند من مقولة مقبولة فی العقل او مزدولة، حیدرآباد، دکن، مطبعه مجلس دایرةالمعارف العثمانیه، ۱۹۵۸ ز.
٦: تړی، حبیب‌الله. پښتانه، دانش کتابخانه، پېښور، ۱۳۷۷ هـ ش.
۷: ځدران، محمدشریف. پښتانه د تاریخ په بهیر کې، دویم ټوک، چهاردهي صنعتي مطبعه، کابل، ۱۴۰۰ هـ ش.
۸: ځدران، محمدشریف. ((د ملي هویت مفهوم او محتوا))، ولوله مجله، لومړی کال، څلورمه گڼه، ۱۳۹۴ هـ ش.
۹: خالدی، نوراحمد. افغانستان (مردم، تاریخ، سیاست) چاپ سوم، KRD Book، کابل، ۲۰۲۰ م.
۱۰: دهخدا، علی اکبر. لغت نامۀ دهخدا، جلد پانزدهم، چاپ دوم، موسسه لغت نامۀ دهخدا: تهران، ۱۳۷۷ هـ ش.
۱۱: دیوان مسعود سعد سلمان (۴۳۸- ۵۱۵ هـ ق)، به تصحیح مرحوم رشید یاسمی، تهران، چاپخانۀ پیروز، (ـ).
۱۲: عمید، حسن. فرهنگ عمید، جلد دوم، چاپ نوزدهم، موسسه انتشارات امیر کبیر: تهران، ۱۳۷۹ هـ ش.
۱۳: عظیمی، محمدعظیم. مدخلی بر جغرافیای سیاسی افغانستان، چاپ دوم، انتشارات خراسان قدیم: کابل، ۱۳۹٦ هـ ش.
۱۴: عارض، غلام جیلانی. سرحدات و تقسیمات اداری افغانستان در طول تاریخ، پشاور، ختیځ بیارغوني اداره (کور)، پشاور، ۱۳۸۲ هـ ش.
۱۵: غبار، میر غلام محمد. افغانستان در مسیر تاریخ، جلد اول و دوم، پشاور، دارالسلام کتب خانه، پشاور ۱۳۸۸ هـ ش.

۱٦: غبار، میرغلام‌محمد. خراسان، چاپ دوم، انتشارات امیری: کابل، ۱۳۸٦ هـ ش.
۱۷: کهزاد، احمدعلي. د افغانستان لرغونی تاریخ، دویم ټوک، دولتي مطبعه: کابل، ۱۳۳۹ هـ ش.
۱۸: کهزاد، احمدعلی. مجموعهٔ مقالات احمدعلی کهزاد، مدون: ثریا پوپل، اکادمی علوم افغانستان: کابل، شمشاد هاشمي مطبعه، کابل ۱۳۹٦ هـ ش.
۱۹: کهزاد، احمدعلی. افغانستان در شاهنامه، چاپ سوم، انتشارات امیری: کابل، ۱۳۹۵ هـ ش.
۲۰: مشرقی، دیدارعلی. بحران هویت ملی در افغانستان، انتشارات سعید: کابل ۱۳۸۹ هـ ش.
۲۱: معین، محمد. فرهنگ فارسی معین (یک جلدی)، فرهنگ‌نامه، تهران، ۱۳۸۷ هـ ش.
۲۲: نطق های اعلیحضرت امان الله خان غازی، قسمت دوم، تهیه و تدوین: نصرالله سوبمن و فرهاد ظریفی، اکادمی علوم افغانستان: مطبعه تعلیم و تربیه، کابل، ۱۳۷۰ هـ ش.
۲۳: هروی، سیف بن محمد. تاریخ نامهٔ هرات، چاپ دوم، تهران، ۱۳۵۲ هـ ش.

سرمحقق عبدالجبار عابد

نگاهی به کارنامه‌های سیاسی امیرعلی شیر نوایی

A look at the political record of Amir Ali Shir Navai

Senior Research Fellow Abdul jabar Abid

Abstract

Amir Ali Shirnvaei was one of the unique personalities, genius, expert and great politician. These were his characteristics that are known in the region and the world as a scientific and literary personality and his upbringing and support of poets, masters of Science, mysticism, artists, craftsmen and craftsmen have not been his counterparts.

As a close friend of Sultan Hussein Bayqara, with his sound political advice to the sultan, he had a special place with him and enjoyed great respect and esteem. Amir Ali Shir's patience and perseverance in his duties, as well as the benevolence and arrest of the poor and deserving of his personal wealth and possessions, made him popular

with everyone and he was treated with respect and esteem.

Internal unrest, especially by the princes, had challenged the system of government of Sultan Hussein Bayqara. Do not take it and end all riots with talks and negotiations.

Amir Ali Shir Navai was known for consulting with the Sultan in appointing ministers and removing them from office, but he dismissed the minister as soon as possible due to his inefficiency. They also shouted at the sultan by making conspiracies and false accusations, some of which made the sultan angry and rebuked Amir Ali Shir Navai.

خلاصه

امیر علیشیرنوائی از جمله شخصیتهای بینظیر، فاضل، کاردان و سیاستمدار عالی بود. همین ویژگیهای وی بود که در سطح منطقه و جهان به حیث شخصیت علمی و ادبی شناخته شده و در دانشپروری و حمایت از شاعران و ارباب علم و عرفان و هنروران و صنعتگران و پیشهوران او را همتایی نبوده است.

او چون دوست نزدیک سلطان حسین بایقرا بود، با مشورههای سالم سیاسی خویش به سلطان، در نزد او جایگاه خاص داشت و از حرمت و احترام زیاد بهرهمند بود. بردباری و حوصلهمندی امیر علیشیر در وظایف محولهاش، همچنان احسان و دستگیری افراد بیبضاعت و مستحق از ثروت و دارایی شخصیاش او را نزد همه محبوب ساخته و با تکریم و احترام به وی نگریسته می شد.

اغتشاشات داخلی به خصوص از جانب شهزادهگان سیستم حکومتداری سلطان حسین بایقرا را با چالش مواجه ساخته بود، او به خاطر فرونشاندن این کشمکشها حتی حاضر بود که جان اغتشاشیون را بگیرد اما درایت و

سیاستمداری امیر علیشیر نوایی باعث می شد تا سلطان از خشم کار نگیرد و با گفتگو و مذاکرات برهمه آشوبها پایان دهد.

امیر علیشیر نوایی در گماشتن وزرا و استحصال وظیفه از ایشان البته در مشورت با سلطان مشهور بود اما به نسبت عدم کارآیی معقول به زودترین فرصت وزیر را عزل می نمود. آنان هم با ساختن دسیسه و اتهامات دروغین به سلطان عرض و داد می نمودند، بعضاً این کار باعث می شد تا سلطان خشم نماید و امیر علیشیر نوایی را مورد سرزنش قرار دهد.

مقدمه

وقتی سلطان حسین بایقرا بر مسند پادشاهی تکیه زد، چون امیر علیشیر نوایی دوست و یاور و در نهایت صاحب اعتبار نزد وی بود، بناء در زیادی از موارد از او مشوره می گرفت و امیر علیشیر با مشورههای سالم خود باعث می شد تا نزد سلطان جایگاه خاص خویش را در یابد و صاحب صلاحیت بیشتر شود. مشورههای او به خصوص در عرصهای سیاسی نزد سلطان از اهمیت ویژهای برخوردار بود. او شخصیت سیاسی برازنده و در نهایت صاحب حوصله و تحمل پذیر بود، همچنان خیررسانی او به افراد مستحق او را نزد مردم معروف ساخته و نسبت به او احترام زیاد روا می داشتند.

در این مقاله، کارکردهای سیاسی امیر علیشیر نوایی، همچنان این که روی کدام ملحوظ او زیاد مداخله در امور سیاسی و کشورداری داشته است، بازنگری شده و به آن نکاتی زیاد تماس گرفته شده که کمتر بالای آن کار صورت گرفته است. امیدوارم داشتههای این مقاله برای خوانندهگان محترم مفید واقع شده و خارج از دلچسپی نباشد.

مبرمیت

وقتی تیمور به پادشاهی رسید او به خاطر حفظ شهرهای تسخیر شده، اولادههایش را در هر شهر حاکم مقرر کرد و چون از نیروی زیادی بهرهمند بود می توانست جلو هر نوع اغتشاش را بگیرد و حاکمیت بالای قلمرو خویش داشته باشد، اما بعدها که سلطان حسین بایقرا به پادشاهی رسید اغتشاشات بخصوص از جانب فرزندانش حکومتداری او را به چالش می کشید اما جهت رفع این نابسامانیها، امیر علیشیر نوایی به مثابه شخصیت مستعد و دوست و یار نزدیکش به او مشورههای سالم سیاسی می داد که این مشاورهها باعث شد تا روز بروز حاکمیت شاه فزونی یابد. او به یک دست قلم داشت و به دست دیگر شمشیر با دشمنان آشتیناپذیر بود و چون نزد سلطان از اعتبار کافی برخوردار بود، در کارهای حکومتداری مداخله مستقیم داشت، در گماشتن افراد و در عزل افراد با مشوره و بدون مشوره سلطان عمل می نمود لهذا با همین مبرمیت خواستم مقالهای را تحت عنوان «نگاهی به کارنامههای سیاسی امیر علیشیر نوایی» آماده سازم که امیدوارم داشتههای آن مورد قبول اهل مطالعه قرار گیرد.

هدف

هدف از نگارش این مقاله، تحلیل اوضاع سیاسی عصر امیر علیشیر نوایی، کارکردهای سیاسی او، همچنان روشن ساختن نکاتی می باشد که در منابع کمتر بالای آنها تماس گرفته شده است که مجموع معلومات داده شده در آن برای علاقمندان عرصه مطالعه که در باره امیر علیشیر نوایی طالب معلومات هستند خارج از دلچسپی نخواهد بود.

روش تحقیق

این تحقیق بر مبنای شیوه تحلیلی و توصیفی استوار است.

متن

امیرتیمور به خاطر اداره شهرهای تسخیر شده، حکومت هر ولایت را به یکی از اعضای خاندانش یا حکامِ محلیِ واگذار می ساخت اما خودش در رأس قرار داشت و همه امور را اداره می کرد. همین دولت شریکی شهزادهگان تیموری بود که بعدها دولت را در اغتشاشات و خانهجنگی غوطهور ساخت و چون هر شاهزادۀ هوای پادشاهی در سر داشت و همین که فرصتی می یافت، قد علم می کرد و می خواست تا بر مسند پادشاهی تکیه زند. گرچه قدرت خود تیمور مانع چنین قیامهایی می شد، ولی بعد از مرگ او این آتش مشتعل گردید تا جایی که از برای بدست آوردن قدرت، یک دیگر را از تیغ می کشیدند.(۱۰: ص. ۴۳۳) خلاصه این که وضعیت سیاسی آنچنانکه مردم توقع داشت، خوب نبود.

پس از سلطان ابوسعید، سلطان حسین بایقرا در ۸۷۳ هجری قمری بر هرات استیلا یافت، او پس از دفع مداخلات خارجی و حل یک سلسله مشکلات سیاسی و خانوادهگی و ایجاد ثبات نسبی در قلمرو خویش، توانست در عرصههای فرهنگی تلاشهای مثمر را انجام دهد و حدود ۳۸ سال حکومتداری نماید.

امیر علیشیر نوایی از شاعران نامور و شیرین کلام دورۀ تیموریان است. او همکلاسی شهزاده سلطان حسین بایقرا بود که او را زیاد دوست می داشت، همچنان سلطان حسین نیز برای او احترام و حرمت زیاد قائل بود.

امیر علیشیر در کمک و دستگیری خیلی معروف بود و از ثروت موروثی خود و یا از اندوختههایش که حکومت وقت به او قایل شده بود، به دیگران بسیار احسان می کرد، همین کمکهای وی بود که محبوبالقلوب مردم گردید و در هر جا از او به خوبی یاد می شد.

خواندمیر یکی از روحانیون زمان وی در باب فضایل او، کتابی با عنوان «مکارم اخلاق» نوشته است. زینالعابدین محمد واضعی کتاب «بدایع الوقایع» را در ذکر حالات او نگاشته است. حیدرمیرزا در کتاب «تاریخ رشیدی» و سلطان محمد بن امیری در «لطائف نامه» زندهگی امیر علیشیر نوایی را نمونهای از حیات معقول و اخلاق کرام توصیف کرده اند و از خیرات و مبرات او فراوان سخن گفته اند. تصویر علیشیر نوایی در حالی که به عصا تکیه داده ، در زمان وی از سوی چند نقاش از جمله بهزاد، به تصویر در آمده که نسخههای اصلی آنها در کتابخانههای دنیا محفوظ است.

نوایی زبانهای عربی و فارسی را هم مانند زبان ترکی می دانست و دیوان خود را به فارسی و ترکی نوشته است و در اشعار فارسی فانی را تخلص اختیار می کرد.(۱۱: ص. ۸۹) او شخصیت جامعالصفات و چندبعدی بوده است که جنبههای مختلف آن، چه در حیات و چه در زمان بعد از وفات وی مورد توجه و بحث قرار گرفته است. این شخصیت بزرگ تاریخ قرن نهم هجری خراسان به مثابه رجل سیاسی، مشاورسلطان، فرمانده لشکر، شاعر، نویسنده، متفکر، موسیقیدان، مربی و سرپرست انواع هنرهای زیبا و تزئینی که هر يك از هنرهای مزبور مقتضی داشتن اطلاعات کافی می باشد، بوده است.

امیر علیشیر نوایی مدتی به همراه شاهزاده سلطان حسین میرزا در مشهد به سر برد و در این مدت برای خراسان به ویژه مشهد به ساختن بناههای مهم و عامالمنفعه اقدام نمود. وی همچنین خدمـات ویژه به زبان و فرهنگ ترکی برای مردم ازبکستان به طور خـاص، و برای همه ملتهـای ترکزبان منطقه به شکل عام انجام داده است.

وقتی سلطان حسین بایقرا بر اریکۀ قدرت تکیه زد، امیر علیشیر نوایی را به دربار خواست نخست وی را به حیث مُهردار (نشانچی) خود مقرر کرد و دیری نگذشت که بر اساس فراست، علم و آگاهی که داشت دیوان اعلی را به وی پیشنهاد نمود. به گفته نویسنده ی: «در اوایل کار سلطان حسین بایقرا به

خدمت او درآمد، هنگامیکه بایقرا در هرات استقرار یافت و قدرت سلطنت را تصاحب نمود (۸۷۵ هجری قمری) علیشیر را به منصب امارت دیوان اعلی، و پوشیدن کلاه نوروزی مفتخر کرد. گرچه علیشیر را وزیر سلطان حسین بایقرا خوانده اند، اما عمدتآ مهردارسلطان بود.»(۱: ص. ۱٦۳)

پس از مرگ شاهرخ، مأمورین مالیاتی بنای ستمگری را گذاشتند. در دوران حکومت سلطان حسین بایقرا، در اثر بیدادگری مأمورین وصول مالیات، مردم شورش سر دادند. سلطان از امیر علیشیر نوایی یار دیرین خود مدد جست، علیشیر به محض ورود به هرات، دستور رسیدهگی داد و مأمورین متجاوز را بازداشت کرد و هرات را برای مدت دو سال از مالیات معاف نمود.

مرتبت نوایی در چنان بلندای قرار داشت که سلطان در همه امور با او مشورت می کرد و بدون رآی او در هیچ کاری اقدام نمی نمود، تا آنکه سلطان به اثر رآی زرین و تدبیر این شخصیت فاضل بر تمامی نقاط خراسان، ماوراءالنهر و کشور فارس تسلط کلی پیدا کرد. روی همین ملحوظ هرگاه در منابع معتبر چون حبیبالسیر، روضةالصفا و تذکرهدولتشاه مراجعه شود از وی به القاب « رکنالسلطنه، اعتمادالملکوالدوله، مقربالحضرت السلطانی و...» یاد شده است.»(۸: ص. ۵)

سلطنت سیوهشت ساله سلطان حسین بایقرا در خراسان بنا بر تدبیر، لیاقت اداری و عدالت امیر علیشیر نوایی برای رشد و پرورش جهانداری سالم، دوره خوبی پنداشته شده است. درحالیکه پیش از امیر علیشیر، بنای سلطنت شهزادگان تیموری بر زور و ظلم استوار بود و کشتن، ویرانی و چپاول کار عادی هر غالب. اما نوایی به جای اینکه به کسی جزای سنگین بدهد به این حقیقت پی برده بود البته بنا بر تجربه و مطالعه که اندرباب رفتارهای اجتماعی داشت و دریافتهای دانشمندان عرصه سیاست که دستیابی به سعادت، یعنی خوشبخت ساختن دیگران است نه کشتن، اذیت و یا آزار. «او کتاب (سیرالملوك) را بر اساس تجارب و مطالعات خود نوشت و در کتاب

(محبوبالقلوب) نیز اساس و اسلوب مملکتداری را برای وزیران و امیران روشن ساخت.»(۹: ص. ٦)

نوایی کاملاً معتقد بود که در عرصه حکومتداری و جهانداری با زور و جبر و تشدد حکومت کردن امکانپذیر نیست، مگر کسانیکه به مردم خیر و نفع رسانند، پیوسته سرفراز و کامگارند. او انصاف و عدالت را پایههای بنیادی سیاست می شمارد و باورمند بود که در زمین سیاست جز عدالت و انصاف هیچ تخمی رشد نمی کند و به بار نمی نشیند. بنا برین جهاندار پخته و آزموده کسی است که بذر انصاف بیفشاند. همین نظریات جامع نوایی بود که دولتشاه سمرقندی مولف کتاب «تذکرةالشعرا» و معاصر نوایی از کارکردهای عالی او چنین تعریف دارد: «امیرکبیر نوایی حامی دین و دولت و پشت و پناه شرع و ملت است. خسرو روزگار از نصایح مفیدش مستفید و اصحاب مناصب و ارباب مراتب از صحبت شریفش مشکور و راضي...» (۷: ص.۳۰)

امیر علیشیر نوایی در سیاستهای اعمال شده از جانب سلطان حسین بایقرا نقش تأثیرگذار در تمامی مراحل آن از تصمیم تا اجرا ایفا نموده است. رسمیت نیافتن مذهب تشیع به عنوان مذهب رسمی یکی از برجسته ترین نمونههایی است که اهمیت نظریات امیر علیشیرنوایی و قبولی آن نظریات را نزد شاه نشان می دهد.

امیر علیشیر نوایی اصلاً تعصب را نمی شناخت رفتار او با تمام افراد یکسان بود، هیچ نوع تبعیض را نمی پذیرفت دیدگاه او در رابطه به مذاهب هم خیلیها گسترده تعریف شده است، او متعلق به مذهب اهل تسنن بود، ولی بیعلاقگی نسبت به تشیع نشان نمی داد، چنانچه حسینی تخلص دادن به خود این ادعا را ثابت می سازد.

کوری چشم منافق من حسینی مذهبم   راه حق این است و نتوانم نهفتن راه راست

(۵: ص. ۳۳۹)

سلطان حسین بایقرا در برههای از زمان در صدد آن برآمد تا خطبه و سکه به نام امامان دوازدهگانه شیعه برقرار دارد، اما بعضی او را مانع شدند. یکی از اشخاصی که مخالف این امر بود، همانا امیر علیشیر نوایی و کسانی که از او پیروی می نمودند بود. او بزرگترین مخالف اجرای چنین سیاستی بوده است.(۵: صص. ۳۲۹و ۳۳۰)

روزی سلطان حسین بایقرا امر فرمود تا همه مردم به مسجد جامع جمع شوند و خطبه با نام حضرات ائمه معصومین خوانده شود، چون خطیب به منبر رفته شروع به خطبه کرد هنوز تمام نشده بود که مردم هرات از جا برخاسته خطیب را سرزنش کردند، سلطان ناراحت شده به امیر علیشیر نوایی فرمودند چون نمازگزاران این گناه را مرتکب شده بناء باید مجازات شوند، امیر علیشیر فرمود که هرگاه نواب پادشاهی خواسته باشند، باید این خیال را به خاطر شریف خود راه ندهند. (۱۲: ص. ۳۴۴)

زیادی از مورخین علت اساسی مانع شدن امیر علیشیر نوایی را مبنی بر رسمیت نیافتن مذهب تشیع، به سنیمذهب بودن او نسبت می دهند.(۳: ص. ۲۳۳) اما شاید انگیزه امیر علیشیر از این اقدام چیزی دیگری بوده باشد دوراندیشی سیاسی، مصلحت سنجی او را می توان یکی از دلایل عمده مخالفت او قلمداد کرد، به نظر او رسمیت یافتن تشیع می توانسته بهای سنگین چون اضمحلال سلطنت را در پی داشته باشد و یا به قولی دیگر که گفته شده: اقدام علیشیر در مخالفت با تصمیم سلطان حسین بایقرا شاید از این رو بوده باشد که او تظاهر به عقاید شیعه را مغایر مصالح کشورداری و پادشاهی می دانست که شاه باید از این کار خودداری می نمود. (٦: ص. ۱۸۲)

قابل ذکراست که نمی توان منابعی را سراغ کرد که با قاطعیت علت اصلی مخالفت امیر علیشیر نوایی را با مذهب تشیع بیان کرده باشد، اما از قرائن بر می آید که مصلحت اندیشی سیاسی او باعث مانع این کار شده است.

یکی از نظریات دیگر که می تواند مؤید این امر باشد، این است که امیر علیشیر نوایی با درایتی که داشت به منظور این که حکومت سلطان حسین بایقرا از سوی دشمنان خارجی و حکومتهای همسایه مورد تهدید و تجاوز قرار نگیرد، با مذهب تشیع مخالفت می کرد او می خواست تا ارتباط حسنه با پادشاهان همسایه برقرار باشد تا از هرگونه تعرض آنان به قلمرو سلطان حسین بایقرا جلوگیری به عمل آید و ظاهراً در انجام این کار موفق هم بود است.

در ششم محرم ۸۷۵ هجری قمری، یادگار میرزا که از حمایت اوزونحسن، سلطان مقتدر آق قویونلو برخوردار بود، توانست به هرات مسلط شده و به عنوان فرمانروا، خراسان را از آن خویش سازد. سلطان حسین بایقرا پیش از برقراری مجدد تسلطش بر هرات، ابتدا فرزندان ابوسعید را که مدعی شاهی بودند، شکست داد و آنگاه در پی آن برآمد تا تختگاه خویش را باز پس گیرد. سلطان در باره چگونگی یورش به هرات و زمان آن با امیر علیشیر نوایی مشورت نمود، علیشیر ضمن مشوره، اشاره نمود که از چگونگی زمان حمله هیچ کسی حتی نزدیکترین کسانی که در دربار راه دارند باید آگاه نشوند. او خوب می دانست که هر گاه فوج از زمان حمله آگاه شود امکان دارد زیادی از سرداران صفشکن رو به اردوی دشمن بیاورند. فاصله مکانی که سلطان باید طی می نمود تا به هرات سه روز راه بود، اما او و سپاهیانش این راه را به سرعت و در یک روز پیمودند و شب هنگام به هرات رسیدند. به محض رسیدن به هرات، سپاهیان سلطان حسین بایقرا باغ زاغان، که خوابگاه یادگار میرزا بود را محاصره نمودند، این حمله چنان غافلگیرانه، مخفیانه و چنان هنرمندانه انجام پذیرفت که حتی پس از محاصره باغ نیز یادگار میرزا و هیچ یک از اعوان و انصارش متوجه آن نگشتند. حسین میرزا بایقرا که تا این زمان به قولی «عنان باز نکشیده بود» (۴: ص. ۵۳۷۱) در پی آن بود تا هرچه سریعتر کار را به انجام رساند و پیروز شود، اما آن کسی که توانست با

شجاعت و پایمردی خویش سلطان را بدین موفقیت رهنمون سازد همانا امیر علیشیر نوایی بود. او بود که با متانت و استواری به جانب قصر با سواری اسب و شمشیر برهنه همراه با سایر سپاهیان هجوم برد و بدون کوچکترین درگیری و نبرد یادگار میرزا را به اسارت خویش در آورد و او را نزد سلطان بایقرا برد. این شهامت امیر علیشیر باعث گردید که او نزد سلطان از اعتبار بیشتر برخوردار شود، همان بود که سلطان به وی منصب امارت دیوان اعلی را تفویض کرد گرچه او عهدهدار مقام مهرداری بود.

در پنج یا شش سال امارت امیر علیشیر بر دیوان اعلی، نقش او در بسیاری از رخدادهای سیاسی - نظامی ملاحظه می گردد، از آن جمله می توان به ماجرای سرکشی حکمران بلخ اشاره کرد، احمد مشتاق که از سوی سلطان حسین بایقرا در شهر بلخ حکم می راند، شورش نمود و در نتیجه پادشاه تیموری را وا داشت برای دفع او به سوی بلخ لشکر کشد. در حالی که امیر علیشیر همرکاب سلطان بایقرا بود به سوی بلخ تاختند و چون مدت محاصره بلخ به درازا انجامید، قحطی بزرگی در اردوی شاهی پدیدار شد، بایقرا دستور داد تا امیر علیشیر نوایی به دارالسلطنه هرات باز گشته و به قدر امکان از ولایت خراسان غله فراهم کند و به اردو فرستد. امیر علیشیر در اجرای این امر موفق هم شد.

بایقرا فرزندی داشت به نام بدیعالزمان، او در مشورت با خانمش خدیجه بیگم، تلاش نمود تا فرزندش بدیعالزمان را از استرآباد به بهانهای این که او را ولیعهد خویش می سازد به نزد خویش فراخواند. بدیعالزمان با دریافت پیام، از استرآباد رو به سوی هرات نهاد، چون به نزدیک هرات رسید به فرمان سلطان، بزرگان به پیشواز او شتافتند. امیر علیشیر «اشاره به میرزا رسانید که ای بی عقل چرا آمدی؟ میرزا دانست که اور را سلطان به حیله طلبیده است.»(۱۲: ص. ۲۶۳) از این جهت خواست از مسیری که آمده بود، باز

گردد، اما علیشیر با نظر وی مخالف بود و گفت باید با یاری جستن از عقل و تدبیر روانهات نمایم.

بدیع الزمان به ناگزیر به خدمت سلطان رفت، سلطان بدو اعتنایی ننهاد و تنها فرمان داد در خانه امیر علیشیر سکنی گزیند. امیر علیشیر رهنمودها و هشدارهایی چند به بدیعالزمان ارائه داشت و آنگاه بدیعالزمان شب هنگام برخاست و با یاری جستن از تاریکی رهسپار استرآباد گردید.

بار دیگر بدیعالزمان از پدر نامهای دریافت کرد که در آن نوشته بود: «شما را ولیعهد خود نمودیم به شرط آن که دست از استر آباد برداشته، روانه بلخ شوید.» (۱۲: ص. ۲۶۵) بدیعالزمان بسا شادمان و خوشدل شد، اما روز دیگر نوشتهای از امیر شیرعلی دریافت کرد که با رهسپار شدن به سوی بلخ، استرآباد را خالی نگذارید و پسر تان محمدمومن را به استرآباد گذاشته و به او سفارش نمایید که محمدحسین میرزا (پسر دیگر سلطان بایقرا) را به استرآباد راه ندهد.(۱۲: ص. ۲۶۵) بدیعالزمان مطابق مشورههای امیر علیشیر عمل نمود اما با رسیدن به بلخ عصیان ورزید و بر پدر یاغی شد.

سلطان که از یورش پسرش آگاه شد علیشیر را طلبید و فرمان داد تا بدیعالزمان را از میان بردارد، اما شیرعلی از سلطان خواهش نمود تا از این دستور درگذرد و در عوض متعهد شد که فرزند را نزد پدر آورد. سلطان پذیرفت او رهسپار بلخ شد و در نتیجه صحبت و ملاقاتها با بدیعالزمان او را معتقد ساخت تا نزد پدر برود. همزمان خدیجه بیگم خانم سلطان، سلطان حسین بایقرا را وا داشت تا حکومت استرآباد را به مظفرحسین میرزا بسپارد، به او لشکری بخشید تا به استرآباد رفته و مومنمیرزا را به قتل رساند. سلطان چون نظر همسر را درست پنداشت، چنان کرد و مظفرحسین میرزا، مومنمیرزا را به قتل رسانید.

بدیعالزمان چون خبر مرگ پسرش را شنید، سخت غمگین شد و با روبرو شدن با امیر علیشیر نوایی خطاب به او گفت: «تو تمهید نموده آمدهای که

مرا فریب داده به کشتن دهید، همچنین که محمدمومن میرزا را به کشتن دادید.» (۱۲: ص. ٢٦٦)

چون امیر علیشیر در دوران کودکی مربی بدیعالزمان بود، از کشتن او صرف نظر کرد و زمینه را مساعد ساخت تا با آرامی به جانب هرات برود. وضعیت طوری شد که سلطان حسین بایقرا به کمک امیر علیشیر نوایی سپاه تنظیم نمود و با بدیعالزمان مقابل شد که در نتیجه بدیعالزمان مغلوب و به ناچار به سوی قندهار شتافت. سلطان که می خواست کار او را هر چه سریعتر یکسره سازد، سر در پی فرزند یاغی نهاد، اما در محرم سال ۹۰۴ هجری قمری امیر علیشیر سلطان را «بر استرضای بدیعالزمان میرزا ترغیب فرمود و کلمه الصلحخیر، مطمح نظر فرخنده اثر گردانید.» (۲: ص. ۱۲۴) تلاشهای میانجیگرایانه امیر علیشیر نوایی آن شد که سرانجام پیمان صلح میان سلطان حسین بایقرا و بدیعالزمان میرزا بسته شود.(۲: ص. ۲۸۰)

پیوندهای امیر علیشیر با جریانهای سیاسی را نمی توان تنها به روابطش با سلطان بایقرا محدود ساخت، او از هنگام ورودش به هرات به کارهای سیاسی دست زد و نقش اساسی خودش را در امور سیاسی ایفا می نمود. اما اینکه چرا خود را در امور سیاسی پیشتاز می دانست، باید یادآور شد که اولاً دوست و همنشین سلطان حسین بایقرا به شمار می رفت ثانیاً نماینده طبقهای از اشراف ترک بود که از دیر باز و بنا بر سنت دیرین، امیران ترک خواستار سهیم شدن هرچه بیشتر در قدرت بودند، ثالثاً از این لحاظ که او دانش وافر و فرهنگ والا داشت و این هم موجب می شد تا خویشتن را بالاتر و والاتر نسبت به دیگران پندارد و در امور سیاسی به خود حق می داد تا مداخله نماید.

با این زمینهها و این دلایل او در بسیاری اوقات در تعارض سخت با سیاستورزان درگاه و به ویژه وزیران و دیوان سالاران می بود، وزیرانی که یکی در پی دیگری به قدرت می رسیدند اما با اندک اشتباه برکنار می شدند.

قابل ذکر است که بعضاً تنشها میان امیر علیشیر نوایی و سلطان حسین بایقرا نیز به میان می آمد، چون امیر علیشیر اختلاف شدید با بعضی از وزرای سلطان داشت این باعث شد تا او زندانی شود، وزرا هم با اطلاعات دروغین به سلطان و بستن اتهامات نادرست موجب می شد تا بایقرا خشم ورزد و امیر علیشیر را زندانی سازد. اما آنچه واضح و مبرهن می آید این است که نقش امیر علیشیر نوایی در بر کشیده شدن و یا عزل وزیران متعدد در دوران تقریباً چهار دهه پادشاهی سلطان حسین بایقرا انکار ناپذیر است.

نتیجه

در آن مقطع از زمان که امیر علیشیر نوایی حیات به سرمی برد امور دولتداری سلطان حسین بایقرا با چالشهای زیادی مواجه بود، خانهجنگی ها موجود بود، اولاده شاهی هر یک در پی گرفتن قدرت و نشستن بر مسند پادشاهی بودند، حکومت که متشکل از وزرا بود تلاش می نمودند تا با روحیهیکه تازی و قدرت نمایی وظیفه اجرا نمایند، حملات ازبکان معضل دیگری بود که سلطان حسین با آن مواجه بود، خلاصه اینکه تشتت و پراگندهگی در تمام امور به ملاحظه می رسید.

اما یگانه شخصیتی که توانست در پهلوی سلطان حسین بایقرا براین همه مشکلات فایق آید همانا امیر علیشیر نوایی بود. کار و تلاش او در حل معضلات سیاسی زبانزد است او خوب می سنجید، تعمق می کرد و در پی علاج مشکل می برآمد. رهنمودهای او در عرصههای سیاست داخلی و خارجی تأثیرگذاری فراوانی داشته است و اگر گفته شود که امیر علیشیر نوایی طراح، متفکر و حتی مجری اصلی سیاستهای دربار در روزگار فرمانروایی سلطان حسین بایقرا به شمار می آمده است، سخن بی جا نخواهد بود.

نقش امیر علیشیر نوایی در ترکیب و تقرر نیروهای سیاسی در پستهای کلیدی برجسته بوده است، او چون از صلاحیتهای زیاد نزد سلطان بهره مند بود و اما در مشورت با سلطان حسین افراد مهم و کاردان را زود می گماشت و با اندک اشتباه یا قدرت نمایی حتی بدون مشوره با دیگری از وظیفهاش عزل می نمود این کار بعضاً موجب ناخوشنودی سلطان می گردید و او را مجبور می ساخت تا برخوردش را با امیر علیشیر نوایی عوض کرده او را سرزنش نماید.

مآخذ

۱-افضلی، محمد اسلم. هرات در عهد تیموریان، انتشارات احراری: هرات، ۱۳۹۰ش.

۲- بکری، سید محمد معصوم. تاریخ سند (تاریخ معصومی) با تصحیح عمر بن محمد داود، اساطیر، تهران: ۱۳۸۲ش.

۳- بیانی، شیرین. پنجرهای رو به تاریخ، اساطیر،تهران: ۱۳۸۷ش.

۴- تتوی، قاضی احمد و ...، تاریخالفی،تصحیح و مقدمه غلام رضا طباطبایی ،ج ۸، انتشارات علمی: تهران، ۱۳۸۲ش.

۵- زمچی، اسفزاری. معینالدین محمد، روضاتالجنات فی اوصاف مدینه هرات، با تصحیح و حواشی و تعلیقات سید محمد کاظم امام، دانشگاه، تهران: ۱۳۸۲ش.

٦- شگفته، صغری بانو. شرح احوال و آثار فارسی امیر علیشیر نوایی متخلص به فانی، الهدی، تهران: ۱۳۸۷ش.

۷- فراهانی، مهدی. پیوند سیاست و فرهنگ در عصر زوال تیموریان و ظهور صفویان، چاپ اول، دانشگاه ، تهران: ۱۳۸۱ش.

۸- فرمند، غلام حسین. نوایی ستاره درخشان سیاست و فرهنگ، خراسان، دورسوم، سال دوازدهم ، کابل: دلو- حوت ۱۳۹۳ش.

۹- نوراحراری، عبدالعلی. امیر علیشیر نوایی، انتشارات احراری: هرات، ۱۳۹۳ش.

۱۰- نیناویکتورونا، پیگولوسکایا، آیوبایوبوسکی. تاریخ ایران (از دوران باستان تا قرن هجدهم میلادی)، مترجم کریم کشاورز، پیام: تهران، ۱۳۶۳ش.

۱۱- هیئت ، جواد. سیری در تاریخ زبان و لهجههای ترکی، نشر نو: تهران، ۱۳۶۰ش.

۱۲_ عالم آرای شاه اسماعیل. با مقدمه، تصحیح و تعلیق اصغر منتظر صاحب، جلد ۳، انتشارات علمی وفرهنگی: تهران، ۱۳۸۸ش.

معاون سرمحقق برهان الدین نظامی

جایگاه تاریخی و خدمات فرهنگی قرلق‌ها در افغانستان

موجز المقال

أنّ العشائر المختلفه فی عرض العالم یتشکل بحسن استمرار الحیاه الانسانیه؛ حیث کان عشیره القرلق فی جنب آلاف من العشائر الحیاه البشریه فی العالم. و کان هذه العشیره من اعزّ العشایر الذین یعیشیون فی الآسیا، بنسبت قدامتهم و طول حیاتهم التاریخیه والثقافیه و ایضا بنسبت مجاهداتهم السیاسیّه فی طوال آلاف من السنواه. أنّ اباالقاسم فردوسی من اشهر الشعراء الخراسان، اختص کثیراً من اشعاره فی المجاهدات و الحروب الآریائیون و التورانیون فی زمن القدیم، حیث اطلق علی کثیر من البلاد الشرق آریانا. و کان الفردوسی وصف «آرش» به اطلاق رمیه فی التعیین حدود الفارقه بین اراضی التورانیه والایرانیه، هذه المباحث موضح لقدامت التاریخیه لشعب القرلق فی الآسیا.

علی الرغم اشتهار هذه الشعب فی الفتوحات، کانوا اول عشیره قَبل داعیه الاسلام و الثقافته و المعارفه و یتسابقون فی النشر و اشاعه الاسلام فی خراسان الزمان و الافغانستان الحالیه.

خلاصه

تبارهای مختلف در پهنای گیتی‌غرض بهتر زیستن در مسیر حیات انسانی شکل گرفته است؛ در جنب هزاران تیرهٔ حیات بشری قرلق ها یکی از آنها می‌باشند. این تیره با قدامت بیش از چندین هزار سال تاریخ، فرهنگ، نظام و مبارزات سیاسی، یکی از باعزت ترین تیره های زیست آسیایی محسوب می‌گردند. فردوسی سرتاج سخن سرایان خراسان بخش بیشتری از سخنان خود را به مبارزات نظامی آریایی‌ها و تورانیها در آریانای کهن، اختصاص داده، قدرت غلبه و کمال مهارت «آرش کمان گیر» را در پرتاب تیر در تعیین حدود جغرافیایی آن روزگار، مبین قدامت تاریخی آنها می-داند.

این بخش از ترکان طوریکه در مبارزه و کشور گشایی شهرهٔ آفاق بودند، در قبول داعیهٔ فرهنگ و معارف اسلامی، پخش و نشر آن و بالنده گی ادبیات و مفاهیم اسلامی در خراسان وقت وافغانستان کنونی نیز سرآمد همه گان بودند.

مقدمه

افغانستان یک کشور دارای ملیت‌های مختلف بوده، طی هزاران سال طوایف، قبایل، اقوام و ملیت‌های گوناگون در این سرزمین زیبا و پر عظمت حیات به سر برده و به آن تداوم خواهند داد. هریکی از این ملیت‌ها در دراز نای سده های دشوار و مشکل آفرین و چه در قرن‌های تاریک و ظلمانی قرون وسطی و همچنان در اوقات دُرخشان و انکشاف سرزمین باستانی و تاریخی شان در کنار هم زیست داشته در غم و شادی کنار هم قرار داشته اند.

قرلق ها یکی از تیره های مهم، قدیمی و تاریخی این سرزمین محسوب می‌گردند؛ نیاکان و اسلاف این بخش از ترکها سهم شایسته و ارزنده در رشد و شگوفایی تمدن بشری ایفا نموده، در غنامندی میراث مشترک فرهنگی

نقش اساسی را دارا بوده است. قرلق ها طی سالیان متمادی در کنار این ملت با قبول هرنوع مشکلات، مصایب، خوشیها و غیره رویداد ها و حوادث زمان موقف مشترک خویش را اتخاذ نموده، به رفع مشکلات و توسعهٔ مسایل اقتصادی، فراهم سازی مناسب فضای امنیت و زیست باهمی در تمام ادوار تاریخی از هیچ گونه تلاش و پشت کار دریغ نه ورزیده اند.

بررسی وضعیت تاریخی و تفکیک ریشه‌های باهم نزدیک تباری در تمام خانواده های زبانی مخصوصاً خانوادهٔ «آلتای» کاری بس دشواری هست که رسیده گی به تمام ابعاد و بُن مایه‌های تاریخی و فصلُ وصل ساختن مراحل تکامل و نظر تحقیقی آنها در حد این مقاله قابل بحث وگنجایش نمی‌باشد.

بدین منظور غرض باز نمود، دروازهٔ معرفت تاریخی و فرهنگی ملیت قرلق به استناد منابع معتبر تاریخی، تحقیقات دانشمندان و متخصصین، گوشه های نا روشن این ملیت به بررسی گرفته شد، تا این‌نگارش‌کوچک زمینهٔ تحقیق و پژوهش بهتر و بیشتر را در راستای شناساندن وجوهات مشترک قرلق ها با سایر تبارهای آسیا و حوزهٔ خراسان وقت و افغانستان کنونی گردد. بناءً نگارنده سعی نمود تا مقالهٔ خویش را به مقتضای موضوعات ذیل به رشتهٔ تحریر درآورد.

هدف تحقیق

روشن نمودن گوشهٔ از جایگاه تاریخی و خدمات فرهنگی قرلق ها در طول تاریخ و جغرافیای سیاسی افغانستان می‌باشد.

روش تحقیق

تحلیلی و تشریحی می‌باشد.

مبرمیت تحقیق

این بخشی از تبار ترکها که از گذشته‌های تاریخی در تمام عرصه‌ها، دارای ظرفیتهای ملموس و مشهود بودند، و به صفت قوم فاتح، دانش پرور و تمدن گستر شناخته می‌شدند، متأسفانه بعد از سقوط غزنویهاکه آخرین دود مان قدرت مند قرلق ها که در شرق خلافت اسلامی بغداد محسوب می‌گردید، به کتله های کوچک تقسیم و در بیشتر از مناطق کشور مسکن گزین‌شده، زبان محاوره‌ی خویش را نسبت پیش آمدهای روزگار، از دست داده به زبان گوینده‌گان همان محل صحبت می‌نمایند.

بناءً ضرورت احساس‌گردید، تا زوایای نا محسوس این قوم دارای تاریخ با عزت را ضمن تحقیقات علمی و اکادمیک به تحلیل و کنجاوی گرفته شده، به شناخت اصالت تباری و عمل کردهای فرهنگی‌شان در جنب سایر کلته‌های بشری با نگارش سطوری ولو مختصر هم مکث صورت گیرد.

وجه تسمیهٔ قرلق ها: قرلق ها یکی از ایتنیکهای تباری بوده که باسابقهٔ تاریخی در سرزمین آسیا زیست نموده، در دل تاریخ یاد واره های از خود ارمغان گذاشته اند. بناءً در مورد نحوه نام گذاری این تیرهٔ با قدامت تاریخی درخشان نظریات مختلف اسطوره‌ای وتاریخی وجود دارد.

کلمهٔ قرلوق واژهٔ ترکی است که از دو بخش « قار» به معنی برف و« لوق» و یا«لیق» در ترکی پسوند مکان است، تشکیل شده است، این کلمهٔ ترکیبی، به شکل قرلوق و قارلیق در زبان ترکی و در فارسی به شکل قارلق آمده است که به معنای محل و منطقهٔ برف گیر می‌باشد. و احتمالاً به خاطر پُر برف بودن مکان نخستین زنده‌گی آنها به این نام معروف شده اند. ذیلاً به بعضی از نظریات مؤرخین در خصوص وجه تسمیهٔ قرلق ها پرداخته می‌شود.

اول ــ آنچه محمد بن خاوند شاه، در «تاریخ روضه الصَّفا» به آن پرداخته چنین است:« قارلیق: گویند که: چون اُغُوز خان از ولایت غور و غرجستان به

یُورتِ قدیم خویش مراجعت نمود؛ زمستانی به غایت سرد روی نموده برف بسیار ببارید؛ و خان فرمان داد که هیچ کس از لشکریان تخلّف ننماید، عده افراد نظامی اغوز خان نسبت کثرت برف از رکاب عالی باز ماندند. و چون اُغوز خان را صورت تخلّف ایشان معلوم شد، بعد از پرسش آن جماعت را قارلیق[= قارلُوق] نام نهاد، یعنی خداوند برف. راقم حروف گوید که عامۀ اتراک اکنون آن طبقه را خرلیق (قرلق) می‌گویند». (۱۵:ج۵، ص.۳۷۴۸)

دوم ـ نظر دیگری را که راسخ یلدرم نگاشته شبیهِ داستان قبلی است: « اسپ آغوز خان که بسیار مورد علاقه اش بود تور خورده به کوه یخ بالا رفت هیچ کس از فرط یخ و برف نمی‌توانست به کوه بالا برود یکی از قهرمانان سپاهِ آغوز خان به کوه یخ بالا شده پس از نه ۹ روز اسب آغوز خان را بر گردانید، چون: آغوز خان روی آن مرد قهرمان را برفی و سفید شده دید اورا « قارلوق صاحب برف» نامید». (۷: ص. ۱۹)

سوم ـ آنچه دکتور صاحبنظر مرادی در کتاب خود «بدخشان در تاریخ» نگاشته، چنین است؛ چرا این نام را بالای قوم «قرلیق» گذاشته اند، قصۀ وجود دارد این‌که:« پادشاهی شش نفر از سواران را به جنگی فرستاده بود و ایشان از حادثه در برف گیرماندند. واسپهای خود را از فرط گرسنگی کشته خوردند، زمانی‌که از خطر برف امان یافته و بیرون شدند، به نزد پادشاه برگشتند و گفتند(قارلیق) (قار= برف+ لیغ یا لیق= مانده) یعنی در برف گیر مانده اند. این قوم روحیۀ سلحشوری خوبی داشته تسلط بیگانه گان را نه پذیرفته و در جنگها مغلوب هم نمی‌شدند. از بیگاریها معاف بودند، از پادشاهان فرمان معافیت از کار بیگاری را داشته اند. حتی امیر عبدالرحمن خان اسناد شان را دیده برایشان فرمان معافیت از بیگاری را صادر نموده است». (۱۵:صص.۵۵۲- ۵۵۳)

خَلُّخ: اصل نام تاریخی و متنی قرلق می‌باشد، که معنی آن خوشبو است، از کشور خَلُّخ مُشک و چیزهای خوشبو به دیگر نقاط جهان انتقال داده می‌شد. مردم خَلُّخ که از نژاد سفید هستند؛ از نگاه زیبایی وتناسب وجود وردِ زبان شعرای فارسی دری قرار گرفته است.

دو صد سروِ روان از چین و خَلُّخ   بنفشه زلف ونرگس چشم و گل رُخ

(ویس و رامی)

در اویستا کتاب مذهبی زر دشتیان قارلوق ها را به نام«خیون»، در منابع چینی بنام‌های(کو ـ لو ـ لو ـ ، تو ـ چو ـ یه) ذکرشده است، همچنان در کتیبه‌های اور خون و ینسی که یک هزار و چهار صد سال قدامت تاریخی دارد و توسط رنه گروسه فرانسوی کشف و خوانده شده است قرلق‌ها را به نام« قارسوق» ذکر شده است. (۱۲:ص.۲)

در سفر نامۀ « اُغوز» نیای اول اُغوزها (ترکمن ها) این منطقه، « قار لوق» عنوان شده که به معنی« صاحب برف» است ودر واقع اشاره به آب و هوای سرد آنجا دارد. (١٦:ص.۷۱)

تعبیر های مختلف از نحوۀ انتساب نام گذاری قرلق ها : «قرلق ها» نام یکی از تیره های شناختۀ شدۀ ترکان در توالی زمان می‌باشند، در نحوۀ انتساب آنها، مؤرخین نظریات مختلفی دارند. جای دارد تا آنچه «کریم کشاورز» در مقدمۀ ترکستان نامۀ »واسیلی ولادیمیرویچ بار تولد» در جلد نخست نگاشته است اشاره نمایم:

« در تاریخ وصاف/	بصورت = قرلقان
درتاریخ بدخشان/	// = قاریلیغ
در جامع التواریخ رشیدی/	// = قار لوقان
در راحه الصدور راوندی/	// = خرلق
در زین الاخبار گردیزی /	// = خلخ
در جها نگشای جوینی /	// = قرلقان و قرلغان (هردو گونه)

در تاریخ بناکتی / // = قیالیق
درحدود العالم / // = خلخ و خلخیان و ترک خلخی
درمسالک وممالک استخری/ // = خرلخیان وخلخ
در صورت الأرض ابن حوقل / // = الخرلخیه
در« سیرت جلال الدین» نسفی / // = قیالیق و قرلخ والخ قس علیهذا».
(۱۹:ج۱ص. ششم)

آنچه نویسندۀ «قرلق ها در مسیر تاریخ»، به نقل از رشید الدین فضل الله همدانی، نگاشته، چنین است:« در منابع فارسی و عربی به صورت قرلغ، خُرلق، قرلوغ یا قرلیغ، قارلق، خُرلِخ و خلخ نیز ثبت شده است، مؤلف جامع التواریخ با آوردن داستانی از روزگار آغوز خان قارلوق را به معنای« خداوند برف» دانسته است؛ یعنی:(قار= Qar = برف + لوق= Luq = پساوند دارندگی و نسبت». (۱۱:ص. ۸)

اما آنچه مینورسکی در تعلیقات حدود العالم را جع به ریشۀ قرلق ها نگاشته، چنین است:« نام اصلی قبیلۀ« خلخ» در اصل «قارلوق» و به رسم الخط چینی:(کو- لو ـ لو/ Ko- Lo- Lu) است. امَّا نویسندگان قدیم اسلامی، غالباً آنان را « قرلُخ»، « خلُّخ» [= قرلوق، قرلق و قرلُغ] نامیده اند.» (۳:ص.۳۵۰)

اما آنچه در منابع ادبی خراسان قدیم و حوزۀ زبان فارسی دری ثبت گردیده، این تیرۀ از ترکها را خلخ گفته اند.

خَلُّخ: « شهر بزرگی (مملکت) در ترکستان زمین بوده که مُشک خوب از آنجا آورند وخوبان را بدانجا نسبت کنند، چون مردمان آنجا در جمال وحسن و صورت ضرب المثل اند».: و شاعران زیادی ادبیات فارسی دری، از ممیزات و خوبی‌های آنها در سروده هایشان توصیفات زیادی کرده اند:

دوصد سروِ روان از چین وخلخ بنفشه زلف و نرگس چشم و گل رخ
(ویس و رامین)

چنان کز خواندنش فرخ شود رای   ز مشک افشاندنش « خلخ» شود جای
(نظامی)

این چه بو است که از جانب« خلخ» بدمید
وین چه باد است که از جانب صحرا برخاست (سعدی) (۳:ج۱۵ ص.٦٨٢)

نخستین روایات تاریخی ترکهای قرلق

قرلق ها یکی از قبایل مشهور، تأثیر گذار و تاریخ ساز تبار ترکها محسوب می-گردند؛ آنچه «شیرین بیانی» در کتاب خود «مغولان و حکومت ایلخانی در ایران»، نگاشته چنین است که این تیرهٔ از « ترکان قرلُق یا قار لوق در مناطق جنوبی سرزمین اویغور ها سکونت داشتندکه شامل تمام حوزهٔ سفلای نهر تاریم می شده است و همین قوم هستندکه به اسم خلُّخ در میان شعرای ما به موزونی قامت و حسن صورت معروف شده اند. آنها در میان اقوام ترک مشرق سمرقند و سیحون نخستین قومی بودند که اسلام آوردند، قرلق‌ها قبل از اسلام آوردن، اویغورها را در گرفتن ناحیهٔ اروخن ومغولستان شمالی کمک کرده، در سال ۱۳۴هـ ق، امپراتور چین را شکستی سخت داده، برولایات کاشغر و ختن ویارقند استیلا یافتند ودولتی برای خود تشکیل دادند ودر قرن سوم هجری اسلام آورده، باممالک سامانی و غزنوی همسایه شدند». (۲:ص.۱۴)

نویسندهٔ حدود العالم در صفحه ۲۵۰ تحت شمارهٔ ۱۵. بحث پیرامون این مطلب (سخن اندر ناحیت خلخ و شهرهای وی) دارد که می‌گوید:« مشرق وی بعضی از حدود تبت و حدود یغما و حدود تغز غز و جنوب وی بعضی از حدود یغما و ناحیت ماوراء النهرست و مغرب وی حدود غوز، و شمال وی حدود تخس و چگل و تغزغز است و این ناحیتی است آبادان، و بانعمت ترین ناحیت است از نواحی ترک و اندر وی آبهای روان است و هوای معتدل است. و از او مویهای گوناگون خیزد. و مردمانی اند به مردم نزدیک و خوشخو و آمیزنده. و ملوک خلخ را جبغوی{ یبغبوی} خواندندی اندر قدیم و این

خلخیان بعضی صیادان اند و بعضی کشاورزی کنند و بعضی شبانانند و خواستهٔ ایشان گوسپند است و واسب وموییهای گونا گون و مردمانی جنگی اند و در تاختن برنده». (۳:ص.۲۵۰)

« این قبیله در شرق ایسیق ـ کول(ایس ـ کوک) در حوضهٔ رود ایلی [ایلا] زنده‌گی می‌کردند. در سال(۵- ۷۴۲ م) « قرلق ها» اویغورها را برای از بین بردن (تو ـ چو ـ یه) شرقی کمک کردند. و از آن تاریخ به بعد خودرا جانشین برای(تو- چو ـ یه) ها میدانستند و شماری متعاقباً به تدریج تحت رهنمایی قوم ترگش به طرف غرب حرکت کردند. در نبرد تلس(تلاس، طراز) که در سال‌های (۷۵۱ـ ۷۵۲م مطابق ۱۳۳هـ ق) بین مسلمانان عرب و چینی ها به وقوع پیوست، قرلق ها علیه چینی‌ها قیام نمودند» و با مجاهدین عرب پیوستند، چینی ها را در جنگ سرنوشت ساز طراز به سختی شکست دادند که ۵۰ هزار نفر چینی کشته، ۲۰ هزار نفر اسیر گردیدند. فن کاغذ سازی ازطریق همین اسراء چینی که در نزد اعراب اسیر شده بودند بعد از آن تاریخ در سمرقند، بغداد، دمشق، قاهره و بیزانس مروج گردیده رونق یافت. ازطریق همین مراکز توسط اعراب به اروپا انتقال گردید، قبلا اروپائیان فن کاغذ سازی را نمی شناختند. به این ترتیب راه را برای پیروزی مسلمین عرب در ترکستان زمین هموار ساختند؛ قرلق ها نخستین طلایه داران تفکر اسلامی و پیش قراولان ترویج آن در ترکستان زمین محسوب می‌گردند. در بارهٔ رویدادهای قدیمی تاریخ خلخ‌ها، روایات عجیبی وجود دارد، روایتی که عوفی به نقل از «مارکوارت ص ۴۰ »کرده به روایات چینی نزدیک است وی معتقد است:« قبیلهٔ دیگر ترک، خلخ است و مسکن آنان در نزدیکی کوههای«یونس» واقع است و از این کوه‌ها، طلا استخراج می شود.» خلخ-های آن مناطق در آغاز تابع و رعایای« تغزغز» ها بودند؛ اما بر ضد آنها قیام نموده، به اراضی ترکستان حمله کردند و برخی نیز به سرزمین اسلام آمدند. تمام قبیله خلخ آنجا مرکب از نه قبیله است؛ عدهء دیگری از خلخ ها، تحت

رهبری یبغوی خود، در جنوب رود آمو، در تخارستان علیا (بدخشان) کنونی می‌باشد، زنده‌گی می کردند. روایت گردیزی در بارهٔ علاقهٔ دوستی و ارتباط بین هیاطلهٔ(یفتلی‌ها) تخارستان بیانگر نفوذ خلخ‌ها در این ناحیه است موجودیت خلخ ها در تخارستان علیا مبین همین حقیقت است و تاکنون با نام خلخ (= قرلق= قرلغ) طایفه‌ای ترک قرلق که به ازبکی گفت و شنود مینمایند در شمال افغانستان زندگی می‌کنند و خود را قرلق معرفی مینمایند. (۳:ص. ۲۵۰- ۲۵۱)

آنچه أبی القاسم بن حوقل النصیبی در سفر نامهٔ خود« صورت الأرض» در مورد این‌که خلخ‌ها نخستین گروه نژادی ترک‌ها استندکه به دین اسلام گرویده و مزایای ارزشمند آن را در زنده‌گی اجتماعی بازتاب داده، از خصوصیت‌های چون شجاعت، مردانگی، مهمان نوازی نیز برخوردار می-باشند؛ چنین بیان می‌نمایند:« همچنین گروهی از غزان و ترکان خرلخی اسلام آورده اند و سکنهٔ شهر در میان ترکان به نیرو مندی و مناعت معروف اند. « طراز» محل بازرگانی ترکان مسلمان است و آنان قلعه‌هایی دارند و هیچ‌کس از مسلمانان از آنجا نگذشته است زیرا چون کسی از آنجا بگذرد باید در خرگاههای خرلخان (ترکان خرلخ) در آید». همچنان ابن حوقل در صفحات (۱۵۰/ ۱۵۸/ ۱۹۱/ ۱۹۴/ ١٩٦) همین کتاب به مناسبت‌های مختلف از هویت تاریخی و عظمت تباری آنها بیش از ده ها بار از خلخ‌ها یاد آوری نموده است. (۱:ص. ٢٣٦)

در نیمهٔ دوم قرن دهم میلادی قبیلهٔ « قایی با قبایل قارلوق، چگل و یغما» به طرف شرق حرکت کرده در کاشغر و اسقیجاب مستقر شدند و دولت ملوک الطوایفی را در آن ساحات به وجود آوردند که به نام « آل افراسیاب» یا« قاراخانیان» مشهور اند. این سلسلهٔ ترکان مسلمان از سال ۳۸۰ – ٦۰۹هـ ق بعد از سامانیان و پیش از مغولان در ماوراء النهر سلطنت داشتند. این قبیله که نخستین پادشاه سلالهٔ ترک مسلمان بودند، امپراتوری سامانیان را در

بخارا منقرض ساختند و بالآخره خود بدست خوارزمشاهیان از بین رفتند. نخستین پادشاه این سلسله هارون نام داشت و لقب ترکی اش بغراخان بود. خلافت بغداد او را به لقب« شهاب الدوله» میخواند، بعد از وفات بغرا خان برادر زاده اش ایلک خان که لقب ترکی وی است و شمس الدوله، لقب اسلامی او است به قدرت رسید. قاراخانیان نخستین تیرۀ ترک هستند که به گفتۀ ابن الأثیر در سال ۳۴۹هـ اسلام را از طریق تبلیغ پذیرفتند و در این بخش یکی از مبلغین اسلامی به نام« ابوالحسن محمد الکلماتی» نقش به سزایی را ایفا نموده است. (۷:صص. ۵۹- ٦۰)

به بیان نویسندۀ « ترکها در عرصۀ تاریخ»، :« ترک‌های قارلق(Qarluq) ابتدا میان کوه‌های آلتایی و ایرتش علیا می زیستند، در سال ۱۸۹هـ ق/ ۸۰۴ م به سرزمین آبادان و پرآب و درخت سیمیرجیه دست یافتند و نزدیک دنیای متمدن قرار گرفتند. رهبر قرلق ها همانند اوغوز ها لقب« یبغو» داشت؛ علاوه بر سمیرجیه، بخشی از ترکهای قرلق در پامیر، تخارستان، مرزهای هند، کشمیر و شمال شرق تبت مستقر بودند. در سال ۱۱۹هـ / ۷۳۷م گروهی از این قوم به ماوراء النهر آمدند و در اطراف بخارا و سمرقند ساکن شدند». (۸:صص. ۱۷-۱۸) وبعضی‌ها پامیر، راشت و کمد را نخستین سرچشمه‌های قارلیق‌ها می‌داند. (۱۹:ج۱ص.۱۸۰)آنچه بارتولد در « ترکستان نامه» ضمن بیان این اتفاقات، اظهار می‌دارد که در زمان سلجوقی- ها قرلق ها مشکلاتی‌را برای دست نشاندۀ سنجر (محمود قاراخانی) به وجود آوردند که فرجام منجر به دخالت سلطان سنجر و شکست سلطان انجامید:« در ۹ سپتامبر اوایل خزان ۵۳٦هـ در دشت قطوان پیکاری خونین که به شکست کامل لشکر یان سلجوقی منجر شد وقوع یافت. که جمعاً (۳۰۰۰۰) سی هزار مسلمان از پای در آمدند سنجر به ترمذ گریخت. محمود خان نیز باتفاق وی رفت و ملک خویش را ترک گفت». (۱۹:ج۲ ص. ٦۸٦)

سلسلۀ تاریخی قرلق‌ها: قرلق‌ها یکی از تبارهای مشهور و تاریخ ساز در آسیا مخصوصاً شرق آن به شمار می‌روند. تا جای‌که منابع تاریخی، متون ادبی و مذهبی موضح مسایل است و پیش از آن مسایل فولکوری و روایات افسانوی حکایت از نخستین تبار آنها دارد؛ از این قوم در ساختار سیاسی و تشکیلات نظامی نیز بحث‌های در میان می‌باشد. بدین ملحوظ می‌توان گفت‌که قارلوق‌ها اولین گروه نژادی و قومی ترک‌ها در آسیا به شمار می‌روند؛ یکی از اقوامِ بزرگِ ترک که خدمات شایانی در آسیای میانه، افغانستان کنونی (خراسان عهد اسلامی) و نیم قارۀ هند نموده است، همین بخش از ترکان می‌باشند.

طبیعتاً این قوم از خود تاریخ، تمدن و آثار پر افتخاری را در سیر حیات علمی و زیست باهمی بشر به ارمغان گذاشته است که نه تنها افغانستان بلکه جهان اسلام افتخارش را دارد. مؤرخین چون خوا ند میر مؤلف «روضه الصفا»، نجیب بِکران مؤلف « جهان نامه»، عبدالحی گردیزی مؤلف« زین الأخبار» و عده‌یی دیگری از مؤرخین در آثار خود نام این قوم را « خَلُّخ» نوشته اند وخَلُّخ را یکی از فرزندان یافث ابن نوح علیه السلام می‌دانند؛ همچنان سایر آثار و مدارک قدیم، مقارن ظهور دین مقدس اسلام به نام « تُرکان خَلُّخ» نوشته اند. همچنان نویسنده‌گانی چون: حدود العالم، صورت الأرض، تاریخ طبری، جامع اعظم، شهنامۀ فردوسی و بسی کتب دیگر«خَلُّخ» نوشته اند، بدین معنی که شاهان مشهور تُرکان، چون افراسیاب تورانی، ارجاسب کشورِ مستقلی را در تُرکستان تحت نام« خَلُّخ» تأسیس نموده بودند که بیشترین بخش شهنامۀ فردوسی را مبارزات دو قدرت جهانی ذیل نام(تورانی و ایرانی) در بر می‌گیرد. ارجاسب که در اوستای زردشت ارجست اسپه تحریر شده است، او پادشاه خَلُّخ (قارلوق‌ها) است که به نام خاقان چین هم یاد گردیده است، فردوسی جریان لشکرکشی او را در چین چنین بازتاب می‌دهد:

چو ارجاسب شاه دلیران چین بیاراست لشکرش این‌چنین

جدا کرد از « خَلُّخی» صد هزار   گزیده سواران خنجر گداز

(۱۲: ص۳)

مسلماً در مورد پیشینهٔ تاریخی این قوم فردوسی ضمن بیان وقایع پیشدادیان و دوره‌های ممتد افسانوی و اسطوره‌ئی سیر زیست بشری را تا دورهٔ تاریخی در خراسان عهد اسلامی، مجزا نمی‌شمارد. ابیات فردوسی به کرّات واژهٔ خلخ را در مبارزات طولانی، بین تورانی‌ها و آریائی‌ها به کار برده است، نظر فردوسی مبین این مطلب است که افراسیاب خاقان ترک از «خلخ» و قبیلهٔ « خلخ» می‌باشد.

هونها (هیونگ ــ نوها) که ترک‌های قدیمی اند و از بزرگترین قوم ترکها به شمار می‌روندکه یک هزارو دوصد سال قبل از میلاد امپراتوری بزرگی را از بحیرهٔ جاپان، کوریا، جنوب سایبریا، دیوار چین و از غرب تارود والگاه گسترش داشت و از اتحادیهٔ هفت قوم بزرگ ترک‌ها تشکیل شده بودند؛ ترکان «قرلق» یکی از همین هفت اتحادیه را تشکیل می‌داد. این امپراتوری هفتصدسال در جهان حکمروایی داشت و در این مدت با چینی‌ها همواره در جنگ و ستیز بوده، بارها بالای چین تسلط پیداکردند؛ دیوار بزرگ چین در برابر آنها اعمارگردید، بالآخره امپراتوری هونها در قرن چهارم میلادی به اثر مداخلات و نفاق افگنی چینی‌ها از هم پاشید.(۱۲:ص.۴۰) پس ازفرو پاشی امپراتوری هونها، امپراتوری توركان آسمانی(توکیوها) با اشتراک گروه های مختلف ترک، ظهور نمود که قارلوق‌ها در رأس آنها قرار داشتند؛ این امپراتوری دوصد سال دوام نمود و یکی از با افتخارترین حکومت های ترک در طول تاریخ محسوب میگردد و در نتیجهٔ اختلافات درونی ترکها از هم پاشید. متعاقباً قرلق ها امپراتوری قارا خانیان یا آل افراسیاب را در ترکستان زمین تأسیس نمودند که کار کردهای شان را در عرصهٔ رشد اقتصادی، سیاسی، نظامی، اجتماعی مخصوصاً در نشر و پخش دین مقدس اسلام جزء از افتخارات شان می‌توان برشمرد. مؤرخین بزرگ زیستگاه نخستین قرلق

هارا به هزار و پنجصد سال قبل از امروز در ولایات: بدخشان، تخار، کندز، بلخ، فاریاب، بست، کندهار و غزنین تصدیق و مهر تأیید می‌گذارند. قرلق ها نخستین تیرۀ از ترکان می‌باشندکه دین اسلام را قبول و در رشد و بالنده‌گی معارف آن و ادبیات فارسی‌دری به صفت دومین زبان مسلمانان جهان، خدمات ارزشمند و ماندگار در دل تاریخ اسلام نموده اند.

همچنان بعد از فروپاشی امپراتوری توکیوها، طبیعتاً یک نوع پراگنده گی در تشکیلات منظم و سازمانی این تیره به وجود آمد، این نابسامانی قرنها طول کشید تا این‌که پایه‌های طلایی ترین حکومت در تاریخ سیاسی افغانستان توسط البتگین، سبتکتگین و سلطان محمود گذاشته شد که افتخاراتش را مردم افغانستان در بخش‌های مختلف فرهنگی، عرفانی، تمدنی و غیره با خود دارند. سلطان محمود به عنوان با صلابت ترین سلطان دودمان غزنوی، توانست وحدت و یکپارچگی را نهادینه ساخته در راه تأمین امینت و رفاه ملی سرآمد روزگار گردد. در حاکمیت وی بخش‌های بزرگی از ایران، هند برعلاوۀ خراسان و خوارزم زیر فرمانروایی او قرار داشت.(۱۸:ص.۴۰)

علاوه بر موضوعات قابل بحث سلطان محمود توانست فرهنگ و معارف اسلامی را در سر تا سر خراسان وقت و افغانستان کنونی، نیم قارۀ هند، ایران و سایر مناطق امپراتوری پخش و گسترش دهد؛ بدین ملحوظ موصوف دربارش را مملو از شعراء، عرفا و دانشمندان بزرگ ساخته بود، تا به وضاحت بتواند به قضایا، رسیده‌گی نماید. زمامداری ترکان قارلوق در غزنه بیش از دوصدو بیست و چهار سال و به روایتی (۲۳۲ سال) را در بر می‌گیرد؛ مروت، مردانگی، عدالت، رعیت پروری و فرهنگ دوستی از خصایل پسندیدۀ غزنویان محسوب می‌گردد.(۱۲:ص. ۵)البته با انقراض امپراتوری غزنوی‌های قرلق ها تاحملات مغول‌ها به رهبری چنگیز خان در مناطق مختلف ترکستان زمین مخصوصاً بدخشان، قطغن، بلخ، جوزجان، فاریاب، بست وغزنه و همچنین در سمرقند، بخارا، قبالیغ وکاشغر حکومت‌های محلی داشتند، اما

با حملهٔ مغول و موقف گیری مردانهٔ جلال الدین خوارزم شاه و نا بودی کامل سپاه مغول در پروان، قرلق ها به سرداری حسن خان قرلق و قبایل دیگر اشتراک داشتند. بعداً با نابودی سپاه جلال الدین خوارزمشاه و کشته شدن او بدست کردهای ایران بساط رهبری از این تیره به طور عمومی بر چیده شد و در مابقی ایام به گونهٔ رعیت در نقاط مخلتف منطقه مخصوصاً ولایات افغانستان زیست باهمی نموده و مینمایند. برعلاوهٔ اکثر مناطقی‌که درافغانستان این تیره زیست دارند و به زبانهای فارسی دری ویا پشتو صحبت می‌نمایند، مناطق زیادی در شمال افغانستان به نام قرلق وجود دارد و به زبان خودشان ترکی قرلقی صحبت می‌نمایند.

پیدایش قرلق ها در افغانستان: هزاران سال پیش آسیای میانه محل زیست باهمی تمامی ملیت‌های ترک، مغل و سایر تیره های آریایی بوده است. پس از آن که نفوس این مناطق از دیاد یافت، جنگها بالای کشتزارها، شکارگاه ها، راه های تجارت و مسایل دیگر از این قبیل، زمینه ساز شکل‌گیری جنگ-ها و نزاعهای قومی گردید. نخست اتحادیهٔ بین ترک‌ها و مغل‌ها شکل گرفت که در نتیجه اقوام قفقاز را به جنوب راندند، متعاقباً ترک‌ها توسط مغلهای به مناطق جنوب غربی آسیای میانه، بین(سرخان دریا خزر و دشتهای خشک رانده می‌شوند. سامانیان که با ترکان همسایه و هم مرز بودند سال‌های درازی باترکان در جنگ مصروف بودند. سامانیان فرزندان ترکان را تربیهٔ اسلامی نموده وارد اردوگاه های خود مینمودند، نسبت شایسته‌گی و شجاعتی که ترک ها در جنگ ها و مهارت‌های نظامی از خود نشان میدادند به مقام های بلند افسری و سپهسالاری میرسیدند. نوح ابن نصر سامانی(۳۲۱- ۳۴۳ هـ ق) پنجمین پادشاه سامانی به نام الپتگین یکی از فرزندان ترک ها را در دربار خود داشت، موصوف نسبت تیزی هوش، لیاقت و کاردانی جنگی که داشت حاجب الحجاب دربار مقرر ساخت. بعداُ سپه سالار اردوی سامانی و والی خراسان تعیین گردید. در زمان منصور بن نوح

سامانی(۳۵۰- ٣٦٦هـ ق) الپتگین نسبت ملاحظات سیاسی نتوانست، در دربار سامانی‌ها کار نماید از این جهت با سبکتگین پدر محمود غزنوی به غزنین رفت و بر امیر آن ناحیه «انوک» چیره گشت و خود برتخت غزنه تکیه نمود و سبکتگین را داماد خود ساخت. پس از مرگ البتگین سبکتگین تمام میراث او را تصاحب نموده، به بسیاری از شهرهای ماحولش لشکر کشی نمود و بلخ را از نزد سامانیان گرفت. همچنان به هندوستان لشکر کشی نموده معابد هندوان را خراب و به جای آنها مساجد بنا نمود و کار به آنجا کشید که سامانیان به او لقب ناصر الدین دادند؛ پس از وفات سبکتگین در سال ۳۸۷هـ ق فرزند ۳۷ساله اش محمود به جای وی احراز مقام نمود.(۱۳: ص. ۱)

امپراتوری این دود مان بیش از ۲۲۴ سال دوام نمود. (اما علامه حبیبی در جلد اول تاریخ مختصر ص ۱۴۰ مدت امپراتوری قرلق‌ها را ۲۳۲ سال گفته است) اما بعد از انقراض حاکمیت غزنوی‌ها، قرلق ها در نقاط مختلف کشور افغانستان زیست نموده اکثراً زبان مادری خویش را از دست داده اند که قرلق های ساکن در بست و وردک به زبان پشتو و قرلق های ساکن در ولایت‌های پروان، کابل، بغلان، سمنگان و قندز به زبان فارسی دری صحبت می‌نمایند. اما قرلق های ساکن در ولایت بدخشان، تخار و فاریاب به زبان ترک قرلقی صحبت می‌نمایند. زبان عدهٔ از قرلق های ولایات تخار، بدخشان، فاریاب، جوزجان و بلخ از زبان ازبکی متاثر گردیده به ازبکی گفت و شنود مینمایند و در زبان شان واژه های ترک قرلقی نیز به مشاهده میرسد.(۹:ص. ١٦)

سلاطین و فرمانروایان قرلق ها در ادوار مختلف: یکی از امرای با نام و نشان ترکهای قرلق «اُغوز خان » است، که تاریخ وصاف داستان عجیبی نسبت به این خان دیانت مآب ذکر می‌نماید، به گوشهٔ از آن اشاره می-نماییم.« قَراخان پدر اغوز خان از سلاطین پرقدرت بود، در آن دوره همه در

کفر و شرک فرو رفته بودند، دراین اثنای جهانداری و اقتدار مطلقه قراخان، خاتون وی فرزندی در نهایت زیبا به دنیا آورد، ولی آن فرزند شیر مادرش را ننوشید و مادر پیوسته خواب می‌دید که آن طفل می‌گفت:« ای مادر تا تو مسلمان نشوی من پستان تو در دهان نگیرم» در نهایت با و جود قیودات سخت تغییر آیین، مادر در خفا به خداوند (ج) ایمان آورد و پسر را شیر داد. چون آن پسر یکساله شد در ملاحت و خوبی مشار الیه گشت.

به حسن رخش هر که کردی نگاه   شدی خوار در چشم او مهر و ماه

قراخان بعد از یکساله شدن پسر ماه سیمایش، در حضور امراء و اعیان مُلک با خویشان گفت که: فرزند ما یک ساله شد، او را چه نام باید کرد؟ درآن زمان رسم نام گذاری اطفال پس از تکمیل نمودن زمان یکسال انجام میشد. در آن حال پسر یک ساله به زبان فصیح در سخن آمد و گفت که نام من اُغُوز است.

چو مردم شنیدند گفتار او   تعجب نمودند در کار او

چون اُغُوز خان به سن رشد رسید پدرش دو دختر کاکایش را برایش به زنی داد وی نسبت عدم ایمان داری خانمهایش به آنها علاقه نگرفت، فرجام پدرش دخترکاکای دیگرش را برایش خواستگاری نمود؛ اُغوز خان برای دختر گفت اگر ایمان آوری تو را از جان بیشتر دوست دارم، دختر گفت:

که فرمان برم چون شوم آن تو   نپیچم سر از عهد و پیمان تو

وقتی پدر وقبیله از ایمانداری اُغوز خان خبر شدند، تصمیم گرفتند تا اورا بکشند که ماجرا را خانم مؤمنش برایش خبر داد، وی با آماده گی کامل وارد جنگ شد؛ در نهایت اُغوز خان در این جنگ ظفر یافت و مدت ۷۳ هفتاد وسه سال حاکمیت نموده است. اُغوز خان نخستین کسی‌است که اتراک را لقبها نهاد و تا غایت بدان اشتهار دارند مثل: اُیغُور، قانقلی، قبچاق، قارلیق، خلج وغیر ذالک. (۱۷:ج۵ ص. ۳۷۴۳- ۳۷۴۷)

مشهور ترین امرای قرلق: آنچه مؤرخین در مورد نخستین شاهان و رهبران قوم قرلق اشاره داشته اند. مشهورترین و معترترین آن‌ها را ذکر می‌نمایم. مینورسکی در تعلیقات خویش بالای حدود العالم می نویسد:« لقب امرای خلخ را« جیغو»، « جبغو» و « یبغو» (وغالبا به اشتباه بیغو) می‌نویسند که ممکن است از ابن خردازبه در المسالک و الممالک ص ١٦ گرفته شده باشند. ابن خرداذبه می گوید: پادشاهان ترک تِبّت و خزر را خاقان می-گفتند، اما پادشاه خُرلخ را « جَبغُوبه» خوانده می شد. به روایت کاشغری(ج۳ص. ۲۴)، « یبغو» باید لقبی باشد که درجه‌ای کمتر از « خاقان» داشته باشد. در محلی دیگر ابن خردازبه نویسندهٔ(المسالک و الممالک، ص ۴۰)، این عنوان را به صورت ترکیبی « یبغوی ـ خاقان» به کار می‌برد که به دوره های متقدم تر ترکان خلخ باز می‌گردد. به روایت مبهم گردیزی [زین الاخبار، ص ۸۲] منشاء اصلی خلخ های یبغو، مردی بود که او را « یبغوی» (یباغوی) می خواندند».(۳:ص. ۲۵۱)

اما بعد از مهاجرت به سرزمین ترکستان، خاقان ترکستان به آنها لقب « جبوی»[جبویه] داد. زمانیکه خاقان توسط قیام کننده گان کشته شد، حکومت و ریاست وی به قبیلهٔ « چونبان» که یکی از قبایل خلخ است رسید. اولین کسی‌که از خلخیان درآنجا به حکومت رسید(ایلمالمس جنوبه [جبوبه] نام داشت. امکان داردکه مقصود از «یباغو خلخ» همان خلخ هایی باشد که در جای اصلی خود در آلتای مقیم بودند.«کاشغری در[دیوان لغت الترک] (ج۱، ص.۲۷)، نام« یباغوی سوی» را تأیید می‌کند. این مطلب، نشان می-دهد که یباغو خلخ، در جنوب اتحادیهٔ جمعیت اصلی خلخ زندگی می کردند و محل اسکان آنان در نزدیکی سرچشمهٔ سیر دریا ـ حوالی دره‌ای که کاشغر منتهی می‌شود – بوده است.(۳:ص. ۲۵۲)

کار های فرهنگی و ترویج معارف اسلامی در دستگاه قرلق ها

تاریخ پرپیچ وخم ترکها در مجموع و قرلق ها بصورت اخص نشان دهندهٔ این مطلب است‌که این تیره همواره با حوادث و مشکلات زیستی در دراز نای تاریخ مبارزه کرده، در جستجوی رسیدن به تمدن و حقیقتی زنده گی غایی بوده اند. قرلق ها در هیچ شرایطی تحت هیچ عنوانی تسلیم قهر قدرتهای عصور نگردیده، بلکه متانت، شجاعت و مردانگی خویش را ثبت تاریخ سیاسی و اجتماعی جهان نموده اند که اکثر مؤرخین بزرگ و سیاحان نامدار جهان از فعالیت‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آنان حکایت و روایات متعدد دارند.

این تیرهٔ از ترکان نخستن قوم و یا قبیلهٔ است‌که دین مقدس اسلام را قبول و در راه پخش و نشر آن به سرزمین های ترکستان سهم بارز و ارزنده‌ی را ایفانموده اند. قرلق ها با سابقهٔ درخشانی‌که قبل از اسلام در شرق ذیل نام تورانیها(تورانیان) حاکمیت داشته، به کشور گشایی دست می‌یازیدند و رهبری قسمتهای بیشتر از شرق آسیا را در اختیار داشتند، بعد از اسلام نیز طلایه داران ترویج مذهب و مفاهیم اسلامی در بین ترکان گردیدند. اما حس بزرگ منشی و شجاعت باطنی آنها؛ زیستن را تحت چتر حاکمیت دیگران مشکل میدانستند. بنا بر همین ملحوظ همواره در سطوح مختلف دولتداری و جریانهای نظامی داخل شده راه را برای رسیدن به اقتدار سراغ مینمودند که این هدف با تشکیل دودمان غزنوی در تاریخ سیاسی اسلام متحقق گردید. همزمان با دست یافتن به اقتدار در خراسان شاهان این دودمان بزرگترین خدمات را در بخش شگوفایی و بالنده گی فرهنگ و معارف اسلامی در شرق ایجاد و تاسیس کردند که غزنی درعصر آنها لقب «عروس البلاد» و در عصر ما لقب « مرکز فرهنگ و تمدن اسلامی» را به خود اختصاص داد. شکی وجود ندارد خدمات فرهنگی دورهٔ غزنوی ها که از تیرهٔ قرلق ها می‌باشند؛ در تاریخ سیاسی کشور ما بی سابقه بوده و به تاریخ بعدی نهایت تأثیر گزار و نمونه می‌باشد.

بادر نظر داشت ارزش و اهمیت تاریخی این عصر میخواهم گوشۀ از خدمات فرهنگی غزنویها و مواریث باقی ماندۀ فرهنگی و شخصیت های متعارف آن زمان را مورد بررسی قرار دهم.

« عهد غزنوی‌ها یکی از دوره های طلایی وطن ماست که از حیث تکامل علوم و ظهور علمای بزرگ، و همچنین رشد هنر در ابعاد مختلف از یک جایگاه ویژه د رفرهنگ و تمدن اسلامی بر خور دارد بوده و از مهمترین و درخشان ترین دوره های اسلامی به شمار می‌آید. غزنین که مرکز این دورۀ پر افتخار تاریخی بود، نقش ارزنده و اساسی در رشد و بالندگی فرهنگ و تمدن اسلامی را به عهد داشته وشخصیت های بزرگ و اندیشمند را تقدیم جامعۀ اسلامی نموده است.غزنین یک بستر خوب برای رشد دانشمندان که در مجموعه فرهنگی کار گزاران خردمند ودانش دوست سامانیان پروده شده بود، زیرا در دورۀ سامانیان بخارا« مرکز دانش» و خاستگاه دانشمندان مسلمان آنزمان بود که از هر سو مشتاقانه بدانجا روی می آوردند» (۴:ص. ۱۱۷)

پس از سقوط دولت سامانی در سال ۳۸۹هـ غزنی به سرعت درجادۀ ترقی گام گذاشت و به مرور زمان بزرگتر، آباد تر و پر جمعیت تر و پر رونق تر گردید. اینجابود که سلطان محمود ضمن جذب دانشمندان دورۀ سامانی و حکومت های کوچک محلی، غزنین را به شهر علم و دانش و مرکز شعرا، دانشمندان و فرهنگیان زمان خود تبدیل نمود، زیرا سلطان محمود نه تنها خود را وارث سیاسی سامانیان می دانستند، بلکه داعیه دار حفظ میراث فرهنگی وعلمی آنان نیز بود، و بر همین مبنا بود که غزنین را جانشین شایسته در عوض بخارا به جهانیان معرفی کرد. اما اگر بخواهیم این دورۀ طلایی را به بحث بگیریم بررسی و شمارش تمام ابعاد فرهنگی وتمدنی این دوره با در نظر داشت گستردگی زمانی آن در نوشتاری محدود ممکن نیست. بنا براین تنها طی

گفتار چندی به مهمترین آنها در محور های علوم اسلامی و غیر اسلامی، ادبیات، هنر و غیره خواهیم پرداخت. (۴:ص. ۱۱۸)

کتابهایی که به زبان قرلقی نگاشته شده است عبارتند از « قوتد غوبیلیک» « عتبه الحقایق»، « دیوان لغات الترک»، « دیوان حکمت» « اوغوز نامه»، « قصص الأنبیا» وغیره به وجود آمده است.(۷:ص. ۱۲۸)

بخش علوم اسلامی

برای حفظ و حراست از دو منبع عظیم وحیاتی فرهنگ و تمدن اسلامی، یعنی قرآن وسنت و درک درست از آن دو و شناسایی و اثبات و تفسیر درست از اصول و فروع ارکان اجزای فرهنگ اسلامی، علوم اسلامی پدید آمد. در یک دید کلان، علوم اسلامی عبارت اند از : علوم قرآن، علم قرائت، علم تفسیر، علم نحو، علم لغت، علم حدیث، علم کلام، علم فقه، علم اصول فقه، علم اخلاق، علم رجال، علم فلسفه، علم منطق و علم تاریخ. این علوم، علاوه بر پاسداری از دو منبع اصلی فرهنگ اسلامی ابزاری برای تبیین، تنظیم، تشریح، تذلیل، توجیه ودفاع از اجزایی تشکیل دهندهٔ اصلی فرهنگ، یعنی نظام باور ها و شناخت ها، نظام ارزش ها و گرایش ها و نظام رفتار ها و کردارها ست. (۴:ص. ۱۱۹)

علم قرائت: درعهد غزنویها یکی از علوم نقلی علم قرائت بود که علمای بسیاری درمدارس علمی، مشغول تدریس و پرورش شاگردان در این بخش بودند. دانشمندان زیادی در این بخش در آن عهد خدمات زیادی در بخش علم قرآئت انجام داده اند که میتوان حسب نمونه از «ابوالفضل محمد ابن طیفور سجاوندی غزنوی» که از مشاهیر علمای قرائت بود، یاد نمود. موصوف از خویشتن آثاری زیادی را به یاد گار گذاشته است.

علم تفسیر: تفسیر نیز یکی از علوم نقلی می‌باشد که در مدارس دینی غزنین تدریس می شد و از لازمهٔ هر عالم دینی بود که تفسیر قرآن کریم را

بداند و دراین بخش مهارت داشته باشد؛ بناءً به بخشی از تألیفات این دوره اشاره می نمایم.

«تقشیر التفسیر» در دوجلد از ابوعلی عالی ابن ابراهیم غزنوی.

« عین المعانی فی تفسیر سبع المثانی»، و « غرائب القرآن» تألیف سجاوندی غزنوی.

« ایجاز البیان فی تفسیر القرآن» « التذکر و التبصر» تألیف محمود نیشابوری.

« الحقایق فی التفسیر» تألیف شیخ أبی عبدالرحمن سلمی.

علم حدیث : در شهر غزنین و حومه های آن محدثین بزرگی زیست داشته به تدریس و تحقیق پیرامون مسایل مربوط به حدیث کتب و رسالات متعددی را نگاشته اند که می‌توان به چند نمونۀ آن اشاره نمود.

« معالم السنن فی الحدیث، غریب الحدیث، شرح ادعیۀ ماثوره، اعلام السنن شرح بخاری، کتاب اصلاح غلط للمحدثین، اعلام الحدیث، کتاب شرح اموات ابی خزیمه و غیره از تألیفات ابوسلیمان احمد بن محمد ابراهیم خطابی بُستی میباشد.

« سنن کبیر و صغیر » تألیف ابی بکر احمد بن حسین بن علی بیهقی استاد سلطان محمود در بخش حدیث میباشد.

به همین ترتیب ابو الفتح بُستی، ابو وهب فراوانی واعظ، ابو بکر غزنوی(جوهری)، ابوعمر حفص الکسی از مشاهیر محدثین عهد غزنوی به شمار می‌روند.(۴:ص.١٢٦)

علم فقه : در دربار غزنوی‌ها فقها از احترام ویژۀ برخوردار بودند؛ سلطان چنان احترامِ به فقها داشت‌که تمام دستورات خویش را در امور مختلف از نظر فقها اقتباس می‌نمود. همچنان قوۀ قضائیه به طور طبیعی در دست فقها

بود و کاگزاران این قوه از امتیازات مالی و تشریفاتی ویژۀ بر خورداربودند. جای دارد از بعضی فقهای مشهور غزنوی یاد آوری نمود. مثلاً:

۱- ابو صالح تبانی: از زمرۀ فقهای نام داری است که در سال ۴۰۰هـ خ. وفات نمود سلطان محمود صدر اعظم خویش اسفراینی را مأمور کرد که در مدرسۀ فقیه یادشده مراسم فاتحه خوانی برگزار نماید.

۲- قاضی صاعد: معلم سلطان مسعود ومحمد چنان از قدرتی خاصی برخور دار بود که «مدرسۀ صاعدیه» را همانند «مدرسۀ صعلوکیه» اما صعلوکی از فقهای دیگر در بار غزنوی در نیشاپور برابر ساخت.

۳- غزنوی بلقی: از فقهای دیگری است که به «تاج الشریعه» شهرت دارد و اثر وی بنام« مشارع الشرایع» میباشد.

۴- جمال الدین احمد بن محمود بن سعید غزنوی: فقیه دیگری استکه در سال(۴۹۳ و یا ۵۵۳هـ) در حلب در گذشتکه موصوف دارای تألیفات متعدد می‌باشد. مثلا: « روضه الإختلاف العلماء»، «المقدمه الغزنویه»، «الأصول»، « الحاوی القدسی»، « النتف فی الفتاوی» و غیره در مباحث فقهی حنفی نگاشته است. (۴: صص. ۱۲٦- ۱۳۷)

بخش عرفان: در عصر غزنویان برای عرفاء همانند فقها فضای بازی مساعد بود، طوری‌که شیخ ابو سعید ابوالخیر در نیشاپور مجلس و خانقاه داشت واثر های ماندگار عرفانی نیز در آن زمان به میان آمد. به مهمترین آنها ذیلاً اشاره می‌گردد. مثلاً: «کشف المحجوب» اثر ارزشمند ابوالحسن علی بن عثمان غزنوی هجویری؛ « طبقات صوفیه» تألیف عبدالرحمن سلمی که پیر هرات خواجه عبدالله انصاری آن را تدوین کرد و شیخ جام، نفحات الانس را بامایه گیری از آن نوشت، «حدیقه الحقیقه و سیر العباد» تألیف شمس العارفین سنایی غزنوی و بسی از تألیفات دیگر متضمن همین بخش می‌باشد. (۴:ص. ۱۳۱)

بخش تاریخ: فن تاریخ نگاری در قلمرو غزنویان از آزادی کامل و روش مؤثری برخور دار بود که نگارش شمار زیادی از تواریخ و موجودیت مؤرخین در این زمان مصداق همین مدعاست که ذیلاً به ذکر نمونهٔ آن اشاره می‌نماییم.

« غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم» تألیف: ابو منصور ثعالبی.

« تاریخ یمینی» تألیف: عبدالجبار عتبی.

« زین الاخبار» تألیف: ابو سعید عبدالحی بن الضحاک بن محمود گردیزی سبب نام گذاری این اثر به زین الاخبار از آن سبب است که لقب عبدالرشید بن مسعود زین المله بود. دو نسخهٔ خطی آن درکمبریج و آکسفورد انگلستان نگهداری می‌شود.

« آثار الباقیه» تألیف: ابو ریحان البیرونی و غیره یادگار همین دوره در بخش تاریخ نگاری می‌باشد. (۴:ص۱۳۱)

علم نجوم: از گذشته‌های دور تاکنون دانشمندان و رهبران سیاسی نیاز جدی به بخش ستاره شناسی داشتندکه زمینهٔ بالنده‌گی این علم را بیشتر و بهتر ساخت؛ دربار دودمان غزنوی‌ها با داشتن بزرگترین دانشمندان ستاره شناس نیز یکی از طلایی ترین ادوار تاریخ علمی افغانستان به‌شمار می‌رود.

بزرگترین کار ها را در ین بخش، ابو ریحان البیرونی انجام داده است. تألیفات وی؛همانند: «استیعاب الوجوه الممکنه فی صنعه الاسطر لاب». «تمهید المستقر لتحقیق معنی الممر»، «حکایهٔ الآله المسماه السدس الفخری»، «التفهیم لاوائل صناعه التنجیم» از نگارش‌های این دوره می‌باشد.

ابو المجاهد شرف الدین محمد بن مسعود غزنوی: نیز یکی از سرآمد این دوره در بخش نجوم به شمار می‌رود. همانند:« احیاء الحق»، « نافع الثمره»، « کفایه التعلیم فی احکام النجوم»، « جهان دانش» « رسالهٔ درباب آثار علو» را به رشتهٔ تحریر در آورده است.

بخش پزشکی: طبابت یکی از بخش‌های اساسی وارزشمند در باب رسیده گی به مشکلات صحی بشر محسوب می‌گردد. عهد غزنوی همانند سایر

بخش‌های علمی به این بخش نیز توجه خاص داشته اند که موجودیت دانشمندان در این بخش و تألیفات سود مند شان مبین شگوفایی داعیۀ پزشکی در این دوره می‌باشد که ذیلاً به گوشۀ از این بخش پرداخته می‌شود. همانند:

ابوالخیر خمار، حسن ابن سوار بن بابا بن بهرام« مقاله در امتحان اطباء»، «کتابی در خلق و ترکیب اعضاء آن» «مقاله در خواص داروهای گوارش جالینوس»، « کتاب الحوامل» و دها کتب معتبر در بخش طب نگاشته و شاگردان زیادی را همانند: ابوالفرج ابن هندو و ابوالفرج ابن طیب تقدیم جامعه نموده اند. (۴:صص. ۱۳۵- ۱۳۸)

ابو حرب طبیب غزنوی : « حفظ صحت» به نام سلطان مسعود نوشته است.

البیرونی« الصیدن فی الطب» از گرانبها ترین منبع در تاریخ دارو شناسی سده های میانه خاور زمین است. همچنان ابو منصور طیفور و سایر ین در این بخش آثار ارزشمندی را تقدیم جامعه نموده اند.

سخن سرایان شهیر این دوره

عصر غزنوی‌ها یکی از درخشان ترین عصر بالنده‌گی فرهنگ و معارف در شرق اسلامی به شمار می‌رود.

در سبزه زار علم و فرهنگ این سرزمین، صدها لالۀ سرخ چون: ابن سینای بلخی، مؤرخ شهیر مانند: ابوالفضل بیهقی، دبیر باتدبیر، چون: بونصر مشکان، منجم کم نظیر مانند: ابوریحان البیرونی، و صدها چهرۀ علم و دانش روئیده اند، در آسمان شعر و ادب این خطه، سخن سرایان مانند: ابوالقاسم فردوسی سرایشگر شهنامۀ ، حماسه سرای بی همتا قصیده ومدح سرای شیرین سخن چون: ابوالحسن علی بن جولوغ فرخی سیستانی، ستایشگر نبردها و لشکرکشی های سلطان محمود غزنوی مانند: ابو القاسم حسن بن احمد عنصری بلخی، منوچهری دامغانی، عسجدی و صدهاتن دیگر در خشیده اند. (۱۴:ص. ۴۰۳)

نویسنده گان شهیر این دوره

۱- ابوالفتح بُستی؛ عبدالحی گردیزی، ابو ریحان محمد بن احمد البیرونی، این چهره در فلسفه و ریاضیات ید طولا داشت. مؤلف تاریخ ادبی ایران می نویسد: ابوریحان بیرونی در علم نجوم هرگز مانند نداشت و هم در تاریخ نویسی او را همسنگ نبود، در پایان عقیده خود به معرفی آثاری که از بیرونی به یاد گار مانده می پردازد. بونصر مشکان، ابوالفضل بیهقی و نظایر آنها کتب ارزشمندی را نگاشته اندکه نمی‌توان چشم پُت از کارهای علمی آنها عبور نمود. (۴:صص. ۴۰۳- ۴۱۷)

«در عصر غزنویان، جهت پیشبرد علم و دانش گامهای استوار تری برداشته شده و درگسترش و ترقی به مسایل دانش علاقه ای خاص بین دولت و ملت وجود داشت، این را هم باید پذیرفت که دیانت اسلام، خود بنیاد و اساس فرهنگ و علم را تشکیل می دهد که همه مردم فرزندان خود را در سنین کودکی جهت فراگیری نزد دانشمندان و علمای دینی می فرستادند که این سیستم به نوبه خود زمینۀ گسترش مراکز علمی را بیش از پیش فراهم میساخت. تعلیم وتربیت از مساجد به مراکز علم و مدارس کشانیده شد، در پهلوی تدریس علوم دینی که اساس اصلی تعلیم و تربیت را تشکیل می دهد علومی دیگری نیز جای گرفت.» (۴:ص.۳۹۸)

خلیفۀ عباسی القادر باالله بعد از فتح سومنات به سلطان محمود یمین الدوله و امین المله لقب داد. در عهد محمود مملکت غزنین از تعمیر مساجد، معابد، عمارات و بناهای عالی و قصور متعالی و ازدحام علما، فقها، محدثین وجمعیت شعراء و ادباء و متکلمین به حدی رسید که معمور ترین ولایات روی زمین شد عنصری، عسجدی، دقیقی، رودکی فردوسی شاعران معاصر و غیره ملازم رکاب سلطان بوده اند ابو العباس فضل ابن احمد اسفراینی در اول و حسن میمندی در آخر به وزارت او امتیاز یافتند.» (۵:ص. ۸)

در جنب معرفی شخصیت‌های علمی، سرایشگران بانام ونشان این دوره جای دارد؛ تا غبار عدم معرفت را از چهرهٔ عرفا و متصوفین نیز دور نموده به ذکر اسامی بعضی از آنها اشاره کرد، مثلاً: حکیم سنایی غزنوی، شاه کابلی، مولا ملا بیکسی، امام احمد حداد، خواجه باغبان، پیردندان، غیب قلندر، خواجه علی تب بندی، خواجه نورانی، شاه ابوالفتح، ابوبکر بلغاری، بهلول، سیدحسن غزنوی، خواجه محمد لای، شیخ عثمان مشهور به بابا بها، شیخ محمد سرزی، تاج اولیاء، شیخ یقین شمس العارفین، شاه میر پالیزبان، خواجه بقال، شیخ رودکی، باباحیدر پهلوان، سبزپوشان، سیدنجات و صدها کسِ دیگری در این بقعه که زمانی مرکز فرهنگِ اسلامی بوده است خوابیده اند. (۵:صص. ٦۴- ۷۲)

مسلماً وضعیت فرهنگی ــ ادبی که در عصر غزنوی‌ها که از قوم (قرلق) میباشند؛ شکل گرفت و به حد اعلی خویش رسید، تأثیرات زیادی نیز در تمام جوامع فرهنگی منطقه گذاشته و تا کنون نیز حلقات علمی و ادبی افغانستان، منطقه و جهان از مسایل علمی آن روزگار متأثر می‌باشند.

افغانستان باسابقهٔ تاریخی و فرهنگی که دارد، شکوهمند ترین دورهٔ آن عهد قرلق های غزنه می‌باشد، در این دودمان سعهٔ صدر غزنوی‌ها نسبت به قبول آداب، فرهنگ و ظرفیت‌های شکوهمندی علمی همه گان وجود داشت؛ دیگر تاریخ پنج هزار سالهٔ افغانستان، هیچ گاهی شاهد چنین یک دورهٔ درخشان و طلایی را تجربه ننموده است. دورهٔ که سطوت وعظمت سلطنت، توسعهٔ مدنیت و مباحث شهروندی، رشد و بالنده‌گی ادبیات و معارف اسلامی، فرضیه‌های علمی مبنی بر ثبوت داشته های کیهانی و غیره از ارمغان‌های تاریخی و فرهنگی این عصر به شمار می‌رود. قرلق ها مابقی حیات سیاسی خویش را بدون داشتن امپراتوری و اقتدار قوی با داشتن قدرت های کوچک در افغانستان و منطقه سپری نموده اند.

نتیجه گیری

حقیقتاً دستگاه تاریخی و ادبی ملتها در سیارهٔ خاکی هیچ گاهی وجه درست، حالت ثابت و استقرار نداشته، بلکه پیوسته حالت تغییر و شیوهٔ مهاجرت و سفربری را داشته اند؛ تداوم این وضعیت وحالت در تحولات اجتماعی و سیاسی باستانی، میانه و معاصر تأثیرات مختلفی را در حیات زیست بشری به وجود آورده است.

ترک‌ها از نخستین دوره های شکل‌گیری تباری خویش، به مهاجرت و کوچ کردن و تغییر موقعیت دادن آغاز نموده، این وضعیت را تا دوره های معاصر دوام دادند. در متن این خانوادهٔ بزرگ «آلتای»، قرلق ها با احراز موقعیت‌های معقول سیاسی و نظامی توانستند، موقعیت بهتر و خوبتری را احراز نمایند؛ تاریخ پر درخشش این تیرهٔ از تاریخ بشر یاد واره هایی را ارمغانی به جامعهٔ بشری تقدیم نموده اند، مطالعه سیاسی، نظامی و ادبی آسیا را نمی توان بدون ذکر این تیره و این تبار آسان عبور نمود. مطالب نگاشته شده در این مقاله ثابت می‌نماید که قرلق‌ها (خلخ ها) از نخستین تیره های ترکان و از مهم ترین آنها در عهد باستان تا دوره های تاریخی و میانه به شمار می‌رفتند. واین بخش مهم از قوم قرلق ها نخستین گروه از ترکان بودند که اسلام را قبول نموده، پیش قراولان مبارزات آزادی خواهی مسلمین در شرق گردیدند. ودر عصر اسلامی نیز خدمات سترگی را تحت دود مان غزنوی به تاریخ و ادبیات فارسی دری افغانستان منطقه وجهان نموده اند که اهل علم و پاسداران معرفت ممنون خدمات فرهنگی غزنویها در مسیر تاریخ سیاسی و ادبی افغانستان می‌باشند.

مآخذ

۱ـ النصیبی، أبی القاسم بن حوقل. سفرنامۀ ابن حوقل« صورت الأرض». ترجمه و توضیح دکتر جعفر شعار، ناشر: مؤسسۀ انتشارات امیر کبیر، سال ۱۳٦٦هـ خ. تهران، ص ۲۳٦.

۲ـ بیانی، شیرین. مغولان و حکومت ایلخانی در ایران. ناشر: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، چاپ هشتم. سال ۱۳۹۸هـ خ، تهران، ص ۱۴.

۳ـ حدود العالم من المشرق الی المغرب. تألیف(۳۷۲هـ)، مقدمه، و. بارتولد، تعلیقات و. مینورسکی، ترجمه: میر حسین شاه، تصحیح و حواشی: دکتر مریم میر احمدی ـ دکتر غلام رضا ورهرام، ناشر: دانشگاه الزهراء، چاپ دوم، سال ۱۳۸۳هـ خ. تهران، ص ۳۵۰.

۴ـ حیدری، قدرت الله. فرهنگ و تمدن اسلامی غزنین در عهد غزنویها. ناشر: وزارت اطلاعات و فرهنگ، ریاست انتشارات بیهقی، چاپ مطابع آزادی، سال ۱۳۹۰هـ خ، کابل، ص ۱۱۷.

۵ ـ خراسانی، شیخ محمد رضاء. ریاض الألواح. ناشر: ریاست انتشارات کتب بیهقی، وزارت اطلاعات و فرهنگ، چاپ مطابع آزادی، سال ۱۳۹۰هـ خ، کابل، ص ۸.

٦ـ دهخدا، علی اکبر. لغت نامه. ناشر: دانشگاه، تهران، ۱۳۳۷هـ خ. ج ۱۵، ص ٦۸۲.

۷ ـ راسخ یلدرم، محمد صالح. تاریخ و فرهنگ ترکمن‌ها. به اهتمام: عبدالعزیز عمر، چاپ دوم، ناشر: انجمن فرهنگی مخدوم قلی فراغی ـ پیشاور، سال ۱۳۸۲هـ خ. ص ۱۹۵.

۸ ـ ستار زاده، ملیحه. سلجوقیان(۴۳۱ـ ۵۹۰هـ ق)، ناشر: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها(سمت)، سال ۱۳۸٦هـ خ، تهران صص ۱۷ـ ۱۸.
۹ـ شمس، عبدالفتاح. تاریخ مختصر تورکان جهان. ناشر: انتشارات خراسان قدیم، چاپ اول، سال ۱۳۹۷هـ خ، کابل.
۱۰ـ تاریخ روضه الصفا، همان اثر، ج۵، ص ص ۳۷۴۳- ۳۷۴۷ .
۱۱ـ قرلق، عبدالله. قرلق ها در مسیر تاریخ. تصحیح و اهتمام: برهان الدین نظامی، چاپ اول، ناشر: مرکز فرهنگی قرلق ها، سال ۱۳۹۴هـ خ. ص ۸۵.
۱۲_ قرلق، عبدالله. یاد داشتها، تاریخ اخذ معلومات ۴/ ۵/ ۱۳۹۸هـ خ. شهر نو، کابل.
۱۳_کریم پوپل، نویسنده ویکی پیدیا، عنوان: نژاد و ملیتهای افغانستان. نشرشده در صفحهٔ ۱ جولای ۲۰۱٦م(afghantrib. Blogspt.com)
۱۴_ مددی، محمداکبر. وضع اجتماعی دورهٔ غزنویان. ناشر: وزارت اطلاعات و فرهنگ، ریاست انتشارات کتب بیهقی، چاپ مطابع آزادی، سال ۱۳۸۹هـ خ. کابل، ص ۴۰۳.
۱۵_ مرادی، صاحبنظر. بدخشان در تاریخ. چاپ اول، ناشر: انتشارات خیام، سال ۱۳۸۹هـ خ. کابل، ص ۵۵۲- ۵۵۳.
۱٦_ موسوی، سید عسکر. هزاره های افغانستان (تاریخ، فرهنگ، اقتصاد و سیاست). مترجم: اسد الله شفایی. ناشر: اشک یأس، چاپ دوم، سال ۱۳۸۷هـ خ. تهران، ص ۷۱.
۱۷_ میر خواند، محمد بن خاوند شاه. تاریخ روضه الصَّفا فی سیره الأنبیاء والملوک والخلفا. به تصحیح و تحشیه: جمشید کیان فر، ناشر: انتشارات اساطیر، چاپ اول، ۱۳۸۰هـ خ. ج۵، ص ۳۷۴۸.
۱۸_ یارقین، محمد حلیم. برگهای از تاریخ اوزبیکان افغانستان. چاپ سوم، ۱۳۹۲هـ خ. کابل، ص ۴۰.

۱۹_ ولادیمر ویچ، واسیلی بار تولد. ترکستان نامه، ترکستان درعهد هجوم مُغول. ترجمه: کریم کشاورز. چاپ سوم: خزان ۱۳۸۷هـ خ. ناشر: مؤسسهٔ انتشارات آگاه، تهران ج۱، ص ششم.

معاون سرمحقق عبدالضابط ځدران

د کانت په فلسفه کې د اخلاقو مسأله

Ethical subject in Kant's philosophy

<u>Research fellow Abdul Zabit Zadran</u>

Abstract

Kant was a reputed thinker of the intellectual era; he had a unique position on different philosophical issues. His work is remarkable regarding ethics, he explains ethics, ethical subjects, and human actions in a particular method. Kant is a Christian thinker but his knowledge about ethics doesn't consider religious track.

This paper examines the ethical characteristics of actions and attitudes. It also illuminates how Kant defines moral actions and the direction between the practical intellect and theoretical intellect.

It is also evident how the secular direction has emerged in Kant's ethics philosophy. At the end of the paper, the flaws of Kant's philosophical thoughts have been highlighted about ethics.

لنډیز

کانت د روڼاندۍ دورې یو وتلی متفکر دی او د بېلابېلو فلسفي مسایلو په اړه ځانګړی دریځ لري، له هغې جملې څخه د اخلاقو په باره کې د ده موقف د پام وړ دی. کانت اخلاق، اخلاقي مسایل او انساني افعال په خپل ځانګړي میتود سره شرحه کوي. کانت یو مسیحي متفکر دی، خو د ده انتباه د اخلاقو په اړه دیني صبغه نه لري. په دې لیکنه کې د اخلاقي افعالو ځانګړنې توضیح شوې دي او دا هم روښانه شوې چې د ده له نظره اخلاقي فعل څه ډول فعل ته ویل کېږي. د اخلاقو او اخلاقي فعل په اړه د نظري عقل او عملي عقل لیدلوری څرګند شوی، دا موضوع هم راسپړل شوې چې څرنګه د کانت په فلسفه کې اخلاقو غیردیني جهت پیدا کړی، د لیکنې په پای کې د اخلاقو په اړه د کانت د فلسفي نظریاتو نیمګړتیاوې په ګوته شوې دي.

سریزه

د اخلاقو مسأله د فلسفې یوه له مهمو مسألو څخه ده، له دغې موضوع سره چلند د فلسفې په تاریخ کې په بېلابېلو میتودونو سره تر سره شوی دی. کانت د غربي فلسفې په تحول کې د پام وړ سهم لري، دی د هر څه تفسیر او توضیح د انسان په محور راڅرخوي، ټول مخکیني اخلاقي نظامونه تر نیوکې لاندې نیسي او په خپل اند سره غواړي چې د اخلاقو او اخلاقي مسایلو توجیه وړاندې کړي. کانت په اخلاقو کې ډول ډول مسایلو لکه، ښه اخلاقي کار څه شی دی او په څه ډول یې تشخیص کولای شو؟ هغه وخت مو چې تشخیص کړو بیا څرنګه په هغه باندې عمل وکړو؟ او داسې نورو ته ګوته نیسي او د حل‌لارو په لټه کې یې لویږي. په دې لیکنه کې هڅه شوې ده چې د کانت له نظره د اخلاقي تکالیفو مبدأ او سرچینه وڅېړل شي او په دې پوه شو چې کانت په څه ډول اخلاقي تکالیف او دستورات د پېژندلو مورد ګرځوي؟ اخلاقي دستوراتو او تکالیفو ته څه ډول بنسټ قایل دی؟ او له کوم ځایه یې په څه ډول د استخراج وړ بولي؟

مبرمیت

نن سبا نړۍ د ټکنالوژي د پرمختګ له پلوه په یو کوچني کلي بدله شوې ده، هر هېواد ځانته منل شوي ځانګړي ارزښتونه لري، دا ارزښتونه وخت نا وخت د پردو لخوا ګواښل کیږي، زموږ هېواد هم له دې حال څخه مستثنی نه دی، زموږ د ټولنې بېلابېلې برخې د نورو د فرهنګي یرغل سره مخ دي، د دې موضوع سره د مقابلې او د هغې د مخنیوي لپاره د نورو په بېلابېلو فکري مسایلو باندې څېړنې او ښه پوهېدل ډېر مهم او اړین دي، ترڅو زموږ د ټولنې لوستو کسانو ته د هغه د نظریاتو نیمګړتیاوې ځرګندې او په اړه یې لازم چلند غوره کړي.

هدف

له دې څېړنې څخه موخه دا ده چې له بېلابېلو لوریو څخه د اخلاقو په اړه د کانت د فلسفي نظریاتو نیمګړتیاوې په ګوته کړم.

د څېړنې میتود

زما میتود په دې لیکنه کې توصیفي او تحلیلي دی.

د کانت په فلسفه کې د اخلاقو مسأله

د کانت له اخلاقي نظریاتو سره بلدتیا له بېلابېلو لوریو څخه ضروري ده، هغه وخت چې ګورو چې د کانت د اخلاقو فلسفه د هغه له سیاسي فلسفې او د حقوقو له فلسفې سره اړیکه لري، د ده د لیدلوریو اهمیت د اخلاقو په برخه کې زیات روښانه کېږي. په دغه اړیکه د کانت له دې خبرې څخه په ښه توګه پوهېدای شو چې وایي: ((د هرې مدني ټولنې د حقوقو نظام باید اخلاقي اساس ولري.))(٦: ٢٥ مخ) دا اړیکه تر هغه حده پورې ده چې حتی راجر سالیوان، معاصر کانت پېژندونکی، هغه وخت چې غواړي د کانت په فلسفه کې د اخلاقو مباحث مطرح کړي د کانت له سیاسي نظام څخه پیل کوي.

د اخلاقو په باره کې د کانت د بیان ځانګړتیا په دې کې نه ده چې د نصیحتونو او پندونو یوه ښکلې ټولګه ده بلکې د هغه د بیان ځانګړنه په هغه

ځانګړي تأمل کې ده چې په کُلي توګه يې د انسان په اړه د اخلاقي عمل د شرايطو په امکان کې کارولی دی. دا داسې تأمل دی چې د انساني ذهن جوړښتونه تر څېړنې او ارزونې لاندې نيسي او د ورځنيو عاداتو او اُنس نه بشپړوالی موږ ته راپه ګوته کوي، په ټوله کې ويلی شو چې د کانت د نظري فلسفې او د اخلاقو د فلسفې وتلې ځانګړتيا د هغه د تفکر په ذات کې ده.

د کانت د اخلاقو فسلفې ته نه پاملرنه، نه يوازې چې په نظري فلسفه کې د هغه د بيانونو اعتبار نه زياتوي، بلکې کېدای شي چې د هغو په سم تحليل او پوهېدو باندې موږ له خطا سره مخ کړي. په حقيقت کې د کانت د اخلاقو فلسفه نه دا چې بايد د هغه د کُلي فلسفې د يوې مهمې برخې په توګه تر مطالعې لاندې ونيول شي بلکې د هغه د نظري فلسفې د ښې پېژندنې او د هغې د اصيلو ابعادو د درک لپاره، اړينه ده چې د هغه د اخلاقو فلسفې ته لازمه پاملرنه وشي، هغه هم نه د يوې څانګې يا برخې په توګه بلکې د يو اصل په توګه. د کانت د اخلاقو فلسفه د هغه په نظري فلسفه کې د تعمق او دقت لپاره يوه مهمه وسيله ده. د کانت د اخلاقو فلسفه د هغه د نظري فلسفې نه بېلېدونکې برخه ده.

هغه څه چې د کانت فلسفه د نظري عقل تر ساحې د زيات پراخوالي خوا ته بيايي هغه د ازادي مفهوم دی او همدا امر د هر عمل اساس دی چې کولای شو هغه اخلاقي يا غيراخلاقي وبولو. عملي عقل له دې پرته چې د نظري عقل د پلټنې پايلې نفي کړي او ښايي پرته له دې چې په ربښتيا سره د مادي پديدارونو څخه پښه د باندې کيږدي، د ارادې په مرسته د هغه ډول عمل د تحقق غوښتونکی دی چې طبيعت يې په خپل ميکانيکی او ولاړ واقعيت سره د هغه په تحقق ورکولو باندې وسې نه دی. کانت ته اراده د ارزښتونو سرچينه ده او دا ارزښتونه زموږ انسانانو د اخلاقي عمل له لحاظه اعتبار لري، پرته له دې چې زموږ د نظري چوکاټ له پېژندنې سره توپير ولري.

د کانت په فلسفه کې اخلاق نه په علم ولاړ دي او نه په مابعدالطبیعه، بلکې په‌خپله د خپلو اصولو بنسټ ایښودونکی دی، موږ په ټوله کې له دوو برخو سره سروکار لرو، له دې پرته چې الزاماً یوه یې له بلې سره تناقض او تنافي ولري، نظري عقل حسي تجربې او د هغې معلوماتو ته مقید او محدود دی. په داسې حال کې چې عملي عقل داسې محدودیت او قید نه لري او د هغه د ارادې، آزادۍ او اختیار د امکان مرسته په خپلو ځانګړو اصولو سره په تکیې سره د ایمان او عقیدې سرچینه ګرځي. کانت وایي: ((هیڅ اخلاقی اصل، څرنګه چی ځینو ګڼلی دی، په ربښتیا سره په احساس ولاړ نه دی، بلکی په مابعدالطبیعه کی ده چی هر وګړی یی په خپل عقلانی فطرت سره لرونکی دی.))(۴: ۲۸ مخ)

د کانت د اخلاقو فلسفه یوه دنده‌پاله فلسفه ده. د کانت دفاع د دندې‌پالنې څخه دوه لوري، سلبي او ایجابي لري، په سلبي لوري کې هڅه کوي ترڅو دا وښیي چې د هغه رقیب نظریات چې د نورو اصولو او قوانینو پیروي کوي نشي کولای چې اخلاق تبیین کړي. کانت بیا وروسته خپل لیدلوری چې د اخلاقو په خپلواکۍ ناظر دی تشریح کوي. د کانت له نظره د اخلاقو قانون خپلواک (Autonomy) دی، یعنې اخلاق خپله قاعده له ځانه اخلي او په بل ځای پورې نه دی تړلی. کانت د ارادې خودآییني یعنې خپلواک اصل د اخلاقو اعلی اصل ګڼي، د ده په باور که چېرې هغه اصول چې اراده یې کوو د داسې موجود لخوا رامنځ ته شوي وي چې د عامو قوانینو وضع کوونکي دي، زموږ اراده یا غوښتنه هم خودآیینه یا خپلواک عمل کوي. په دې اساس نه یوازې انسان په خپله اخلاقي قوانین وضع کړي دي بلکې ځان په دې ملزموي ترڅو په هغه قوانینو باندې عمل وکړي چې ده وضع کړي دي. له دې مخې کانت خودآییني یا خپلواکي د عمل او عاملیت په برخه کې د پام وړ ګرځوي. د کانت په باور د ارادې خودآییني یو ډول اخلاقي خودآییني ګڼل کیږي.

د کانت په فلسفه کې د اخلاقو مرکز په خپله په اخلاقو او د اخلاقي فعل په ذات کې دی. کانت غواړي دا وښيي چې د فعل د دنديوالي نفس مهم دی نه هغه سعادت چې رامنځ ته کوي يې. د ارادې د خپلواکۍ (Autonomy) اصل له ټولو اخلاقي قوانينو او تکاليفو سره يوازينی د انطباق اصل دی، له بلې خوا له بل قانون څخه پيروي (Heteronomy) نه يوازې نشي کولای چې د هيڅ تکليف يا مسؤوليت بنسټ وګرځي، بلکې د تکليف د اصل او د ارادې د اخلاقيوالي ضد دی.(۳: ۵۸ مخ)

د کانت له نظره د ارادي خودآييني يا خپلواکي د ټولو اخلاقي قوانينو يوازينی اصل دی، يعنې دا چې که چېرې کوم څه اخلاقي قانون وي، بايد د ارادې د خپلواکي اصل په هغه کې وليدل شي په دې معنا چې زموږ اراده له نېکۍ پرته په بل شي پورې تعلق پيدا نکړي. د کانت د اخلاقو آرمان، نېکه اراده ده. د کانت له نظره د اخلاقو خپلواکي هغه وخت رامنځته کېږي چې زموږ اراده يوازې نېکۍ ته پاملرنه ولري. که چېرې زموږ اراده د بل قانون پيرو (Heteronomy) وي، هيڅ تکليف او دنده به مو نه وي ادا کړې.

د کانت په فلسفه کې عملي عقل له نظري عقل سره له هيڅ ډول تباني پرته له محسوس څخه لوړ د عليت موضوع يعنې اختيار ته عيني واقعيت تأمينوي او همدا په رښتيني حکم سره، د يو داسې شي وجود اثباتوي چې په لومړي حالت يعنې د نظري عقل په نقد کې، يوازې د هغې په تصور باندې وسي وو. له دې طريقه د نظري نقد فلسفې عجيبه خو قطعي زده کړه، په دې اساس چې د متفکر ذهن ځانته په معنوي شهودو کې، يوازې يو پديدار دی او عملي عقل په نقد کې په بشپړه توګه اثبات ته رسېږي او دا اثبات داسې پوره او کامل دی چې که چېرې د نظري عقل نقد هم هيڅکله دا قضيه نه وای اثبات کړې، له دې لارې يې اثبات ته ورسېدلو. په دې برسېره له دې طريقه کولای شو دا پيدا کړو چې ولې د دې نقد اړوند ډېرې مهمې ستونزې چې تر اوسه موږ ته څرګندې شوې دي، د دې دوو مسألو شاوخوا څرخي، يعنې له

يوې خوا يې د عيني مقولاتو واقعيت يا رښتينولي په معقولو ذواتو باندې د هغو د تطبيق په مقام کې، چې په نظري پېژندنه کې ورڅخه انکار شوی او په عملي پېژندنه کې، اثبات شوی دی او د بلې خوا دغه تناقض لرونکې غوښتنه چې بايد خپل ځان د اختيار لرونکي فاعل په توګه معقول ذات او په عين وخت کې د فزيکي طبيعت له پلوه په خپله تجربي آګاهي کې پديدار وګڼو.

د کانت له نظره ښه اخلاقي کار هغه کار دی چې د ښې ارادې په بنسټ تر سره شي، يعنې دا چې که يو څوک د خپل عمل په ترسره کولو کې د نېکۍ اراده ولري، هغه کس به نيکو کار وي، په بله وينا ښه اراده کول د ښه کار معيار دی. که اوس دا پوښتنه وکړو چې آيا په رښتيا سره د ښه اخلاقي کار معيار کولای شي د خير نيت وي او که يا هغه کار بايد ذاتاً ښه وي؟ آيا امکان نه لري چې يو کار دې بد وي، خو زه يې د ترسره کولو څخه ښه نيت ولرم؟ او آيا د دې خلاف، آيا دا امکان نه لري چې يو کار دې ښه وي او زه يې د ترسره کولو څخه ناسم نيت ولرم؟ دلته وينو چې د ښه او بد کار معيار بايد بل څه وي. د کانت منظور د خير د ارادې څخه دا دی چې ښه نيت درلودل په دې معنا دی چې اراده ولرو هغه کار د دندې په اساس ترسره کړو.

د دندې مطابق کار څه ډول کار دی؟ آيا ممکن نه ده چې يو څوک د ((الف)) کار د دندې مطابق وګڼي په داسې حال کې چې بل کس هغه د دندې مطابق نه ګڼي؟ پس د کانت له نظره بايد د ښه اخلاقي کار لپاره په بل معيار پسې وګرځو. د کانت په فلسفه کې يوازې د نيکې ارادې انګېزه، د تکليف ترسره کول د دندې د تر سره کولو لپاره ده.(۹: ۱۱٦ مخ) په بل عبارت عمل د دندې په اساس يعنې عمل د اخلاقي قانون په اساس نه د اميالو او نفساني غوښتنو په اساس.

د کانت له نظره د انسان اختياري اعمال د دوه موضع څخه سرچينه اخلي، لومړی يې تمايلات او غوښتنې دي او دوهم يې قوانين او اصول دي. د انګېزو او تمايلاتو په اساس عمل هماغه نفساني غوښتنو ته ځواب ويل دي

چې د دندې یا تکلیف په وړاندې قرار لري. د ده په باور زموږ اعمال نباید چې په نفساني غوښتنو او امیالو باندې ولاړ وي، د دې خلاف باید له عقلاني اخلاقي دستوراتو او قوانینو څخه شکل ونیسي. په دې توګه ګورو چې د دندې مفهوم د غوښتنې مفهوم په وړاندې واقع کېږي. د کانت په باور اخلاقي نظام یوازې یو انتزاعي او صوري نظام نه دی بلکې داسې امر دی چې تحقق منونکی دی او انسان په هغه مقام کې دی چې هغه ته واقعیت ورکړي.

کانت د میل او انګېزې په اساس عمل ردوي او په دې باور دی چې هغه زیانونه چې انسان یې له دې پلوهویني، د هغه، له ابتکاراتو او آزادیو څخه سرچینه اخلي. که چېرې انسان د قواعدو له مراعاتولو څخه پرته د هغو تمایلاتو تابع وي چې د هغه په ذهن کې راپیدا شوي دي د نورو د تنفر مورد واقع کېږي. دی باور لري هغه اعمال چې د نفساني تمایلاتو په اساس صورت مومي، کولای شي ټول طبیعت سره ګډوډ کړي.

په همدې دلیل ده چې دا پایله ترلاسه کوي چې انسان باید په قوانینو باندې متکي وي. په حقیقت کې کانت د امیالو او نفساني غوښتنو په اساس آزادي اصیله آزادي نه بولي او هغه نفي کوي او په روښانه توګه بیانوي چې: ((انسان باید د خپل رفتار حدود مشخص کړي، چې په دې اساس د ټولو تکالیفو بنسټ د انسانیت له ذاتي غایت سره د اختیار له هماهنګي څخه عبارت دی.))(۵: ۱٦۸ مخ)

هغه څه چې کانت ته مهم او د اخلاقو اساس دی، هغه دنده پېژندنه او د دندې په اساس عمل دی. دی په اخلاقو کې تر هغه حده پورې د دندې پېژندنې مفهوم ته پاملرنه کوي چې حتی د اخلاقي احساس په اساس عمل، اخلاقي امر نه بولي. د ده په باور هره پرېکړه له اخلاقي لحاظه یوازې په دې شرط نېکه او د منلو وړ ده چې د دندې د نفس او د دندې پېژندنې د انګېزې په خاطر ونیول شي. موږ کولای شو د خپلو همنوعانو په وړاندې خپله دنده د هغوی له ګرانښت څخه پرته، حتی له هغوی څخه د بیزارۍ او تنفر په حالت

کې تر سره کړو. د کانت په فلسفه کې یو مهم ټکی چې د ده د پاملرنې وړ دی دا دی چې هغه عمل چې له دندې څخه د اختیار په اساس سرچینه اخلي د معقول انسان له اساسي ځانګړنو څخه دی. دی هغه کار چې له اخلاقي احساس څخه رامنځته شوی وي، اخلاقي کار نه بولي، د ده په باور د اخلاقو د بنسټ په توګه په تکلیف او دندې باندې عمل مهم دی. اخلاقي احساسات هغه وخت معنالرونکي دي چې د تکلیف، دندې او قانون په اساس وي.

د کانت د اخلاقي نظریې محوري ټکی د اختیار مفهوم دی.(۱: ۱۱۹ مخ) انسان د دې لپاره چې نېک او ښه اخلاقي افعال تر سره کړي باید تر هر څه زیات د هغه په پېژندنه او تر سره کولو باندې مختار وي، په بله وینا هم یې په پرېکړه او هم یې په ترسره کولو کې د اختیار لرونکی وي.

د کانت په فلسفه کې د اختیار مفهوم په مخکینی (A Priori) توګه استنتاج کیږي او په اخلاقو کې د انساني وګړو د غایتوالي سره په اړیکه کې معنا پیدا کوي په دې توضیح سره چې د هر یو وګړي غایتوالی او د عاقلو موجوداتو فرد فرد ته احترام په دې معنا دی چې د هر انساني وګړي اراده د اخلاقي قانون سرچینه ده، یعنې هر وګړی ځان‌جوړونکی او د اخلاقو د کُلي قانون مقوم دی، دغه امر د وګړو د اختیار سرچینه ده.(۷: ۱۱۹ مخ)

د کانت له نظره هغه فعل چې له انسان څخه صادریږي، یوازې کېدای شي همغه وګړي ته نسبت ورکړل شي او په دې اساس په رښتونې معنا سره د همغه وګړي دی، وګړی دغه فعل ته په پاملرنې سره مختار دی، که چېرې وګړی په خپله عمل وکړي عمل یې مختارانه دی، خو که چېرې بل عامل د ده له طریقه عمل وکړي، عمل به یې غیرمختارانه وي. د کانت په فلسفه کې اراده، په خپله اخلاقي قوانین وضع او اجرا کوي.

اوس دا خبره څېړو چې اخلاقي دستورات له کومه راځي او سرچینه او بنسټ یې څه شی دی؟ او انسان څرنګه کولی شي اخلاقي تکالیف وپېژني؟

باید وویل شي چې د اخلاقو د ټاکنې یوازینی اصل هماغه خپلواکي او د هر ډول موضوع او تمایل څخه خپلواک پاتې کېدل او په عین وخت کې د سوچه کُلي صورت له لارې ټاکنه ده، دغه خپلواکي هماغه د کلمې په سلبي معنا سره اختیار او دا د ذاتي محض عقل قانون جوړونه او په دې اساس عملي عقل او د کلمې په ایجابي معنا سره اختیار دی. په دې توګه د اخلاقو قانون د محض عملي عقل د خودآییني (Autonomy) یا خودپالنې یعنې اختیار څخه پرته بل څخه نه دی.

باید ووایو چې هم ماده یو عملي اصل لري او هم یې صورت، د مادې څخه منظور د هماغه شي عملي اصل دی چې د ارادې موضوع ده. هر هغه شی چې زموږ د غوښتنې د غایت یا موضوع په توګه، دا که څه د امیالو تر سره کول او نور وي د قانون موضوع او د مادې په حکم کې ده، په بله وینا هر شی چې په باندني جهان کې د واقعي او موجود امر په توګه زموږ له ارادې سره نسبت پیدا کړي، د عملي اصل ماده ده. هغه وخت چې د عملي اصل ټوله ماده او محتوا بېله کړو، یوازینی شی چې له هغه څخه پاتې کیږي د هغه ((صورت)) دی. په دې اساس ((صورت)) فهم یا عقل ته هماغه د یو مفهوم یا اصل، قالب دی، پرته له دې چې هیڅ ارجاع پرته له عقل څخه د باندې موضوعاتو ته ولري. په بله وینا، صورت، تر تجربې وړاندې د یو مفهوم یا اصل قالب دی. باید وویل شي چې یو معرفت یا مفهوم هغه وخت چې یوې موضوع ته اشاره ولري مادي دی، خو بیا په بل ځای کې هماغه معرفت یا مفهوم، په داسې حال کې صوري مفهوم جوړوي چې صرفاً د فهم یا عقل صورت ته اشاره ولري، یعنې په هغه ځای کې چې یوازې د تفکر کُلي قواعدو ته د هغو د حد په ذات کې، په موضوعاتو کې موجودو توپیرونو ته له پاملرنې پرته، ارجاع شي. په دې توګه یوې ځانګړې موضوع ته په اشارې یا نه اشارې سره د مفهومونو او معرفت صوري‌والی یا مادي‌والی تعینیږي.

کانت اخلاقي نېکۍ په دوو برخو ویشي: مشروطې نېکۍ (Qualified Good) او ذاتي نېکۍ ().(Intrinsic Good۸ :۲۷۹ مخ) دې وېش ته ورته وېش په اخلاقي دستورونو کې هم وجود لري او کولای شو چې اخلاقي دستورونه په دوه ډوله ووېشو: ۱ ــ مشروط دستورونه، ۲ ــ مطلق دستورونه. د کانت له نظره دنده پېژندنه د اخلاقو د یو ډېر مهم رکن په توګه د اخلاقي دستورونو یا قانون د عمل په چوکاټ کې معنا پیدا کوي او د اخلاقي عمل تشخیص ورڅخه ترلاسه کېږي چې د اختیار د برخې ښکارندوی ده. د ده په فلسفه کې یوه پرېکړه هغه وخت اخلاقي ده چې نه یوازې د تکلیف د رفع کولو لپاره وي بلکې د دندې پېژندنې یا د دندې د نفس لپاره وشي.(۲: ۲۳ مخ)

د کانت په فلسفه کې د یو فعل اخلاقي ارزښت په هغه دستور سره رامنځته کېږي چې د هغه په سبب اخلاقي فعل ترسره شوی وي، دستور هماغه د عمل ذهني بنسټ دی، یعنې هغه مبدأ چې فاعل د هغه د دستور په اساس عمل کوي او هغه له اخلاقي قانون سره منطبق کوي.

د یو ځانګړي عمل دستور د هغه د اجرا کولو د پرېکړې سره توپیر لري او د دستور ټاکل، د سیاست، لارې او طریقې سره مساوي دی. دستور کېدای شي ساده وي، د مثال په ډول ابداً نباید چې دروغ ووایو او همدارنګه دستور ممکن چې پېچلی وي، خو که چېرې دومره له قید او شرط څخه ډک وي چې په مطابق یې هېڅ عمل تر سره نشي، نباید چې دستور وبلل شي، معمولاً دستور په داسې ډول دی چې ډېر او حتی بې‌پایه کارونه ممکن چې له هغه سره مطابقت ولري. موږ باید په داسې توګه عمل وکړو چې عملونه مو له یو کُلي قانون سره منطبق وي.

کانت وایي: ((هر شی په طبیعت کی د قانون مطابق عمل کوي، خو یوازې عاقل موجود د دې توان لرونکی دی چې د قانون د تصور مطابق یعنې د اصولو سره مطابق عمل وکړي.))(۸: ۲۸۱ مخ) د کانت په فلسفه کې یو

عمل په دې شرط او يوازې په دې شرط اخلاقي دی چې وکړای شو اراده وکړو چې هغه دستور چې له هغه څخه پيروي کوو په کُلي قانون بدل شي، هغه په دې باور دی چې د انسان په شان مختار موجود بايد د قانون په اساس يا د اخلاقي دستور په اساس عمل وکړي نه د ميل او اخلاقي احساس په بنسټ. تکليفي امر موږ ته امر کوي چې په خپله دندې باندې عمل وکړو او دا کار د هغه په خاطر تر سره کوو. داسې امر په هېڅ شرط باندې مشروط او ولاړ نه دی.

کانت په اخلاقو کې ((صورتپال)) دی. د هغه لپاره د عمل صورت مهم دی نه د عمل ماده. ماده يو متغير امر دی او د مادې په اساس کولای شو ناسم اعمال هم توجيه کړو. هغه وخت چې يو چا ناسم عمل کړی وي، هغه عمل خپله د عمل په اساس نه شي کولای توجيه کړي، خو د شرايطو په اساس يې په توجيه باندې وسي دی، د مثال په توگه يو چا درواغ ويلي دي هغه وخت چې هغه رټو چې ولې دې درواغ ويلي دي، وايي به که چېرې ته هم زما په ځای وای درواغ به دې ويلي وای. دغه ((زما په ځای وای)) د عمل ماده او محتوا ده، خو د صورت عمل واحد دی. صورت تل يو انتزاعي امر دی او ماده انضمامي امر دی. هغه وخت چې خپل عمل له شرايطو سره منطبق کوو او هر څوک وايي چې که تاسې هم زما په ځای وای همداسې عمل به دې تر سره کړی و. دلته مو خپل عمل په يوه داسې ماده او موضوع متکي کړو چې له عمل څخه دباندې ده. کانت دا د بل قانون پيرو (Heteronomy) بولي چې د دې طريقه اخلاق نه شي ترلاسه کېدای، يعنې هغه وخت چې موږ شرايط په نظر کې نيسو او شرايطو ته له پاملرنې سره دا تعينوو چې څه شی سم او څه شی ناسم دی، دغه، غيراخلاقي د اخلاقو بنسټ گرځوو، يعنې ماده اساس گرځوو. خو که صورت بنسټ وگرځي، چون صورت تل يو شان دی او تغيير نه کوي، نو د هغه په اساس پرېکړه اخلاق ده.

د کانت دا ډول پېچلی دريځ د دې مطلب بيانونکی دی چې هغه غواړي دا روښانه کړي چې د اخلاقو يوازينی اصل هماغه خپلواکي او له هر ډول مادي قانون څخه لرېوالی دی. هغه وخت چې له موږ څخه يو فعل ترسره کېږي، دا فعل هغه وخت موجب کېږي او ضرورت پيدا کوي چې له شکه وتلی وي او دا څه هغه وخت ترلاسه کېدای شي چې فعل د کار د کُلي تقنيني صورت په نسبت ولاړ وي، په دې حال کې به زموږ عمل خپلواک (Hutonomy) وي. خو که چېرې له صورت څخه پرته بل کوم شی، موږ پرېکړې ته ورسوي، په دې حال کې به موږ د بل قانون له پيروي (Heteronomy) څخه کار اخيستی وي او خپله پرېکړه به مو د اخلاقو دباندې شي په واسطه تر سره کړې وي.

لکه څرنگه چې مخکې يادونه وشوه، د کانت په فلسفه کې اخلاقي دستورونه دوه ډوله دي: ـ مشروط دستورونه ۲ ـ مطلق يا قطعي دستورونه. مشروط عموماً په يو ((که)) سره پيل کيږي، د مثال په ډول ((که غواړې پاتې شې مودب اوسه!)) په دې ځای کې غايت، مشروط دی او امر هغه ته د لاسرسي وسيله بيانوي. مشروط اوامر که څه هم کولای شي معتبر وي، خو هيڅکله نشي کولای عيني وي، ځکه چې تل مشروط دي. د هغو اعتبار هم کلی نه دی، هغه د ټولو انسانانو لپاره الزام راوړونکي نه دي.

مطلق امرونه عموماً د ((که)) لرونکی نه دی، هغوی هغه څه چې بايد په نامشروطه توگه تر سره شي تاسو ته وايي. مطلق فرمانونه هغه فرمانونه دي چې د مطلق حقيقت دعوا لري، په داسې حال کې چې مشروط فرمانونه يوې موخې ته د رسېدو لپاره دي.(۱۰: ۱٦۳ مخ) د کانت په فلسفه کې مطلق امر په مخکيني ډول له تجربې څخه خپلواک دی او د کُلي قانون له متابعت څخه عبارت دی.

د کانت تفکر د نيکې ارادې په اړه داسې دی چې نېکه اراده د داسې شرط په وسيله ټاکل کېږي چې په خپله نامشروط دی. يوازې خالص عقل

هغه پېژني او په جهان کې د هر ډول محتوا څخه خپلواکه ده. داسې قانون دی چې یوازې په خپل ځان ولاړ دی. دغه قانون د یو قطعي فرمان په توګه داسې بیانېږي چې: ((داسی رفتار وکړه چی ته به وایی ستا د رفتار اصل به، ستا په غوښتنه، د طبیعت د یو کلی قانون په توګه واوړي.))(٦: ٦۴ مخ) د کانت په فلسفه کې دغه مطلق امر د اخلاقو نهایي قانون او هنجار دی. داسې هنجار یو دی او د یو څخه یې زیاد وجود ممکن نه دی.

د کانت له نظره اخلاقي احکام مخکیني دي، ماتقدم یا مخکیني احکام هغه ډول احکام دي چې د تجربي احکامو څخه بېل ګڼل کېږي او له هغو څخه د استنتاج وړ نه دي، ځکه څومره چې طبیعي محرکونه انسان ارادې کولو او غوښتنې ته اړ باسي بیا هم نشي کولای چې ((باید)) په انسان کې رامنځته کړي، تجربي احکام داسې ډول غوښتنې برابروي چې په هېڅ وجه ضروري نه دي. تجربي احکام تل د واقع امر احکام دي، تجربه یوازې د شیانو د څرنګوالي په اړه موږ ته څه وایي؛ نه تر هغه زیات. که چېرې اخلاقي احکام وغواړي چې سم احکام وي باید مخکیني وي، د ده له نظره ټول ضروري احکام مخکیني دي.

کانت په دې باور دی چې موږ په اخلاقو کې هم د طبیعیاتو په شان کُلي او ضروري قوانین لرو، د مثال په ډول هغه وخت چې وایو، باید رښتیا ووایو، دا یو مخکینی معرفت او کُلي او ضروري امر دی. اخلاق د طبیعیاتو په شان د دوو برخو، تجربي او عقلي څخه جوړ شوي دي. تجربي برخه یې ((عملي انسان پېژندنه)) ده او عقلي برخه یې اخلاق یا د اخلاقو مابعدالطبیعه ده، هغه وخت چې د اخلاقو یا د اخلاقو د مابعدالطبیعي څخه خبرې کوو، منظور د اخلاقو عقلي برخه ده.

پايله

هغه څه چې د کانت له اخلاقي زده کړې څخه ترلاسه شول هغه دا دي چې د هغه د اخلاقي زده کړې بنسټ د عملي عقل په ماتقدمو احکامو ولاړ دی، په داسې توګه چې عملي عقل دغه احکام د نظري عقل له هېڅ ډول اړيکې پرته ترلاسه کوي. بايد ووايم چې دا ډول بنسټ معيوب ښکاري، ځکه چې د نظري عقل او عملي عقل د توپير په منلو سره، د دغو دوو بېلوالی د منلو وړ نه دی. عملي احکام په نظري احکامو ولاړ او ورته محتاج دي او د نظري عقل د احکامو له نظر نيولو پرته، د عملي عقل د احکامو سموالی او درستي د اثبات وړ نه ده. د کانت تفکر دين ته په نه‌پاملرنې سره، دين د ټولنيز ژوند په ټولو برخو کې حذف کړ او اخلاقي سکولاريسم ته يې لاره پرانيستله او فلسفي صبغه يې ورکړه.

کانت د سکولاريسم په وده او پراخوالي کې زيات اثر لرلی دی، هغه سکولاريسم د اخلاقو له لارې اعمال کړ، د مثال په توګه د الهي لارښوونو نفي کول، انسان د خير ملاک د معيار په توګه ښودل، د اخلاقي فضيلت تقدم په خدای پرستي، له انسان څخه دباندې غايت نفي کول، د اخلاقو له طريقه د دين درک او د وحې معيار اخلاق ګڼل. بايد وويل شي چې اخلاقي حس هماغه د خدای‌پېژندنې حس دی، په دې اساس دين ته سکولاريستي ليدلوری د هر لحاظه د دين تحريف دی ځکه چې دا دين دی چې لوړ غايت دی نه اخلاق، د کانت د فلسفې مطابق دين د اخلاقو لاندې راځي، په داسې حال کې چې په دين کې داسې ((بايدونه)) وجود لري چې نشي کېدای هغه د اخلاقي ((بايدونو)) لاندې واقع کړو لکه فقهي او حقوقي بايدونه. په بله وينا په اخلاقو کې د انسان کړنو ته چې مدح او ذم منونکي دي پاملرنه کيږي، خو د اسلام دين په اخلاقو برسېره د انساني ژوند ټولې ظاهري او باطني برخې احتوا او کلکه پاملرنه ورته کوي. په پرېکنده توګه ويلی شو چې په ديني

طریقې سره په عالم کې هره پدیده د خپلې ځانګړې معنا او ارزښت لرونکې ده، خو د کانت اخلاقي طریقې ته په پاملرنې سره داسې حکم بې‌ځایه دی.

د کانت په فلسفه کې عقل کولای شي چې عدل د بشر د سعادت یو د موجباتو څخه تشخیص کړي خو د عدل د مصادیقو تشخیص د عقل له وسه وتلې مسأله ده، په همدې دلیل د دغو مصادیقو د پیدا کولو لپاره یوې متعالي منبع ته کلکه اړتیا ده ترڅو د خیر فعل د مصادیقو، معرفي او تشخیص په لار کې زموږ لارښوده منبع شي.

له شکه پرته ډېره مطمئنه، ثابته او په ځای ولاړه او استواره منبع اسلامي تعالیم دی چې له عواطفو او احساساتو پرته، د افعالو ترمنځ رابطې ته په پاملرنې سره د خیر فعل د مصادیقو ټولې فردي او ټولنیزې پایلې راښیي. باید وویل شي چې که څه هم د افعالو حسن او قبح ذاتي دی، خو د هغو پېژندنه عقلي ـ شرعي ده یعنې که څه هم کولای شو چې په عقل سره ارزښتونه او کُلي قوانین مشخص کړو خو د اخلاقي اشتقاقي فرعي ارزښتونو او قوانینو پېژندنه په شرع پورې تړلې او ولاړه ده. په دې اساس خدای (ج) یوازې د اخلاقي افعالو باطني محرک نه دی بلکې د اخلاقي قوانینو بنسټیز او بې‌بدیله خلق کوونکی او لیکونکی دی.

ماخذونه

۱ ـ اسکروتن، راجر. کانت، ترجمه علی پایا، چاپ دوم، انتشارات طرح نو: تهران، ۱۳۸۳.

۲ ـ اونی، بروس. نظریه اخلاقی کانت، ترجمه علی‌رضا آل بویه، چاپ اول، انتشارات بوستان کتاب: قم، ۱۳۸۱.

۳ ـ ایمانوئل، کانت. نقد عقل عملی، ترجمه انشاالله رحمتی، چاپ اول، انتشارات نور الثقلین: تهران، ۱۳۸۴.

۴ ـ ایمانوئل، کانت. مابعدالطبیعه اخلاق، ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی، جلد ۲، انتشارات نقش و نگار: تهران، ۱۳۸۰.

۵ ــ ایمانویل، کانت. درس‌های فلسفه اخلاق، ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی، چاپ ۷، انتشارات نقش و نگار: تهران، ۱۳۹۹.

٦ ــ سالیوان، راجر. اخلاق در فلسفه کانت، ترجمه عزت‌الله فولاد وند، چاپ اول، انتشارات طرح نو: تهران، ۱۳۸۰.

۷ ــ صانعی دره بیدی، منوچهر. فلسفه اخلاق در تفکر غرب، چاپ اول، انتشارات فافا: تهران، ۱۳۸۳.

۸ ــ کورنر، اشتفان. فلسفه کانت، ترجمه عزت‌الله فولادوند، چاپ اول، انتشارات خوارزمی: تهران، ۱۳٦۷.

۹ ــ مجتهدی، کریم. فلسفه نقادی کانت، چاپ سوم، موسسه انتشارات امیر کبیر: تهران، ۱۳۸۰.

۱۰ ــ یاسپرس، کارل. کانت، ترجمه میرعبدالحسین نقیب‌زاده، انتشارات کتابخانه طهوری: تهران، ۱۳۷۲.

څېړنيار ولي‌باز آرين

د دوهمې نړیوالې جګړې پر مهال په افغانستان کې د الماني او ایټالوي کارپوهانو حضور او فعالیتونه

Germany and Italy Presence in Afghanistan during Second World War

Junior Assistant Prof. Walibaz Aryan

Abstract

Before beginning of the Second World War, Germany had friendly relations with Afghanistan. During these times, German signed various agreements in trade with Afghanistan to strengthen its influence in Afghanistan. Germany started to implement different development projects and, sent almost 150 German workers to implement relevant projects. Germany had a policy to engage with Afghans closely and later to use them against Britain for at war. So Afghanistan and Germany signed a bilateral commercial agreement in 1939. According to the agreement German provided 55 million mark to

Afghanistan in loan to buy machines and factories. The German specialists such as teachers, doctors and engineers would accomplish different activities in Afghanistan but their main focus was to apply anti-Britain agenda. For example, the Germans and Italians would provide money to Effi Faqeer to, provoke him against British. They had plan first to trigger the general uprising of Pashtuns against British India and, then directly attack themselves.

The Italy’s ambassador Petter Quauroni in Kabul and Germany ministry of foreign affairs thought to bring the former king Amanullah to power, but the principle of foreign affairs of German demonstrated his disagreement, who believed if Afghan government knew about the plan, they would choose British against them. Accordingly they made efforts to encourage Afghan government to the anti-British war instead Amanullah khan bring to the power. But the result was contrary.

لنډيز

د دوهمې نړيوالې جګړې له پيله وړاندې المان له افغانستان سره دوستانه اړيکې پاللې. د دې اړيکو پر بنسټ المان له افغانستان سره د تجارت په برخه کې مختلف تړونونه لاسليک کړل. دوی په افغانستان کې د خپل نفوذ د ټينګښت لپاره په مختلفو پروژو کار پيل کړ او د هغو د چارو د پرمخوړلو په منظور يې تقريباً ۱۵۰ تنه الماني کارکوونکي افغانستان ته راولېږل. جرمنيانو غوښتل چې افغانان لومړی ځان ته رانږدې او بيا يې د انګرېزانو پر ضد استعمال کړي. هماغه و چې په ۱۹۳۹م. کال يې له افغانستان سره سوداګريز او اقتصادي تړون لاسليک کړ، چې پر بنسټ يې افغانستان ته د ماشينونو او فابريکو اخيستلو لپاره ۵۵ ميليون مارک پور ورکاوه. الماني کارپوهانو چې د معلمينو، ډاکټرانو او انجينيرانو په جامه کې يې د افغانستان

په مختلفو سيمو کې فعاليت کاوه، پر دې چارو برسېره يې د انګرېزانو په ضد فعاليتونه هم طرح او عملي کول. ښه بېلګه يې د ايټالويانو او المانيانو له لوري د ايپي فقير ته د پيسو ورکول او د انګرېزانو پر ضد د هغه هڅول دي. دوی پلان درلود، چې لومړی د انګرېزانو پر ضد د پښتنو عمومي پاڅون راپورته کړي او وروسته بيا په مستقيم ډول په خپله حمله پرې وکړي.

په کابل کې د ايټاليې سفير پيټر کواروني او د المان د بهرنيو چارو وزارت په دې فکر و، چې پخوانی پاچا شاه امان‌الله خان صحنې ته راولي، خو د المان د بهرنيو چارو مدير د دې پلان مخالف و او فکر يې کاوه، چې که افغان دولت له دې پلان څخه خبر شي، نو د دوی پر ضد به د انګرېزانو طرفدراي وکړي. ځکه خو د شاه امان‌الله د راتګ پر ځای دوی هڅه وکړه، چې افغان دولت د انګرېزانو پر ضد جګړې ته وهڅوي، خو بريالي نه شول.

سريزه

افغانستان له جغرافيايي پلوه د نړۍ په داسې برخه کې موقعيت لري، چې د نړۍ هر هېواد هر وخت، خصوصاً په ځينو ځانګړو شرايطو کې دې ته اړ شوی، چې افغانستان ته د دوستۍ لاس اوږد کړي او له امله يې خپلې ګټې خوندي کړي. المان د لومړۍ نړيوالې جګړې پر مهال هم هڅه کړې وه، ترڅو د افغانستان دولت د برتانوي هند پر ضد جګړې ته ورکش کړي، خو د وخت امير، حبيب‌الله‌خان په جګړه کې بې‌طرفي اعلان کړه او د جګړې په پای کې المان ماته وخوړه.

له لومړۍ نړيوالې جګړې وروسته المان له افغانستان سره خپلو دوستانه اړيکو ته دوام ورکړ. د شاه امان‌الله خان په دوره کې الماني معلمين کابل ته راغلل او د افغان زده‌کوونکو په روزنه بوخت شول. له هغه وروسته آن د دوهمې نړيوالې جګړې تر پيلېدو پورې المان له افغانستان سره نږدې اړيکې درلودې. دوی غوښتل چې په افغانستان کې خپل سياسي او اقتصادي حضور پياوړی کړي. بالاخره د وخت په تېرېدو په دې بريالي شول، چې په افغانستان کې

ځان ته د پښې ابښودلو ځای پیدا کړي. دوی په کافي اندازه خپل خلک په افغانستان کې ځای پر ځای کړل. جرمنیانو او ایټالویانو د اقتصادي فعالیتونو (فرعي مسایلو) تر څنګ سیاسي (اصلي مسایلو) کړنو ته دوام ورکړ او د انګرېزانو په وړاندې يې خپلې نقشې عملي کولې.

مبرمیت

په یو هېواد کې د بل هېواد د سیاسي، اقتصادي، نظامي او ... کارپوهانو حضور تل د پوښتنې وړ دی اوځانګړي اهداف له ځانه سره لري. له دوهمې نړیوالې جګړې څخه وړاندې او د جګړې پر مهال په افغانستان کې د ایټالوي او الماني کارپوهانو حضور او فعالیتونو د افغانستان پر سیاست، اقتصاد او پرمختګ باندې هراړخیزې اغېزې درلودې، له همدې امله اړینه ده، چې وسپړل او څېړنه پرې وشي.

هدف

په افغانستان کې د الماني او ایټالوي کارپوهانو د حضور او فعالیتونو د موضوع څېړلو هدف دا دی، ترڅو وموندل شي، چې دا بهرني متخصصین د څه لپاره افغانستان ته راغلي وو، څه يې کول، آیا د وخت دولت د دوی له کړنو خبر و که نه، آیا المانیان او ایټالویان په افغانستان کې خپلو اهدافو ته ورسېدل که نه ؟

د څېړنې میتود

دا څېړنه د تاریخي، تحلیلي او تشریحي میتود پر بنسټ بشپړه شوې ده.

له دوهمې نړیوالې جګړې لږ وړاندې

المان چې د اروپا لویې وچې یو له ځواکمنو او مهمو هېوادونو څخه دی، له دوهمې نړیوالې جګړې وړاندې، د شاه امان‌الله خان له وخته؛ بلکې له هغه لا وړاندې يې له افغانستان سره نږدې دوستانه اړیکې درلودې. د لومړۍ

نړیوالې جګړې پر مهال ترکي او الماني ګډ پلاوی کابل ته راغی، ترڅو د وخت واکمن، امیرحبیب الله خان د انګرېزانو په وړاندې جهاد ته وهڅوي، خو دې هڅو مثبته پایله نه درلوده. له لومړۍ نړیوالې جګړې وروسته المان او افغانستان یو له بل سره ښې اړیکې درلودې. شاه امان‌الله خان اروپا ته د سفر په اوږدو کې المان ته هم ولاړ او هلته خورا تود هرکلی ورڅخه وشو.

وروسته د نادرخان د پاچاهۍ پر مهال هم افغانستان المان ته ځانګړې پاملرنه کوله او خپل ورور محمدعزیزخان یې له مسکو څخه برلین ته د سفیر په توګه تبدیل کړ. د محمدظاهرشاه د پاچاهۍ پر مهال هم د دواړو هېوادونو ترمنځ دوه‌اړخیزې اړیکې موجودې وې. په ۱۹۳٦م. کال د محمدظاهرشاه د حربیې وزیر او کاکا شاه‌محمودخان د المپیک د لوبو د لیدلو لپاره المان ته ولاړ. وروسته د ظاهرشاه بل کاکا او د وخت لومړی وزیر محمدهاشم‌خان د درملنې په موخه هغه هېواد ته ورغی.

د محور هېوادونو، په ځانګړې توګه المان او ایټالیا له ۱۹۳۰م. کال راپه‌دې‌خوا پورې هڅې پیل کړې وې، ترڅو د خپلو سیاسي موخو د پلي کولو په هدف خپلو اړیکو ته پراختیا ورکړي. افغان دولت غوښتل چې د المان، ایټالیا او انګلستان تر منځ له سیالیو څخه د افغانستان لپاره امتیازات واخلي. د المانیانو لپاره افغانستان له دې کبله خورا ارزښتمن و، چې د شوروي او انګلیس ضد فعالیتونه یې له دې ځایه ښه رهبري کولی شوای. هماغه و، چې په افغانستان کې یې د نفوذ د پراختیا لپاره لستوڼي راونغاړل.(۴: ۴۹ مخ)

د دوهمې نړیوالې جګړې له پیله وړاندې د افغانستان د بهرنیو چارو وزیر فیض‌محمدخان او د ملي اقتصاد وزیر عبدالمجیدخان زابلي د وسلو او صنعتي ماشینونو د پېر او په افغانستان کې د الماني کارپوهانو د ګمارلو په موخه المان ته سفر وکړ.(۸: ۲۳۷ مخ)

افغانستان او المان دواړه یو د بل لپاره خورا مهم و. د المان لپاره په برتانوي هند کې په انګرېزانو د حملې لاره له افغانستانه تېرېدله. له بله پلوه

افغانستان ته د خپل پرمختګ په برخه کې د المان لاسنیوی ډېر اړین و. د همدې اهدافو لپاره له دوهمې نړیوالې جګړې وړاندې په ۱۹۳۵م. کال کې ۱۵۰ تنه جرمني کارپوهان افغانستان ته راغلل او په مختلفو برخو کې په کارونو وګمارل شول.(۱۲: ۳۵ مخ)

په ۱۹۳٦م. کال د المان او افغانستان ترمنځ د کانونو د تصفیې تړون لاسلیک شو او د عملي کولو لپاره یې د المان او افغانستان یو ګډ شرکت جوړ شو. یو کال وروسته (په ۱۹۳۷م.) د برلین او کابل ترمنځ لوفت‌هنزا الوتکې په اونۍ کې یو ځل الوتنه کوله او د سوداګرۍ په برخه کې هم یو تړون لاسلیک شو.(۸: ۲۳۷ مخ)

په پورتنیو موضوعاتو سربېره افغان اولس له جرمنیانو سره ځکه د ښو اړیکو غوښتونکی او پلوی و، چې د برتانیې په څېر یې د افغانستان په وړاندې استعماري مخینه او نیت نه درلود او نه یې هم په افغانستان کې داسې ګټې لټولې، چې د افغانستان په زیان او د المان په ګټه وې. د هېواد روښانفکره طبقې خوا لا دا فکر هم کاوه، چې که المان په نړیواله جګړه کې بریالی شي، نو له انګریزي اشغال څخه به د خپلې خاورې جلا شوې برخې بېرته ترلاسه کړي.(٦: ۲۵٦ مخ)

په لومړۍ نړیوله جګړه کې المان له راپرځېدلو وروسته یو ځل بیا په ستر ځواک بدل شو. المانیانو غوښتل چې افغانستان د برتانیې د نفوذ له ساحې څخه وباسي او د متفقینو پر ضد یې وکاروي.(هغه مهال افغانستان د انګلیس بلوک پلوی بلل کېده.)(۱۲: ۳۵ مخ)

د دوهمې نړیوالې جګړې له پیله وړاندې په ۱۹۳۸م. کال انګرېزانو په وزیرستان بې‌رحمه بمبارۍ وکړې او د دوی په دې ظالمانه عمل اروپایي هېوادونو نیوکې وکړې. جرمني په دې هڅه کې و، چې انګرېزانو ته د سر درد پیدا کړي، له همدې امله یې کوښښ کاوه، چې د انګرېزانو په وړاندې د وزیرو او مسیدو جګړې لا چټکتیا پیدا او انګرېزان همدلته ښکېل کړي.

جرمني په افغانستان کې د استخباراتي عملیاتو لپاره پلان جوړ او د پلي کولو مسوولیت یې هینټیګ نیدرمایر ته وسپاره. هینټیګ له خپل نږدې کس محمد سعدي ګیلاني سره په اړیکه کې شو. (ګیلاني په وزیرستان کې خلکو د شامي پیر په نامه سره پېژاند او شامي پیر له ۱۹۲۰م. کال راهیسې له جاپان، ایټالیا او جرمني سره نږدې اړیکې لرلې.) جرمني استخباراتو داسې پلان طرح کړی و، چې د شامي پیر په واسطه د شاه‌امان‌الله دوباره واکمن کولو لپاره د وزیرستان او قبایلو خلک د افغانستان د شاهي نظام پر ضد ولمسوي. جرمني استخباراتي دستګاه په دې پوه وه، چې د وزیرستان خلک د افغانستان له شاهي نظام څخه ناراضه دي او د شاه امان‌الله پلویان د هغه راتګ ته خوشحاله دي.

د پلان د پلي کولو لپاره هینټیګ د ټانګ له نواب سره پر دې جوړ راغی، چې د ټانګ نواب به شامي پیر ته پیسې ورکوي او جرمنیان به بیا د ټانګ نواب ته هغه پیسې له سود سره یو ځای ورکوي. مګر هینټیګ له دې بې‌خبره و، چې د ټانګ نواب د انګرېزانو خپل سړی دی.

د ۱۹۳۸م. کال په لومړیو کې شامي پیر وزیرستان ته ولاړ او هلته خورا تود هرکلی ترې وشو. پیر د جون په ۱۵ نېټه په کانیګروم کې د مسیدو او وزیرو جرګه جوړه کړه او د افغانستان د شاهي نظام د رانسکورولو لپاره یې له خلکو سره خبرې وکړې. دا مهال له شامي پیر سره ۱،۵ ټنه د سرو زرو سکې موجودې وې او پر خلکو یې د دې لپاره ووېشلې، ترڅو د ظاهرشاه د حکومت پر ضد پاڅون وکړي. پیر ډېر ژر وتوانېد، چې د ظاهرشاه د حکومت پر خلاف ۵۰۰۰ تنه راټول کړي، مګر د وزیرو نامتو مشر ایپي فقیر ځکه له شامي پیر څخه ملاتړ ونه‌کړ، چې د موضوع په حقیقت پوه و.

په همدې نازکو حالاتو کې د وخت لومړي وزیر هاشم‌خان له جرمني څخه افغان سفیر الله‌نوازخان راوغوښت، مګر جرمني، الله‌نوازخان ۷ ورځې د الوتکې د تخنیکي ستونزې په پلمه په بغداد کې پاتې کړ. ظاهرشاه اړ شو او

مخور سپين‌ږيري يې وزيرو، مسيدو، مومندو، شينوارو او سليمانخېلو ته ور ولېږل، ترڅو له پاڅون څخه يې صرف‌نظر کړي، مګر دا هڅه بې‌پايلې وه. بالاخره افغان دولت انګرېزانو ته خبرداری ورکړ، چې که د شامي پير مخه ونه‌نيسي، نو افغانستان به له برتانوي هند سره ديپلوماتيکې اړيکې وشلوي. (افغان دولت په دې فکر و، چې ګوندې شامي پير انګرېزانو لمسولی دی.) انګرېزان د افغان دولت له ګواښ څخه ووېرېدل، په اقدام يې لاس پورې کړ، د شامي پير جګړه‌ماران يې محاصره او د وزيرو او مسيدو نظامي مورچلونه يې بمبارد کړل. د دې لپاره چې شامي پير له جګړې لاس‌په‌سر شي، انګرېزانو ده ته ۲۵۰۰۰ پونډه ورکړل او د يوې ځانګړې الوتکې په واسطه يې بغداد ته ولېږه.جرمني ونه‌شول کولی، چې د شامي پير په واسطه خپل هدف لاس‌ته راوړي، خو دومره يې وکړای شول، چې د افغان دولت او انګرېزانو ترمنځ اړيکې کړکېچنې کړې.(.(۷: ۱۴۸، ۱۴۹ ـ ۱۵۰ مخونه)

په افغانستان کې د جرمنيانو او ايټالويانو د استخباراتي فعاليتونو لومړني اقدامات

المان په دې فکر او هڅه کې و، چې په هند کې په انګرېزانو د حملې لپاره، له افغانستان څخه د اډې په توګه کار واخلي. دوی غوښتل چې په افغانستان کې خپل نفوذ او اغېز لا پسې زيات کړي. د دواړو هېوادونو ترمنځ د اړيکو د لا نږدېوالي په خاطر د ۱۹۳۹م. کال په اګسټ کې د جرمني او افغانستان ترمنځ سوداګريز او اقتصادي تړون لاسليک شو.(۱۱: ۱۳۳ مخ) د تړون د لاسليک لپاره جرمني پلاوی د جورج رپکين تر مشرۍ لاندې د عبدالمجيدخان زابلي په بلنه افغانستان ته راغلی و. د تړون تر لاسليک وروسته افغان دولت جرمني ته اجازه ورکړه، ترڅو په کابل کې يوه سوداګريزه نماينده‌ګي پرانيزي. د دې نماينده‌ګۍ دنده دا وه، چې افغان حکومت ته د صادراتو او وارداتو په برخه او په کابل کې جرمن سوداپلورنځيو ته مشورې ورکړي. د دې تړون ترڅنګ دواړو لورو په پټه يو بل ژمنليک هم لاسليک کړ،

چې له مخې یې په راتلونکو لسو کالونو کې د جرمني له خوا افغان دولت ته ۵۵ میلیون مارک د پور په ډول ورکول کېده. دا پیسې د هغو ماشینونو او فابریکو د پېرلو لپاره ځانګړې شوې وې، چې مخکې له مخکې یې له جرمني څخه د پېرلو ژمنه شوې وه. افغان دولت غوښتل چې د دې پور په مرسته د نساجۍ، سمنټو، بورې، څرمنې او اورلګیدو فابریکې وپیري. په دې ماشینونو برسېره د ډېرو سکرو د کانونو پروژې او د برېښنا د تولید فابریکې هم په نظر کې نیول شوې وې.

د جرمني او افغان لوري ترمنځ په لیدنه کې عبدالمجید زابلي ته وویل، افغانستان په هر ډول چې وي، بې‌طرفه پاتې کېدل غواړي، خو بیا یې هم دا اشاره ورته وکړه، چې که جرمني له افغانستان څخه د جلا شوې خاورې د الحاق په برخه کې مرسته وکړي، نو افغانستان به د جرمني په ګټه له بې‌طرفۍ څخه تېر شي (۱: ۴۳۵، ۴۳٦ مخونه)

کابل ته د راغلي جرمني پلاوي مشر، رپکین په کابل کې د ایټالیې سفیر پیټر کوارونې سره هم لیدنه وکړه او د هند په اهمیت او سیاسي مسایلو یې خبرې ورسره وکړې. کوارونې په خپلو خبرو کې وویل، چې له انګرېزانو سره د ایټالیې د جګړې پر مهال به د هند په پوله (د هند او افغانستان ترمنځ پر ګډه پوله) ګډوډي رامنځته شي او په دې سره به برتانیه دې ته اړ شي، چې د خپلو ځواکونو ډېره برخه په هند کې ځای پر ځای کړي. کوارونې دا هم وویل، چې په دې برخه کې امان‌الله‌خان ښه په کار راتلی شي. رپکین په هند باندې د حملې په صورت کې د برتانیې نسکورېدل ومنل، خو ویې ویل چې دا برید به هغه وخت ډېر ګټور وي، چې کوم پیاوړی پوځي قوت د قبایلو ملاتړ وکړي. رپکین د امان‌الله خان د راتګ پر ځای په افغانستان کې له موجود حکومت (ظاهرشاه) څخه د لاسنیوي پلوي کوله.

د جرمني د بهرنیو چارو وزارت داسې پلان درلود، چې په افغانستان کې پخوانی پاچا امان‌الله‌خان او یا د هغه د کورنۍ کوم بل غړی واک ته ورسوي.

دوى غوښتل چې غلام‌صديق ته پيسې ورکړي او د شوروي له لارې يې د افغانستان شمال ته وليږي، ترڅو هلته پلويان پيدا، پر کابل يرغل وکړي او د ظاهرشاه حکومت له‌منځه يوسي. د المان حکومت دا نقشه په داسې حال کې ايستلې وه، چې په دې اړه يې نه له شاه امان‌الله‌خان او نه هم د ايټاليې له حکومت سره سلا کړې وه. د وزارت له دې پلان سره د المان د بهرنيو چارو د سياسي څانګې مشر الفرد روزنبرګ مخالف و. روزنبرګ استدلال کاوه، چې په دې کار سره، بې‌له‌دې چې موږ هدف ته ورسېږو، په افغانستان کې به کورنۍ جګړه پيل شي او دا وېره يې هم وښوده، چې په دې صورت کې به د ظاهرشاه حکومت له برتانيې سره ملګرتيا وکړي. ده وړانديز وکړ، چې افغان حکومت دې په قبايلي سيمو کې د برتانيې پرضد د پښتنو له چريکي جګړو څخه ملاتړ ته وهڅول شي.(هماغه: ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹ مخونه)

جرمنيانو لا له وړاندې په افغانستان کې د کارپوهانو او انجينيرانو په څېره کې پراخ حضور پيدا کړی و.(۱۱: ۱۳۳ مخ) د جرمني او افغانستان ترمنځ د اقتصادي او سوداګريز تړون پر بنسټ، جرمني افغانستان ته اوږدمهاله پور ورکاوه، چې د برښنا او نساجۍ د فابريکو لپاره جرمني سامانونه پرې واخلي او افغانستان به د دې پور په بدل کې د لسګونو کلونو لپاره المان ته پنبه صادروي. د دوهمې نړيوالې جګړې تر پيلېدو جرمنيانو په افغانستان کې پوره نفوذ کړی و. ځينې پروژې داسې وې، چې کارونه يې مخ په بشپړېدو وو. د جرمنيانو د کار له کيفيت او پراختيا څخه افغانان خوشحاله وو.(۹: ۷٦، ۷۷ مخونه)

د دوهمې نړيوالې جګړې پيل او په افغانستان کې د جرمنيانو او ايټالويانو استخباراتي فعاليتونه

جرمني د جګړې له پيله د متفقينو پرضد او د محور هېوادونو په ګټه، په جګړه کې د افغانستان د ورښکېلولو هڅه کوله او د ۱۹۴۰م. کال په جولای کې، په کابل کې الماني سفير دا خبر هم ورکړ، چې د افغانستان د اقتصاد وزير

عبدالمجيد زابلي له ده (الماني سفير) سره ژمنه کړې، چې افغانستان د خپل توان تر حده له جرمني سره د مرستې لپاره چمتو دی او د دې لپاره، چې د مديترانې جګړې ته انګريزي عسکر د ورتګ وخت پيدا نه کړي، نو افغان دولت به يې پرضد سرحدي قبايل پاڅون ته ولمسوي. د الماني سفير له قوله عبدالمجيد زابلي دا ژمنه کړې وه، چې دا پلان به په افغان دولت مني، خو د پلان د عملي کولو لپاره يې درې شرايط ورته وړاندې کړي وو، لومړی: المان به له شوروي سره د افغانستان د پولو تضمين کوي. (دا مهال لا المان په شوروي حمله نه وه کړې.) دوهم: افغانستان ته به د هند بحر ته لاره ورکوي. دريم: المان به افغانستان ته وسلې او مهمات (طيارې، ټانګونه او د هوايي دفاع وسلې) ورکوي.(۴: ۵۰ مخ)

په کابل کې د جرمن او ايټاليې سفارتونو د افغانستان په سرحدي سيمو کې د انګرېزانو په وړاندې د پاڅونونو د دوام په موخه سيمې ته د خپلو جاسوسانو د تګ راتګ په برخه کې اسانتياوې برابرولې. آن تر دې، چې کله کله خو به په خپله د سفارت غړو دا کارونه کول. له دې ټولو جرياناتو افغان دولت خبر و، خو له دې کبله چې د ايټاليې او جرمني حکومتونه ناراضه نه شي، په دې اړه يې کوټلي ګامونه نه اوچتول. د انګرېزانو د شکايتونو په صورت کې به وخت نا وخت افغان دولت د دې فعاليتونو پرضد په پټه عمليات کول.

جرمنيانو په افغانستان کې د رغنيزو پروژو پر کارونو سربېره، خپل پټ اهداف هم څارل او د دوی جاسوسانو به له ډيورنډ (تحميلي) کرښې هاخوا انګرېزانو ته ستونزې جوړولې. دوی تر يو حده له انګريزي ضد عناصرو سره د اړيکو په جوړولو برياليي شوي وو. له دې جملې کسانو څخه چې المانيانو اړيکې ورسره ټينګې کړې وې، يو تن ايپي فقير (ميرزا علي خان) و. ايپي فقير له ډېره وخته د انګرېزانو په وړاندې مبارزه کوله او په ۱۹۳۷م. کال يې په وزيرستان کې د انګرېزانو پرضد پاڅونونه پيل کړي وو.(۹: ۷۷ مخ)

د هند ملي کانګرس پخواني مشر سوبهاس چندرا بوس هم له ايپي فقير څخه د ملاتړ تائيد وکړ. بوس خو لا دا وړانديز هم وکړ، چې له ايپي فقير سره د مرستې لپاره دې جرمني وزيرستان ته خپل روزونکي ور ولېږي او پر دې سربېره دې د راډيو يو ستېشن او مطبعه هم په وزيرستان کې ځای پر ځای کړل شي، ترڅو د ايپي فقير په ګټه په تبليغاتو کې ترې کار واخيستل شي.(۳: ۳٦۵ مخ)

له ايپي فقير سره په دې اړه خبرې په کابل کې د ايټاليې د قونسل انځيلوتي لهخوا وشوې.(۱۰: ۴۷۲ مخ) ايټالويان په دې وتوانېدل، چې له قبايلو سره اړيکې ټينګې کړي. کواروني ته په لاس ورغلو معلوماتو، دی په دې ډاډه کړ، چې په شمال غربي سرحد کې د پښتنو لوی پاڅون ممکن دی. دوهمه نړيواله جګړه لا نه وه پيل شوې، چې کواروني وويل «موږ نشو کولی چې په دغه سيمه کې په لويه برتانيا باندې بريالي شو خو... موږ دا شونتياوې لرو چې جدي ضرر ورته ورسوو.» سره له دې چې ايټالويانو له لومړيو وختونو له پاڅون کوونکو سره اړيکې نيولې وې، خو د وسلو او پيسو د کمښت له کبله يې مرسته نهشوه ورسره کولی.(۲: ۱۵۲، ۱۵۳ مخونه)

تر ۱۹۴۰م. کال پورې په افغانستان کې د جرمنيانو په منځ کې عادي خلک يا مسلکي کارکوونکي لکه انجينيران... موجود وو، خو له دې وروسته يې د ځانګې ځانګې جاسوسي شبکو په جوړولو پيل وکړ او يوازې يې په يو کال کې د خپلو ۱۱۳ کارکوونکو له ډلې ۳۵ کارکوونکي بدل کړل. د ۱۹۴۰م. کال له جون مياشتې وروسته په افغانستان کې د فاشيستانو وسلوال کېدل پيل شول. په کابل کې جرمني سفارت له خپل هېواد څخه د جون مياشتې د ۱۲ نېټې په ليک کې د ۳۰ ماشينګڼو، د هرې ماشينګڼې لپاره د ۱۰۰۰ کارتوسو، ۴۰۰ لاسي بمونو، ٦۰ برچو، دوه فشنګويشتونکو او مخابرې غوښتنه شوې وه. دا وسلې په لومړيو کې د شوروي له لارې د ډيپلوماتيک پوستې په واسطه راوړل کېدې. همدارنګه د قبايلو پښتنو ته د

لېږدېدونکو وسلو یوه برخه له جرمني څخه افغانستان ته د صنعتي وسایلو سره یو ځای راوړل کېده.(هماغه: ۱۵۴، ۱۵۵ مخونه)

له فقیر سره د ایټالیې د اړیکو تر ټینګښت وروسته ایټالیې شپږ میلیونه لېرې، جرمني حکومت یو میلیون مارک او د جرمني د استخباراتو ادارې (ابویر) خپل دوه تنه کارکوونکي له فقیر سره د مرستې په نامه ځانګړي کړل. د ۱۹۴۱م. کال په فبروري کې المانیانو او ایټالویانو په ګډه ایپي فقیر ته ۳۰۰۰۰۰ افغانۍ ورکړې او یوه میاشت وروسته (په مارچ کې) دوه تنه ایټالویان په وزیرستان کې د ګورویک سیمې ته ولاړل. دې ایټالوي استازو ایپي فقیر ته ۳۰۰۰۰۰ هندۍ کلدارې، دوه ټوپک او یو څه کارتوس ورکړل.(۳: ۳٦۵ مخ)

له ایپي فقیر سره د مرستې ترڅنګ، جرمني انجینیرانو په افغانستان کې د ټولو هغو لویو پلونو او لارو په جوړولو پیل وکړ، چې په هند باندې د حملې پر مهال، هند ته د جرمني پوځونو د رسېدلو لپاره ټاکل شوې وې. جرمنیانو د هلمند د سیند له پاسه سمینټي اوسپنیز پُل جوړ کړ. دوی ټولې هغه لارې په ښه توګه جوړې کړې، چې د برتانوي هند د پولو په لوري تللې وې. له کندهار څخه چمن ته غځېدلې لاره په عصري ډول په سمنټي ډول جوړه شوه. دوی د ۱۹۴۱م. کال تر نیمایي په افغانستان کې ځینې پوځي هوایي ډګرونه جوړ او کټېاخیستنې ته چمتو کړل. د کابل او هرات ډګرونه، له لویو پوځي هوایي ډګرونو څخه ګڼل کېدل، خو درنو الوتکو یوازې د هرات په پوځي هوایي ډګر کې ناسته کولی شوای.(۲: ۱۵٦، ۱۵۷ مخونه)

په ۱۹۴۱م. کال د افغانستان لپاره د جرمني نوی استازی، وان‌هنټیګ په دې مامور شو، چې په افغانستان کې الماني ډاکټران، معلمین، افسران او انجینیران سره همغږي کړي او له افغان ناسیونالیستانو سره اړیکې ټینګې کړي. سربېره پر دې د المان اطلاعاتي شبکه منسجمه او د قبایلو له مشرانو سره اړیکې ولري. ده ته دا دنده هم ورکړل شوه، چې په هند کې دې د

برتانيې پرضد تبليغات پراخ کړل شي او له خپلواکيغوښتونکو غورځنګونو ځخه دې ملاتړ وشي.(۱۰: ۴۷۷ مخ)

جرمني او ايټاليا نه شول کولی، چې بې د افغان دولت له مرستې په هند حمله وکړي، ځکه خو جرمني د حل‌لارې د موندلو په لټه کې شو. د افغانستان د اقتصاد وزير ډاکټر عبدالمجيد د ۱۹۴۱م. کال په فبروري کې د درملنې په موخه برلين ته ولاړ. (سره له دې چې عبدالمجيد ناروغ و، خو د سفر اصلي موخه يې درملنه نه؛ بلکې له افغانستان سره د خپلې جلا شوې خاورې يو ځای‌والی و.) په لومړيو کې جرمني دولت د افغانستان له دې غوښتنې ځان تېر اېسته، خو د ۱۹۴۱م. کال د مارچ په ۱۲ نېټه د جرمني بهرنيو چارو وزارت ومنله، چې له افغانستان ځخه جلا شوې خاوره به په راتلونکي (د دوی د بريا په صورت) کې افغانستان ته ورکول کېږي او په ختيځ کې به د افغانستان پوله د اباسين غاړه وي. د دې په بدل کې جرمني غوښتل، چې په قبايلو کې د انګرېزانو پرضد په ويجاړونکو فعاليتونو کې د افغان دولت مرسته ترلاسه کړي. همدارنګه افغان دولت جرمني ته اجازه ورکړي، ترڅو د افغانستان له لارې قبايلو ته وسله او د لنډو ځپو يو راډيو سټېشن انتقال کړي. جرمنيانو دا هيله هم لرله، چې د کابل راډيو سټېشن په پټه د ځان په ګټه استعمال کړي. د جرمني دولت د دې غوښتنو په ځواب کې عبدالمجيد وويل، چې د قبايلو په چارو کې پخې تجربې ته اړتيا ده، که نه د دې امکان شته، چې وسله د بل چا لاس ته ولوېږي. په برلين کې له عبدالمجيد سره د خبرو پر مهال، جرمني او ايټالوي استخباراتو په کابل کې د برتانوي هند پرضد خپل فعاليتونه لا پسې پياوړي کړل.

د ۱۹۴۱م. کال په مۍ مياشت کې، په افغانستان کې د جرمنی د استخباراتو جوړښت بشپړ شو او پنځو استخباراتي ډلو، يو له بله جلا په وزيرستان کې د ويجاړونکو فعاليتونو لپاره هڅې کولې. په همدې مياشت په برلين کې دا پرېکړه هم وشوه، چې ايپي فقير ته د جرمني د استخباراتو

استازي ولیږي او د ۱۹۴۱م. کال د سپټمبر تر میاشتې اور خوړونکي عملیات (د انګرېزانو پر ضد د پښتنو قبایلو پاڅون) ترسره کړي او بیا په شوروي اتحاد د جرمني له برید او ژر بریا وروسته پړانګ عملیات (په هند د جرمنیانو برید) اجرا کړي.(۲: ۱۵۸، ۱۵۹، ۱٦۰، ۱٦۷، ۱۷۳ مخونه)

په کابل کې د ایټالیې د سفارت مستشار انځیلوټي د ۱۹۴۱م. کال د جون په ۱۲ نېټه د غزني، اورګون او پیرکوټي (اورګون او پیرکوټي د پکتیکا ولایت ولسوالۍ دي.) له لارې مرغي او له هغه ځایه وزیرستان ته ولاړ. انځیلوټي د مزدک په غره کې، د وزیر تنې په کور کې له ایپي فقیر سره ولیدل.(انځیلوټي وزیرستان ته د تګ پر مهال د دې لپاره چې ونه‌پېژندل شي، د پښتنو کالي اغوستي وو.)(۳: ۳٦٦ مخ) انځیلوټي د دې سفر په نیت په پټه له کابله وتلی و. افغان دولت د خبر له ترلاسه کولو وروسته، د انځیلوټي د پیدا کولو امر وکړ او د هغه د موندلو پر سر یې ۱۵۰زره افغانۍ انعام هم اعلان کړ، خو نوموړی بې‌له‌دې، چې یا ونیول شي او یا هم کوم بل ضرر ورته ورسول شي، روغ رمټ ایپي فقیر ته ورسېد. انځیلوټي د فقیر لپاره له ځان سره زیاته اندازه پیسې او یو څه وسله، چې یوه کوچنۍ ماشینګنه هم په کې وه، له ځان سره یووړل.(۲: ۱۷۵ مخ)

انځیلوټي ایپي فقیر ته د ایټالیې او جرمني د مرستې ډاډ ورکړ او ورته ویې ویل، چې جرمني او ایټالیا چمتو دي، ترڅو د فقیر ۵۰زره کسیز پوځ په وسلو سنبال کړي او هوایي ملاتړ به هم ورڅخه کوي. فقیر د موضوع په اړه لومړی د علماوو له شورا سره سلا وکړه او وروسته یې له ایټالیا او جرمني سره د انګرېزانو پرضد د ګډې مبارزې لپاره په لاندې شرایطو موافقه وکړه.

ـ د انګرېزانو په وړاندې په جګړه کې واک او قومانده به زموږ په لاس کې وي.

ـ زموږ بیرغ او اسلامي نښان به جلا وي.

ـ د مسلمانانو په سيمو کې به جرمني هېڅ ډول تصرف نه کوي.(۳: ۳٦٦ مخ)

فقير د ايټاليې له استازي سره دا هم ومنله، چې د مياشتې د ۱۲۵۰۰ پونډونو په مقابل کې به د انګرېزانو په وړاندې مبارزه کوي. فقير غوښتنه وکړه، چې د پيسو ترڅنګ دې وسله هم ژر ور ورسوي. فقير له الوتکو څخه د وسلو ورغورځول ځکه ونه‌منل، چې له امله يې بيا انګرېزانو د ګورويک په شاوخوا کې کلي بمبارول.(۲: ۱۷٦ مخ)

له دې موافقې وروسته انځيلوتي د لواړې، ګيان، ګردېز او لوګر له لارې بېرته کابل ته راستون شو. خو دا چې د عمل په ميدان کې د دې توافق د پلي کولو لپاره پراخ خنډونه موجود وو، ايپي فقير د ايټاليې او جرمني ژمنه‌شوې مرستې ترلاسه نه کړې او پورتنې توافق عملي بڼه خپله نه‌کړه.(۳: ۳٦۷ مخونه)

انځيلوتي د فقير د نظامي مرکزونو له ليدلو وروسته راپور ورکړ، چې ايپي فقير د خپلو حملو سختولو او د راډيو د تخنيک‌ګرانو په توګه د محور غړو هېوادونو د کسانو منلو ته چمتو دی. دا چې ايټالويانو او المانيانو ۲۵۰۰۰ پونډه په چټک ډول نه شول برابرولی، نو المان په دې اړه نوې طرح وړاندې کړه. هغه دا چې د ايپي فقير حملې په محدوده توګه دوام وکړي، نو د ۲۵۰۰۰ پونډه پر ځای فقير ته په هرو دوو مياشتو کې ۳۰۰۰۰۰ روپۍ ورکړل شي، نورو ناحيو ته د دې حملو د پراختيا په منظور بايد د روپيو دا مبلغ دوه برابره شي. او که په ټول شمال غربي ايالت کې د عمومي پاڅون ترسره کول غواړو، نو د روپيو دا مبلغ بايد درې برابره (۹۰۰۰۰۰) شي.(۱۰: ۴۷۲ مخ)

بې‌له‌شکه ايپي فقير له انګرېزانو سره سخته دښمني لرله او د انګرېزانو په وړاندې د مبارزې لپاره يې پيسو ته اړتيا درلوده. دا چې فقير د برتانيې، المان او ايټاليې له خپل‌منځي مخالفتونو څخه د خپلو اهدافو (د پښتنو د

خپلواکۍ) لپاره استفاده کوله، د ده په لوړه سياسي پوهه دلالت کوي.(۳: ۳۶۵ ـ ۳٦٦ مخونه)

د روسي استخباراتو په باور ايپي فقير له جرمنيانو څخه غوښتنه کړې وه، چې دوی ته وسلې ور ولېږي، خو د الوتکې له لارې به يې نه ورته غورځوي. دا وسلې د تکړه جرمني جاسوس وېنگر له لوري د ترکيې او ايران له لارې افغانستان ته او بيا له افغانستان څخه وزيرستان ته لېږل کېدې. د جرمني استخباراتي ادارې (ابوير) غوښتل، چې د انګرېزانو په وړاندې دوه ډوله (اوربلوونکي او پړانګ) عمليات ترسره کړي. په شورويﺍتحاد د جرمني د حملې سره په يو وخت، د ۱۹۴۱م. کال د جون مياشتې په ۲۴ نېټه ابوير په کابل کې جرمني سفارت ته، په وزيرستان کې د اوربلوونکو عملياتو (Firebug Operations) د پيلولو امر وکړ.(۷: ۱۵۳، ۱۵۴ مخونه) خو په همدې حساسو شېبو (په شوروي د جرمني د حملې څخه يوه ورځ وروسته (جون ۲۳) د افغانستان د بهرنيو چارو وزير په کابل کې، د جرمني سفير ته وويل: «کله چې شوروي اتحاد برتانيه ملګري شوي دي د جهان سياسي وضعې ته يې پوره تغيير ورکړی دی، افغانستان نهشي کولای خپل يو ګاونډی هم مصروف وساتي.» عليمحمدخان په لنډو کې داسې وويل: «اوس د افغانستان حکومت نه د جرمني ملګری دی او نه د برتانيې ملګری دی، بلکې يوازې د افغانستان ملګری دی.»(۱: ۴۵۱ مخ)

په هر حال جرمني د اوربلوونکو عملياتو د پيل په موخه د خپلو استخباراتو دوه جاسوسان (اوبر دور فېر) او (فرد براندت) وګمارل، ترڅو ايپي فقير ته وسلې او پيسې ور ورسوي. جرمنيانو ايپي فقير ته له برلين څخه انګريزي ټوپک، لاسي بمونه، زغرهوالو موټرو ضد وسلې او د الوتکو ضد توغندي راغوښتي وو.(۷: ۱۵۳، ۱۵۴ مخونه)

د دې جرمني استازو بدرګه د وزيرو يوې ډلې کوله او د هدف په لوري روان شول. جرمني استازو د دې لپاره، چې ونهپېژندل شي، افغاني جامې يې پر

تن کړې وې، خو هدف ته له رسېدو وړاندې، د افغان ځواکونو له لورې حمله پرې وشوه، چې یو تن یې ووژل او بل یې ټپي شو.(۵: ۲۵٦ مخ) دا پېښه د لوګر په پل‌علم کې رامنځته شوه. له جرمني استازو سره څو توپانچې، کارتوس، ۳۰۰زره افغانۍ، څه دپاسه ۱۰زره هندۍ روپۍ او د قبایلي سیمو نقشې موجودې وې.(۷: ۱۵۴مخ)

د وخت لومړي وزیر هاشم‌خان د دې پېښې له کبله خواشیني وښوده او ویې‌ویل چې افغان سرحدي ځواکونو په جرمني استازو د امان‌الله‌خان د زوی او غلام‌صدیق د وراره ګومان کړی و، نو ځکه نوموړې پېښه رامنځ ته شوه.(۱۰: ۴۷۷ مخ)

ښایي د هاشم‌خان خواشیني نمایشي او د دې لپاره وه، چې د پېښې له امله جرمني دولت ناراضه نه شي، ځکه دا مهال جرمني په افغانستان کې ګڼې پروژې تر کار لاندې نیولې وې. د دې پېښې په اړه تیخونوف لیکي، چې کله هاشم‌خان د پل‌علم له پېښې خبر شو، نو ویې‌ویل «زه دا ارمان کوم چې انځیلوتي د اوبر دور فېر په شان ونه وژل شو.» د لوګر له پېښې وروسته ډېر ژر افغان څارندویانو په کابل کې ۴۸ تنه ونیول چې ډېری یې وزیر وو. نور نو د ایټالوي او جرمني استازو څارنه ټینګه شوه او د سفارتونو د موټرونو د تېلو اندازه یې هم له دې کبله ورته راټیټه کړه، ترڅو فعالیتونه یې محدود شي. د دې لپاره چې له جرمني سره د افغانستان اړیکې کړکېچنې نه شي، په لوګر کې ټپي شوی جرمني استازی براندت یې د دې پر ځای چې محاکمه کړی وای، په سناتوریم کې یې ځای پر ځای کړ.(۲: ۱۹۳، ۱۹۴ مخونه)

د شوروي او انګلیس استازو همېشنیو خپلمنځي لیدنو افغان لومړی وزیر هاشم‌خان په دې باوري کړی و، چې ذکر شوي دواړه هېوادونه د جرمني په وړاندې د ګډې دیپلوماسۍ د پرمخ‌وړلو لپاره چمتو دي. هاشم‌خان اړ شو د ۱۹۴۱م. کال د جولای په ۳۱ نېټه یې په کابل کې له پېلګر څخه په ټینګه وغوښتل، چې د لوګر پېښې ته ورته بله پېښه تکرار نه شي. په عین حال کې

د جرمني د بهرنيو چارو وزير روبينټروپ هم په کابل کې جرمني استازي ته تلګرام ولېږه. په تلګرام کې ليکل شوي وو، چې دا وخت افغانستان د شوروي او انګليس تر سخت فشار لاندې دی، نو له تاسو هيله کوم، چې له هر ډول کړنو ډډه وکړئ.(هماغه: ۲۰۴، ۲۰۶ مخونه)

ابوير (د جرمني د استخباراتو اداره) د اوربلوونکو عملياتو له ناکامۍ وروسته د پړانګ عملياتو د پلي کولو په لټه کې شوه. جرمنيانو د ۱۹۴۱م. کال په اګسټ، د وزيرستان په لواړه کې د ايپي فقير په مرسته د الوتکو د ناستې ډګر وموند. دوی خپل جاسوس بهارت رام ته سره‌زر، پيسې، فشنګ‌ويشتونکي او د هغو لپاره ۳۰ مرمۍ هم ورکړې، ترڅو د جرمني الوتکو د ورتګ پر مهال يې روښانه او الوتکو ته د ناستې ډګر معلوم شي. انګرېزان د خپلو جاسوسانو په واسطه د جرمنيانو له ټولو فعاليتونو خبر وو (۷: ۱۵۵ مخ) او دا چې په قبايلي سيمو کې پراخې ګډوډۍ راپيدا شوې وې او په هند کې انګرېزانو ته رښتيني خطرونه موجود وو، نو د انګرېزانو لومړۍ هڅه دا شوه، ترڅو له مسکو سره لاس يو او جرمني او ايټالوي استازي له افغانستان څخه وباسي. انګرېزانو په دې برخه کې له شوروي څخه د مرستې غوښتنه وکړه.

لومړی، انګرېز استازي ف. وايلی د ۱۹۴۱م. کال د اکتوبر په ۹ نېټه له هاشم‌خان سره وکتل او ورته ويې‌ويل: «په افغانستان کې جرمنيان او ايټالويان شتوالی لري چې د شمال لويديز هند لپاره خطرناکه هلی ځلی کوي.» همدارنګه «جرمنيان او ايټالويان له امان الله او شامي پير سره تړاو لري.» د دې دلايلو په رڼا کې انګرېز استازي ټينګار کاوه، چې له افغانستان څخه بايد د محور غړو هېوادونو استازي ووزي. سره له دې چې هغه مهال افغان مشر د انګرېزانو استازي دې غوښتنې ته منفي ځواب ورکړ، خو ژمنه يې ورسره وکړه، چې دا موضوع به د بحث او پرېکړې لپاره پارلمان ته وړاندې کړي.

له هاشم‌خان سره د انګرېز استازي له ليدنې دوه ورځې وروسته (اکتوبر ۱۱) په کابل کې شوروي سفير ميخايلوف له هاشم‌خان سره وکتل او يو

یاددانښت یې ورته وسپاره. په یاددانښت کې راغلي وو، چې جرمنیان او ایټالویان د شوروي ضد هلې ځلې کوي.(۲: ۱۹۷، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹ مخونه)

ښکاره خبره ده، چې د انګرېزانو او شورویانو د دې غوښتنې د نه‌منلو په صورت کې افغانستان له خطر سره مخامخ و، ځکه خو یې د حل‌لارې په لټولو پیل وکړ. افغان دولت په دې لټه کې و، چې له افغانستان څخه جرمني او ایټالوي استازي روغ رمټ خپلو هېوادنو ته ورسېږي. د افغان دولت د هڅو په پایله کې انګرېز سفیر د افغانستان د دولت دا غوښتنه ومنله، چې جرمني او ایټالوي استازي له افغانستان څخه د هند له لارې بې‌طرفه هېوادونو ته ووزي او له هغه ځایه خپلو هېوادونو ته ولاړ شي. د افغانستان د بهرنیو چارو وزیر علي‌محمدخان په کابل کې د جرمني سفیر پېګر ته وویل، چې دا نظر دې ومني. علي‌محمدخان دا ژمنه وکړه، چې افغان دولت به د دوی لپاره ټولې لازمې اسانتیاوې برابروي او د دوی د سفر کرایه به هم ورکوي. جرمني سفیر د برتانیې د سفیر په لفظي ژمنه باور نه کاوه او ټینګار یې پر دې و، چې لیکلی تضمین دې ورکړي. پېګر دا غوښتنه هم وکړه، چې جرمنیان دې د پېښور له لارې تر کراچۍ، بیا بصرې او له هغه ځایه د ترکیې بې‌طرفه خاورې ته ورسول شي، ترڅو له هغه ځایه د کښتۍ په واسطه خپل هېواد ته ولاړ شي. له دې موافقې وروسته د سفر ټول ترتیبات ونیول شول. د ۱۹۴۱م. کال د اکتوبر په (۳۰) او (۳۱) نېټه (۱۸۰) تنه جرمنیان او (۸) تنه ایټالویان په دوو قافلو کې له کابل څخه د خپلو اهدافو په لورې روان شول.(۵: ۲۵۸ مخ)

جرمني او ایټالوي متخصصین، چې ډېری یې په جاسوسي چارو بوخت وو، له افغانستان څخه ووتل، خو د جرمني او ایټالیا د سفارت غړي لا هم په افغانستان کې پاتې وو او خپلو هلو ځلو ته یې دوام ورکړ. په وزیرستان کې د عملیاتو له ناکامیو وروسته جرمنیانو د انګرېزانو په وړاندې نوي پلانونه تر کار لاندې ونیول. جرمني د ۱۹۴۲م. کال په جنوري کې شاوخوا ۱۰۰ تنه ویجاړونکي د ایران په ختیځو سیمو کې له الوتکو څخه د فراشوټ په وسیله

کښته کړل، ترڅو لومړی ایپي فقیر ته ځانونه ورسوي او وروسته بلوچستان ته غځېدلې د رېل کرښه والوزوي. (د بلوچستان د رېل خطونو له الوزولو وروسته انګرېزانو ته د اکمالاتو په برخه کې ډېر ختدونه رامنځته کېدل) مخکې له دې چې جرمني ویجاړونکي هدف ته ورسېږي او خپل پلانونه پلي کړي، د انګریزي څارګرو له لوري ونیول شول او دا ځل بیا هم د جرمنیانو پلان پلی نه شو.(۷: ۱۵۵ مخ)

په کابل کې د جرمني سفارت د ۱۹۴۲م. کال په اپرېل کې وتوانېد، چې له ایپي فقیر سره په مستقیم ډول د خپلو کسانو له لارې اړیکې ټینګې کړي.(تر دې وړاندې د جرمنیانو او ایپي فقیر ترمنځ ایټالوي استازي انځیلوتي کار پر مخ واوړ.) جرمنیانو دا اقدام له کبله وکړ، چې له یوې خوا ایټالویانو فقیر ته پیسې نه شوای ورکولی او له بلې د خوا د انځیلوتي او فقیر ترمنځ د توافق پر مهال، انځیلوتي له فقیر څخه دا خبره پټه کړې وه، چې دوی ته په رسوونکو مرستو کې د جرمني ونډه هم شته.(۲: ۲۴۶، ۲۴۷ مخونه)

مخکې له دې چې جرمني په وزیرستان کې د انګرېزانو پرضد پراخ عملیات پیل کړي، په مسکو کې یې ماته وخوړه او هغه جرمني کوماندویان، پیسې او نور امکانات چې د وزیرستان لپاره په پلان کې نیول شوي وو، نورو جنګي جبهو ته یې انتقال کړل، ځکه خو د جرمني پراخ عملیات هم له ناکامۍ سره مخامخ شول.

جرمني او ایټالیې د انګرېزانو پرضد د عملیاتو او ایپي فقیر ته د مرستو رسولو په برخه کې تر ناکامۍ وروسته په تبلیغاتي جګړه لاس پورې کړ. په دوی پورې اړوند ((همالیا)) راډیو د ۱۹۴۲م. کال د اګسټ په لومړۍ نېټه د افغانستان او وزیرستان لپاره خپرونې پیل کړې. یوې بلې راډیو د ((وزیرستان غږ)) په نامه د وزیرو او مسیدو لپاره خپرونې وړاندې کولې او دوی به یې د انګرېزانو پرضد جګړې ته رابلل. د راډیو کارکوونکو به وزیرو او مسیدو خلکو ته

دا ژمنې هم ورکولې، چې که د انګرېزانو په وړاندې په جګړه کې جرمني او ایټالیا بریالي شول او هند یې ونیو، نو د سند سیند پر غاړو به دوی ته د کرنې پراخې ځمکې ورکړي. خو جرمني په برتانوي هند له برید څخه هغه مهال بالکل ډډه وکړه، چې د شورویانو په مقابل کې یې د قفقاز او استالنګراد په جبهه کې ماته وخوړه.(۷: ۱۵۵، ۱۵۷ مخونه)

نور نو د جرمني لپاره په نړیواله کچه حالت بدلون موندلی و. افغان دولت هم دا درک کړه، چې نړیواله اوضاع د جرمني په ګټه نه ده، نو ځکه یې انګرېزپلوه سیاست غوره کړ. د ۱۹۴۳م. کال په مۍ میاشت کې په افغانستان کې عمومي نیونې پیل شوې. په دې کار سره جرمني په قبایلو کې له خپلې استازولۍ څخه بې‌برخې شو. لنډه دا چې په ۱۹۴۲ ـ ۱۹۴۳م. کلونو کې د محور هېوادونو، په ځانګړې توګه د (جرمني او ایټالیا) ټولې هغه هڅې د انګلیس او شوروي له لورې شنډې شوې، چې غوښتل یې لومړی د قبایلو پښتانه د انګرېزانو پر ضد پاڅون ته ولمسوي او وروسته په خپله، په مستقیم ډول په برتانوي هند حمله وکړي.(۲: ۲۷۹، ۳۴۷ مخونه)

پایله

د نړۍ هر هېواد د خپلو ګټو د تأمین لپاره د نړۍ له ځینو نورو هېوادونو سره په مختلفو لارو خپلې اړیکې ټینګوي او هڅه کوي، چې په سیمه کې حضور پیدا کړي، که څه هم دا چاره تل ډېره ګرانه او له لګښتونو ډکه وي. جرمني چې له انګلیستان سره یې پخه سیالي درلوده او د لومړۍ نړیوالې جګړې حریف یې و، غوښتل یې چې د نړۍ د نورو برخو ترڅنګ په برتانوي هند کې هم انګرېزان وځپي او له نړیوال اقتدار څخه یې وغورځوي. د دې هیلې د پوره کولو لپاره یې د لومړۍ نړیوالې جګړې پر مهال هم هڅه کړې وه، چې د وخت افغان دولت د انګرېزانو پرضد ولمسوي، خو پایله یې نه درلوده.

جرمني له لومړۍ نړیوالې جګړې وروسته بې‌له کومې وقفې له افغانستان سره په پرله‌پسې ډول ښې اړیکې ساتلې وې. مګر د دوهمې نړیوالې جګړې

له پیله لږ وړاندې یې افغانستان ته ځانګړې پاملرنه وکړه. المان له افغانستان سره د سوداګرۍ او اقتصاد په برخو کې تړونونه لاسلیک کړل او د اوږدمهاله پور د ورکړې ژمنه یې وکړه. له دې پراخو اقتصادي همکاریو د المان هدف دا و، چې له یوې خوا په هند کې د انګرېزانو پر ضد مستقیماً د افغان دولت ملاتړ ترلاسه کړي او که هغه نه وي، نو حداقل له دوهم فکتور څخه، چې قبایل و، د انګرېزانو پرضد کار واخلي. له بله لوري افغان دولت د المان اقتصادي مرستو ته ډېر خوشحاله و او د هېواد په ابادۍ کې یې پوره کار ځینې واخیست. مګر په دوهمه نړیواله جګړه کې یې نه یوازې په خپله د مختلفو عواملو له کبله د المان ملګرتیا ونه‌کړه، بلکې په قبایلو کې یې هم په پراخ لاس اجازه ورنه‌کړه، چې قبایل د انګرېزانو پرضد ولمسوي. جرمنیانو په مختلفو پړاوونو کې، په برتانوي هند کې د انګرېزانو د راپرځولو لپاره هلې‌ځلې وکړې. قبایلو ته د پیسو، سرو زرو او وسلو له ورکړې نیولې، آن د ویجاړونکو ډلو تر جوړولو او تبلیغاتو تر خپرولو یې کوښښونه وکړل، چې ټاکل شوي اهداف په لاس راوړي، خو ګټه یې ونه‌کړه. د دوی په مقابل کې انګلیس او شوروي وکولی شول، چې په افغانستان کې د جرمنیانو او ایټالویانو ټول پلانونه خنثی کړي. په دې توګه جرمني په افغانستان کې له خپل حضور څخه هغه څه ترلاسه نه کړل، چې تمه یې کوله.

وړاندیز

له جغرافیایي پلوه افغانستان د نړۍ په داسې حساسه او مهمه برخه کې موقعیت لري، چې ممکن کوم بل هېواد ترې برخمن نه وي. شاوخوا یې تقریباً د نړۍ ستر قدرتونه راچاپېره شوي. ځکه خو افغان دولتونو ته تل په کار ده، چې د مختلفو قدرتونو ترمنځ تل خپله بې‌طرفي او موازنه وساتي. دا تګلاره زموږ د هېواد او ملت د ژغورنې لپاره، یو له بهترینو اصولو څخه ګڼل کېږي.

ماخذونه

۱ـ اډامیک، لوډویک. د شلمې پېړۍ تر نیمایي د افغانستان د بهرنیو اړیکو تاریخ، ژباړن ډاکټر نثاراحمد صمد، دویم چاپ، دانش خپرندویه ټولنه: پېښور، ۱۳۸۳ل.

۲ ـ تیخونوف، ي، ن. د جرمني امپراطورۍ افغاني جګړه، ژباړن محمدطاهر کانې، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه ـ جرمني: د دانش خپرندویې ټولنې تخنیکي څانګه، ۱۳۸۳ل.

۳ ـ ځدراڼ، محمدشریف، د برتانوي او پاکستاني استعمارګرو پرضد د پښتنو او بلوڅو د مبارزو تاریخ، لیکوال: د چهاردهي صنعتي مطبعه ـ کابل، ۱۳۹۹ل.

۴ ـ ځدراڼ، محمدشریف، د افغان ـ شوروي د متقابلو اړیکو تاریخ، لیکوال: چهاردهي صنعتي مطبعه ـ کابل، ۱۳۹۸ل.

۵ ـ دریځ، امین‌الله. افغانستان در قرن بیستم، چاپ اول، انجمن نشراتی دانش: پېښور، ۱۳۷۹ل.

٦ ـ زرملوال، غلام‌محمد. افغانستان تر وروستي افغانه، دانش خپرندویه ټولنه: پېښور، ۲۰۰۴م.

۷ ـ سهار، نذیراحمد. وزیرستان وروستی تمځای، سپوږمۍ راډیو: شبیر مطبعه، ۱۳۹۳ل.

۸ ـ عطایي، محمد ابراهیم. د افغانستان پر معاصر تاریخ یوه لنډه کتنه، لومړی چاپ، میوند خپرندویه ټولنه: پېښور، ۱۳۸۳ل.

۹ ـ غوث، عبدالصمد. سقوط افغانستان، مترجم دری محمد یونس طغیان ساکایی، چاپ سوم، دانش خپرندویه ټولنه: ۱۳۹۴ل.

۱۰ ـ ګریګوریان، وارتان. ظهور افغانستان نوین، ترجمه علی عالمی کرمانی، محمد ابراهیم شریعتی افغانستانی: تهران، ۱۳۸۸ل.

۱۱ ـ ماموند، خیرمحمد. افغانستان د یرغلونو په لار کې، دویم چاپ، دانش مطبعه، کابل، ۲۰۱۵م.
۱۲ ـ موسوی، سیدعلی. تاریخ تحلیلی افغانستان از ظاهرشاه تا کرزی، چاپ اول، مطبعه بلخ: ۱۳۸۸ل.

څېړندوی عبدالقهار عزيزي

قضاء لەپاره د ذکوريت شرط؛ په اسلامي فقه، رومجرمن او کامنلا حقوقي سيستمونو کې يې څېړنه

Masculinity as a term of Judgment; a comparative study between Islam, Common Law and Civil Law legal systems

Assistant Prof. Abdulqahar Azizi

Abstract

Judgment is the fundamental legal method of conflict resolution. It is widely regarded as the best recourse for healing disputes and disagreements in the three following legal systems: Islam, Common Law, and Civil Law. One characteristic of debatable necessity for the proper execution of judgment is that of masculinity.

Islamic scholars have three main ideas regarding masculinity. The majority of scholars consider masculinity an indispensable. Conversely, Ibn Jareer Tabari opines that the masculine is not required as a condition of proper judgment in any case. Hanafi scholars, taking a more centrist view, state that masculinity is only necessary in judging fixed crimes,

which under Hodod include such acts as adultery, robbery, the drinking of wine, the false accusation of a man or woman for adultery, and under Qisas deliberate murder; however, the ruler is considered guilty as he appoints a woman as judge.

Women living in under Common Law are generally given their rights by living and passing time in the legal system. Women living under Civil Law, on the other hand, have also received more rights, but on a step-by-step basis. In comparing the two systems, it is interesting to note that, to date, more women have been hired as judges in Civil Law countries than in countries that follow Common Law. There is no documented bill to prove that women were banned from being judges while men were allowed the privilege, but rather both genders have had the opportunity to fill judicial roles. This paper has been written in analytical-descriptive method and is library based. Several books, laws, papers and internet sources have been synthesized to construct the following research, and references following the in-context method are included.

لنډیز

قضاوت د شخړو د هواري قانونمنده او اصولي لاره ده. په اسلام، کامن‌لا او روم-جرمن درېواړو حقوقي سیستمونو کې قضاء د شخړو د هواري او خصومتونو د رفع‌کېدو حل‌لاره بلل شوې ده. قضاوت په دغو درېواړو سیستمونو کې یو لړ ځانګړي شرایط لري. ددغو شرطونو له ډلې، د بحث وړ یو شرط ذکوریت دی. اسلامي علماء د ذکوریت شرط په اړه درې لیدلوري لري. جمهور علماء ذکوریت شرط ګڼي، ابن جریر طبري وایي ذکوریت په هیڅ صورت کې شرط نه دی او حنفي فقهاء وایي چې له حدودو او قصاص

پرته نورو مالي او غیرمالي حقوقو کې ذکوریت شرط نه دی، البته د قاضۍ په توګه د ښځې ګمارل د ګناه سبب ګڼي.

بل لوري ته، په کامن‌لا حقوقي سیستم کې ښځو ورو ورو د دوی په اصطلاح حقوق ترلاسه کړي دي. عین وضعیت په روم-جرمن حقوقي سیستم کې هم دی. مګر په عملي ډګر کې، ښځینه قضات په کامن‌لا هېوادونو کې لږ او روم-جرمن هېوادونو کې ډېر دي. د اسنادو له مخې کوم محدودیت نشته چې ذکوریت شرط دی او یوازې نارینه قضاوت کولی شي، بلکې دواړه جنسیتونه له کوم توپیر پرته قضاوت کولی شي.

سریزه

د قضاوت په شروطو کې د ذکوریت شرط خورا مهم او د بحث وړ شرط دی. د ذکوریت شرط په دې معنی چې آیا د قضاوت له‌پاره نارینه‌توب اړین دی او که نه ښځینه جنس یا ښځې هم کولی شي چې قضاوت وکړي.

د ښځې او نارینه قضاوت، چې آیا یو ډول دی او که توپیر لري، ښېله موضوع ده. خو آیا ښځې هم کولی شي چې قضاوت وکړي او د قاضي په توګه په دنده وګمارل شي او که نه یوازې نارینه دي چې ددې حق او صلاحیت لري ترڅو د قاضي په توګه د قضاوت په ګدۍ کښېني. دې مقاله کې په همدې موضوع باندې بحث کیږي.

په لومړي سر کې د اسلامي فقهې له مخې د قضاوت له شروطو د ذکوریت شرط څېړل شوی دی چې درې ډوله نظریات دي؛ د جمهورو علماؤو نظریات، د احنافو لیدلوری او د ابن جریر طبري نظر هم راخیستل شوی دی. د دوی نظریات سره له دلایلو تر بحث لاندې نیول شوي دي.

له دې وروسته د کامن‌لا او روم-جرمن حقوقي سیستمونو له‌مخې د قضاوت له‌پاره د ذکوریت شرط تر بحث لاندې نیول شوی دی. دا چې د دغو دواړو حقوقي سیستمونو په قوانینو او تقنیني سندونو کې په څرګند ډول د ښځو د ممنوعیت مسئله تر ډېره نه ده روښانه شوې، خو بیا هم هڅې او

کوششونه شوي دي ترڅو تقنيني احکام پيدا کړل شي چې آيا ذکوريت شرط دی او که څنګه. ددې سره سره ډېر تمرکز په دې شوی دی چې په پورته ذکر شوو دوو حقوقي سيستمونو کې ښځو کله کوم ډول حقوق ترلاسه کړي او عملاً د ښځو حضور او ونډه په قضايي او حقوقي ادارو کې ترڅومره کچې ده.

ددې سربېره په عملي ډګر کې، د کامن‌لا او روم-جرمن هېوادونو په قضايي ادارو کې د ښځو وضعيت د کميت او کيفيت دواړو له اړخه او دغه راز يې لاملونه هم په دې مقاله کې روښانه شوي دي او ترڅنګ يې هغه خنډونه هم تر بحث لاندې نيول شوي دي چې د ښځو د کمښت لامل شوي دي. همدارنګه ددې له‌پاره چې ځينو هېوادونو کومې حل‌لارې وړاندې کړي دي، لکه ښځو ته د سهمونو ځانګړي کول هم يو څه روښانه شوي دي.

د څېړنې اهميت او مبرميت: د قضاوت په شروطو کې د ذکوريت شرط د بحث وړ مهمه موضوع ده. په دې شرط باندې اسلامي فقهاء هم واحد نظر نه لري. ددې سربېره دا شرط په کامن‌لا او روم-جرمن حقوقي سيستمونو کې هم د پام وړ بحثونه لري. فلهذا درې‌واړو سيستمونو کې ددې شرط ارزول، دلايل يې پيدا کول او بالآخره پرتلنه يې خورا اړينه او ارزښتمنه ده.

د څېړنې موخه: ددې څېړنې موخه دا ده چې روښانه شي د نړۍ له دغو درې‌واړو حقوقي نظامونو څخه کومو نظامونو ذکوريت د قضاء له‌پاره شرط ګڼلی دی او کومو نظامونو نه دی ګڼلی او دغه راز دلايل يې څه دي. په دې سره به د ذکوريت شرط په علمي او عملي ډول روښانه شي چې کومو نظامونو کې د قضاء له‌پاره ذکوريت د شرط په توګه منل شوی دی.

د څېړنې پوښتنه: پوښتنه دا ده چې په اسلام، کامن‌لا او روم-جرمن حقوقي سيستمونو کې د قضاوت له‌پاره ذکوريت تر کومې کچې پورې او څرنګه د شرط په توګه ګڼل شوی دی؟

د څېړنې فرضيه: اټكل كيږي چې د نړۍ دغو درېواړو حقوقي سيستمونو (اسلام، كامن‌لا او روم-جرمن) درېواړو قضاوت لەپاره ذكوريت د يوه مهم شرط په توګه ګڼلی دی.

د څېړنې ميتود: په دې مقاله كې توصيفي-تحليلي ميتود څخه كار اخيستل شوی او د كتابخانه‌يي بڼې څېړنه ده. په مقاله كې له بېلابېلو كتابونو، قوانينو، مقالو او انټرنيټ څخه د منابعو په توګه استفاده شوې او تحليل شوي دي او همدارنګه ماخذونه يې د متن‌ليک په سيستم ترتيبب شوي دي. مقاله په پايله او وړانديزونو رانغاړل كيږي او په پای كې يې ماخذونه په علمي طريقه كښل شوي دي.

لومړی: په اسلامي فقه كې قضاوت لەپاره د ذكوريت شرط

قضاوت نه يوازې په اسلامي فقه، بلكې په نورو حقوقي سيستمونو كې هم يو لړ ځانګړي شرايط لري. ددغو شرايطو له ډلې يو هم د ذكوريت شرط دی. په اسلامي فقه كې علماء د ذكوريت شرط په اړه متفق نه دي او واحد نظر نه لري. په دې اړه درې نظرونه موجود دي چې آيا ښځه كولی شي قضاوت وكړي او كه څنګه؟ چې په لاندې ډول توضيح كيږي.

۱- د جمهورو علماؤو نظر

د جمهور علماؤو په اند قاضي بايد يوازې نارينه وي. د دوی له نظره ښځه په كتاب الله او سنت رسول الله كې له حاكميت كولو او قضاوت څخه منع شوې ده.

د جمهورو علماؤو په اند، د قضاء مسلک بشپړې رايې ته اړتيا لري. په دې كې كامل عقل، فطانت او د ژوندانه د معاملاتو د تجربې اړتيا ده او دا صفات په نارينه كې ليدل كيږي ځكه ښځه ناقص العقل ده، معتبر نظر نه‌شي ساتلی او تجربه يې كمه وي. ددې سربېره، قاضي لەپاره د فقهاؤو، شاهدانو او مفتيانو سره ناسته ولاړه راځي، چې ښځو لەپاره سړيو سره ناسته منع ده. (۳:

۳۹۰ مخ) همدارنگه، الله تعالی د ښځو په تړاو د نسیان مسئله هم ذکر کړې ده، «فَإِن لَّمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّن تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَن تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَىٰ ۚ» (سورة البقره: ۲۸۲ آية) (...دې لهپاره چې له دغو دواړه یوه یې بلې ته یاد کړي کله چې نوموړې څخه هېر شي.)
دغه راز ښځه د امامت کبری اهل نه ده او نه د کومې سیمې والي کېدلو اهلیت لري، له همدې امله رسول الله (ص) او له هغه څخه وروسته خلفای راشدینو او صحابه کرامو (رض) ښځه د قاضي په توگه نه ده گمارلې او نه یې ورته د کومې سیمې ولایت ورکړی دی. (۳: ۳۹۰ مخ)

جمهور علماؤ د سورة البقرة او سورة النساء آیتونه دلیل نیسي. الله تعالی په سورة النساء کې فرمایلي دي: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ» (سورة النساء: ۳۴ آية.) ژباړه: سړي حاکمان (مقرر شوي) دي پر ښځو باندې...(۵: ۴۶۵ مخ) یعنې په عقل، علم، صبر، حلم، پوهه، عصوبت، سهم، آذان، اقامت، جمع، جماعت، امامت، جمعه، خطبه، اعیاد، رفاعت، عزت، شرافت، امارت، خلافت، نبوت، وحي، قوت، جهاد، عطا، سخا، حزم، عزم او نورو سره الله تعالی نارینه ته پر ښځو باندې فضیلت او لویي ورعطا کړې ده. (۵: ۴۶۷ مخ) په لنډو ډول، په ټولو چارو کې سړي په ښځو حاکمان دي نو فلهذا په قضاوت کې هم سړي پر ښځو حاکمان دي او ښځه قضاوت نشي کولی.

دغه راز الله تعالی فرمایي: «وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ ۗ» (سورة البقره: ۲۲۸ آية) ژباړه: او شته نارینهؤ لره په دې ښځو باندې بهتروالی (فضیلت). (۵: ۱۸۳ مخ) «یعنې یو فضیلت او فوقیت نارینه پر ښځو باندې لري چې د رجعت واک او اختیار خامخا نارینه سره دی.» (۵: ۴۶۷مخ) که څه هم په پورته تفسیر کې ښکاري چې دا حکم د کورنۍ اړوند مسئله کې دی، مگر جمهور علماء یې د قضاوت لهپاره هم دلیل گڼي. کله چې سړي پر ښځو یوه درجه غوره‌والی ولري، نو باید قضاوت هم دوی وکړي.

همدارنگه، په صحیح بخاري کې له حضرت ابوبکر (رض) څخه روایت دی چې حضرت محمد (ص) فرمایلي: «لَقَدْ نَفَعَنِي اللَّهُ بِكَلِمَةٍ سَمِعْتُهَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيَّامَ الْجَمَلِ بَعْدَ مَا كِدْتُ أَنْ أَلْحَقَ بِأَصْحَابِ الْجَمَلِ فَأُقَاتِلَ مَعَهُمْ. قَالَ: لَمَّا بَلَغَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّ أَهْلَ فَارِسَ قَدْ مَلَّكُوا عَلَيْهِمْ بِنْتَ كِسْرَى قَالَ: لَنْ يُفْلِحَ قَوْمٌ وَلَّوْا أَمْرَهُمْ امْرَأَةً» (۲: ۱۰۸٦ مخ) راوي وایي: نبي (ص) ته وویل شول چې په فارسیانو باندې د کسرى لور حکومت کوي، نو حضرت محمد (ص) وفرمایل: هغه قوم هیڅکله نه بریالی کیږي د کوم چې ښځه مشره وي.(۷: ۴۱۸مخ) د دې سربېره له حضرت عایشې (رض) څخه روایت دی، نوموړې فرمایي: ژباړه؛ رسول الله (ص) فرمایلي دي چې ښځې دې قاضیانې نه مقرریږي چې د خلکو ترمنځ پرېکړې وکړي.(۷: ۴۱۷مخ)

په الموسوعة القضائیه کې ابویعلی الفراء ته منسوب قول راغلی: د قضاء په منصب باندې یوازې هغه کس گمارل کېدای شي چې لاندې اووه شرایط ولري: (۱) ذکوریت (۲) بلوغ (۳) سالم عقل (۴) آزادي (۵) اسلام او عدالت (٦) سمعي او بصري حس صحیح‌والی (۷) علم او فضل. د نارینوالي شرط ددې له‌پاره اېښودل شوی دی چې ښځه د حاکم مقررېدو او شهادت ورکولو په اعتبار سره د سړي برابره نه ده گڼل شوې.(۷: ۴۱٦مخ) فلهذا د جمهورو علماؤو په اند ښځه د قضاوت اهل نه ده او نه شي کولی چې قضاوت ترسره کړي.

۲- د حنفي علماؤو نظر

حنفي علماء شهادت په قضاوت قیاس کوي (۸: ۱۸۳مخ) او وایي چې کوم ځای د ښځو شهادت قبلیږي، هلته د هغوی قضاوت هم قبلیږي. امام ابوحنیفه او اصحاب یې وایي: کومو ځایونو کې چې یوازې د ښځو یا له سړیو سره یوځای د ښځو شهادت قبلیږي، هغو مسایلو کې ښځې قاضیانې هم جوړېدای شي. دې له‌پاره چې په شهادت کې د ولایت معنی ده، نو په حدودو

او قصاص کې د ښځو قاضي کېدل روا نه دي، ځکه هلته يې شهادت نه قبليږي. (۹:۳۱۷مخ)

د امام ابوحنيفه (رح) په اند د حدودو او قصاص په اړوندو قضيو کې ښځې قاضيانې نشي ټاکل کېدای، ليکن په نورو قضيو کې قضاوت کولی شي. البته خپله احنافو هم د قضاوت په مسلک د ښځو گمارل د گناه سبب بللی دی. (٦: ۵۱۴ – ۵۱۵ مخونه)

د امام ابوحنيفه (رح) قول دی چې ښځه قاضي کېدای شي، دده په نظر له حدودو او قصاص پرته په ټولو امورو کې د ښځې قضاوت سم دی. (۷: ۴٦مخ) اوس وخت کې داسې کس قاضي ټاکل کېدای شي چې په هغه کې د شهادت اداء کولو ټول شرايط موجود وي، مثلاً مسلمان وي، بالغ وي، عاقل وي، آزاد وي، عادل وي، نابينا نه وي او په قذف محدود نه وي.(۸: ۲۱۱مخ)

امام قدوري فرمايي چې شهادت څو (څلور) مرتبې لري؛ لومړی هغه يې د زنا شهادت دی. دا تر ټولو اعلی دی. په دې کې د څلورو سړيو شهادت معتبر دی، ځکه د الله تعالی ارشاد دی، «فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِّنْكُمْ» (النساء: ۱۵ آية). (هغه ښځې چې بدکاري وکړي) پر هغوی څلور نارينه شاهدان ونيسئ. په دې آيت شريفه کې د څلور عدد صراحت لري او د شاهدانو نارينه‌والی داسې معلوميږي چې د «اربعة» لفظ مونث دی او په عربي ژبه کې قاعده ده چې له ۳ څخه تر ۹ پورې که عدد مذکر وي، نو معدود مونث راځي او که عدد مونث وي نو معدود مذکر راځي. په دې ځای کې اربعة لفظ مونث دی نو ددې له‌پاره يې معدود مذکر دی. نو په زنا کې د ښځو شهادت نه قبليږي ځکه د رسول الله (ص) او له هغه وروسته د شيخينو (حضرت ابوبکر «رض» او حضرت عمر «رض») په زمانه کې همدا سنت روان و چې په حدودو او قصاص کې د ښځو شهادت اعتبار نه درلود. (۸: ۱۸۳ مخ)

د شهادت دوهمه مرتبه له زنا پرته نورو حدودو لکه سرقت، قذف، شرب خمر او قصاص کې د شهادت اداء کول دي. د زنا حد پرته په نورو حدودو او

قصاص کې د دوه سړيو شهادت قبليږي او د ښځو شهادت اعتبار نه لري. (۸: ۱۸۴ مخ)

له دې پرته نورو حقوقو کې د دوه سړيو يا يوه سړي او دوو ښځو شهادت برابر دی که مالي حق وي او که غيرمالي حق لکه نکاح، طلاق، وکالت او وصيت. په دې عبارت کې د شهادت دريمې مرتبې يادونه شوې ده چې د حدودو او قصاص پرته ځومره حقوق ذکر شوي دي، هغه که مالي حقوق وي او که غيرمالي حقوق په دې ټولو کې د دوه سړيو شهادت يا د يوه سړي او دوو ښځو شهادت معتبر دی. د مالي حقوقو مثال پلورل او پېرل د غيرمالي حقوقو مثال نکاح طلاق او نور دي.(۸: ۱۸۴ مخ)

ددې سربېره، شهادت څلورمه مرتبه هم لري. په دې مرتبه کې بيا يوازې د ښځو شهادت اورېدل کيږي. په زيږون، بکارت او د ښځو په نورو داسې عيوبو کې، چې سړي ورباندې نه خبريږي؛ يوازې د يوې ښځې شهادت صحيح کيږي. (۸: ۱۸۴ مخ) د ښځو پر بدن داسې پټ عيبونه چې يوازې ښځې ورباندې پوهېدای شي او سړي پرې نه خبريږي، په دې کې د يوې ښځې شهادت بسنه کوي. ددې اجمال تفصيل دا دی چې زيږون له مور څخه د بچي جلا کېدل دي او له مور څخه د ماشوم په جلاکېدو د سړي مطلع کېدل ناممکن دي، له همدې کبله په نفس ولادت د ښځو شهادت قبليږي. د بکارت تفصيل دا دی چې که چېرته د کوم نامرد او د هغه د ښځې ترمنځ اختلاف راغی او نامرد خاوند وويل چې ما له دې سره جماع کړې ده او ښځې انکار وکړو او يوې يا څوو ښځو د هغې ښځې د باکره‌والي شهادت ورکړو نو د نوموړې خاوند ته دې يو کال وخت ورکړل شي، که چېرته يو کال تېر شو او بيا هم سړي د صحبت دعوا وکړه او ښځې رد کړه، نو قاضي به ښځو ته حکم وکړي چې نوموړې ښځه وګوري چې باکره ده که ثيبه، که چېرته ښځو د هغې د باکره‌والي خبر ورکړو نو اختيار به ورکړی شي چې خوښه يې نکاح کې پاتې کيږي او که تفريق کيږي. که يې تفريق وټاکلو، نو قاضي به په تفريق حکم

کوي، ځکه د ښځو شهادت تایید ترلاسه شو یعنې باکره ده. په همدې ترتیب، کوم ځای ته چې سړي نه شي کتلی، هلته یوازې د ښځو شهادت قبلیږي لکه د رحم یا نورو ځایونو ناروغي. په دې اړه د یوې ښځې شهادت کافي ګڼل کیږي او په همدې فیصله کیږي.(۸: ۱۸۴ – ۱۸۵ مخونه) نو د احنافو په اند په وروستیو دوو مرتبو کې دا چې د ښځې شهادت قبلیږي، نو په دغو مسایلو کې قضاوت هم کولی شي.

همدارنګه، احناف وایي چې په اداري چارو او نورو قضیو کې ښځه قاضي جوړیدای شي، ځکه په معاملاتو کې د ښځې شاهدي جایزه ګڼل شوې ده، البته د مخکیني حدیث په وجه ښځې ته اختیار ورکوونکی به ګناهګار وي. (۳: ۳۹۰ مخ) بالاخره، د احنافو په اند له حدودو او قصاص څخه پرته په هر څیز (قضیه) کې د ښځې شهادت جواز لري.(۸: ۲۱۹ مخ) یعنې له ذکر شوو دوه ډولو ټاکلو شوو جزاګانو لرونکو جرایمو بغیر په نورو ټولو حقوقو کې ښځه قاضي کېدای شي، ځکه ښځه که څه هم ناقص‌العقل ده لیکن د حدودو او قصاص پرته شاهدي ورکولی شي او دا خبره مخکې تېره شوې ده چې څوک د شهادت اهل وي هغه اهل قضاء هم کېدای شي. البته د قاضي په توګه د ښځې ټاکونکی به ګناهګاریږي ځکه په بخاري شریف کې روایت دی چې هغه قوم هلاک شو کوم چې خپلې چارې ښځې ته وسپارلې.(۸: ۲۱۹ مخ)

۳- د ابن جریر طبري نظر

ابن جریر طبري ددې اپوټه په هر ډول قضیو کې ښځې د قضاء اهل ګڼلې دي.(٦: ۵۱۴ – ۵۱۵ مخونه) ابن جریر طبري وایي چې ښځه په مطلق ډول په هر ډول مسایلو او قضایاو کې حاکمه ټاکل کېدای شي، دا چې د ښځې مفتي‌کېدل جایز دي، نو قاضي جوړېدل هم جایز دي. (۳:۳۹۰ مخ.) ابن جریر طبري د ښځو مطلق قضاوت منلی دی او د تقرري د جواز علت یې دا بللی چې ښځې فتوی ورکولی شي. یعنې قضاوت له فتوی سره تړي او وایي، لکه څرنګه چې ښځه مفتي کېدای شي، دا رنګه په ټولو قضیو کې قاضي

کېدای هم شي. د ابن جریر طبري ددې نظر په اړه الماوردي وايي: «د ابن جریر طبري دا انفرادي مسلک دی چې د ښځې لهپاره په ټولو شرعي احکامو کې پرېکړه کول او قاضي کېدل مجاز دي. مګر دده دا قول د امت اجماع سره د مخالفت له امله دومره مهم نه دی. ددې سربېره نوموړی قول د دې آیت کریمه سره هم په ټکر کې دی: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ» (سورة النساء: ۳۴ آية)

د ځینو شافعي علماؤو نظر دا دی چې که د شوکت خاوند پادشاه، کومه ښځه د قضاء په سمت وټاکي، نو د دې ښځې پرېکړې نافذې دي. (۹: ۳۱۷ مخ)

بل لوري ته د قرانکریم په نمل سورة کې د بلقیس قصه بیان شوې ده. کله چې هدهد سلیمان (ع) ته خبر راوړي، په قرانکریم کې د بلقیس د پادشاهۍ ذکر راغلی دی، مګر ترځنګ یې د هغوی ګمراهي ذکر کړې ده. په ۲۴ آیة کې د بلقیس د قوم د ګمراهۍ لامل لمر ته عبادت بلل شوی دی. چې په لاندې ډول دی: «وَجَدتُّهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِن دُونِ اللَّهِ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ» ژباړه: ومې موندله دغه ښځه او قوم ددې چې سجده کوي دوی لمر ته بې له الله او ښایسته کړي دي دوی ته شیطان عملونه د دوی پس منع کړي دي (شیطان) دوی له سمې صافې لیارې پس دوی نه مومي سمه صافه لیاره. (۴: ۴۴۲ مخ)

که څه هم په پورته آیة شریف کې په څرګند د ښځو د حاکمیت د ممنوعیت کوم دلیل نشته، مګر په ځینو نورو آیاتونو او احادیثو کې په څرګنده ذکر شوی دی چې وړاندې وربادې بحث وشو.

دوهم: په کامن لا او روم-جرمن حقوقي سیستمونو کې د قضاوت لهپاره د ذکوریت شرط

کامن لا او روم-جرمن حقوقي سیستمونه، د معاصرې نړۍ دوه لوی حقوقي سیستمونه دي. کامنلا په بریتانیا کې اساس لري او د بریتانیا سربېره

پاکستان، هند، آيرلينډ، امريکا، کاناډا او استراليا ددغه سيستم څخه په حقوقي مسايلو کې استفاده کوي. د روم-جرمن حقوقي سيستم اساس بيا له روم او ورپسې په فرانسه کې بنسټيز شوی دی. د فرانسې او ايټاليا سربېره، اطريش، جرمني او نور اروپايي هېوادونه ددغه سيستم څخه استفاده کوي. په ټوليز ډول، د قضاوت په برخه کې د شرايطو له ډلې د ذکوريت شرط، په اړه ددغو دواړو سيستمونو لرونکو هېوادونو کې ډېر لږ جزئي اختلافات ليدل کيږي. د نورو مسايلو په څېر، د ښځې د قضاوت مسئله هم په دغو دواړو حقوقي سيستمونو کې د بحث وړ مهمه موضوع ده. ښځې ته د قضاوت مسلک يا دنده سپارل لا څه چې ددغو سيستمونو لرونکو هېوادونو کې پخوا ښځو ته حتی د انساني جنس په توګه نه ليدل کېدل او جلا چلند ورسره کېده.

په ټوليز ډول، د انساني ژوند په تاريخ کې له ښځو سره د بې رحمه چلند دومره بدې بيلګې شته چې په لوستو يې انسان ته درد رسيږي. هندوستان کې خلکو د لور زېږېدنه د خپلو خدايګوټو تېروتنه ګڼله، د ساتي قانون له مخې هغه مېرمن چې مېړه يې مړ کېده بايد د هغه له مرګ وروسته دا هم ژوندۍ وسوځول شي. اوسنۍ روسيه، يونان او روم کې د غلام او ميرمن ډېر توپير نه کېده، په نږدې ټوله اروپا کې له صنعتي انقلاب وړاندې د ښځو ژوند در په در خاورې په سر و. په تاريخ کې به يې ښايي کمې نادره ښې بيلګې هم وي خو تر ټولو لوی بدلون د اسلام سپېڅلي دين د ښځو په ژوند کې راوستی چې ښځو پکې د کرار ساه واخيسته او ان په ټولنيزو ځايونو لکه جومات او د مشورو او ناستو سيمو ته هسکه غاړه او په درناوي تللې. (۱۹: بې‌تا)

ښځې د ټولنې د رکن په توګه تر ۱۷ او ۱۸ پېړيو پورې په اروپايي هېوادونو او دغه راز ددغو دوو سيستمونو لرونکو نورو هېوادونو کې له خپلو حقوقو بې‌برخې ګڼل کېدې. ښځو ته د حقوقو ورکړې سلسله له ۱۸ مې پېړۍ وروسته پيل شوې ده او اوسمهال په ځينو هېوادونو کې د نورو چارو

ترڅنګ په قضاء کې هم دندې لري او آن ځينو هېوادونو کې يې شمېر له سړيو هم زيات دی.

له ډېرې مودې راهيسې، حقوقي او قضايي مسلک په نارينەوو پورې منحصر دی او ښځو ته په کې اجازه نه ورکول کېده. په بريټانيا کې، لومړنۍ ښځينه په ۱۸۷۳ کال کې حقوقو پوهنځي کې شامله شوه، په ايټاليا کې په ۱۸۷٦، په فرانسه کې په ۱۸۸۷ کال او په جرمني کې ايالت تر ايالات توپير لري خو په ټوله کې له ۱۹۰۰ څخه تر ۱۹۰۸ پورې ښځې حقوقو پوهنځي ته منل شوې دي. په هر حال، پوهنځي ته منل په دې معنی نه دي چې ګواکې دوی ته دې د حقوقو سند د لرلو حق ورکړل شوی وي. په بريټانيا کې ښځو په ۱۹۱۷ کال د فراغت حق ترلاسه کړ، په جرمني کې په ۱۹۱۲، په ناروې کې لږ مخکې په ۱۸۹۰ او ۱۸۹۷ کال کې دا حق ترلاسه کړی و. بل پړاو دا و چې ښځو عملي روزنو او کار لەپاره مبارزه پيل کړه. د بېلګې په توګه، په جرمني کې په ۱۹۲۲ز. کال کې يو ځانګړی قانون تصويب شو چې ښځو ته يې د حقوقي چارو د پرمخ وړلو اجازه ورکوله. (۲۷: P 19) په ځينو هېوادونو کې ښځو د شلمې پېړۍ په پيل کې حقوقي مسلک ته د لاسرسي حق ترلاسه کړ، مګر د قاضيانو په توګه لسيزې وروسته اجازه ورکړل شوه. په فرانسه کې په ۱۹۰۰ کال او ايټاليا کې په ۱۹۱۹ کال لومړنۍ ښځه د مدافع وکيلې په توګه ومنل شوه چې په قضاء کې بيا دا نېټې په ترتيب سره ۱۹۵٦ او ۱۹٦۳ کلونه دي. په پرتګال کې، لومړنۍ ښځينه قاضي د سلازار له واکمنۍ وروسته په ۱۹۷۴ز. کال کې وګمارل شوه. (۲۷: P 19)

د کامن لا هېوادونو په قضائيه قوه کې ښځې لا هم لږ استازي لري، په روم-جرمن هېوادونو کې بيا د ښځينه قاضيانو شمېر د نارينەوو په پرتله اوسمهال ډېر دی او د نارينه قاضيانو شمېر له دې وروسته مخ په ډېرېدو دی. په ۲۰۱۸ز. کال په فرانسه کې ٦٦ سلنه ښځينه قاضيانې، ايټاليا کې ۵۴ سلنه ښځينه قاضيانې، هسپانيه کې ۵۴ سلنه ښځينه قاضيانې او اطريش کې ۵۱

سلنه ښځینه قاضیانې وې. په داسې حال کې چې په کامن لا هېوادونو کې یې شمېر تر دې کم و. په انګلینډ او ویلز کې ۳۷ سلنه ښځینه قاضیانې، په آیرلینډ کې ۳۹ سلنه ښځینه قاضیانې، په متحده ایالاتو کې بیا ۳۰ سلنه ښځینه قاضیانې په دندو مصروفه وې. (P 725:۱٤) ددې دلیل دا دی چې جنسیت په اروپا کې، په ځانګړي توګه د کامن‌لا حقوقي سیسټم لرونکو هېوادونو کې لا هم د یوې ستونزې په توګه په نظر کې نیول شوی دی او تر هغې کچې چې په رسنیو کې د ښځینه او نارینه د حقوقو د برابرۍ چغې وهې، یوازې خبرې دي او د دوی د نظر مطابق د جنسي برابرۍ تعمیم لا هم عام شوی نه دی.

یو شمېر پوهان او پالیسي‌جوړونکي وایي چې د کامن لا او روم-جرمن په هېوادونو کې د قاضیانو د ټاکلو د کړنلارې له‌امله داسې حالت رامنځته شوی دی. (P 685:۱٤.) یعنې کامن لا هېوادونو کې ښځینه قاضیانې ځکه لږې دي چې د قضاوت مسلک باندې ګمارل پېچلي پړاوونه لري او ښځې دا پړاوونه په اسانه نه شي طی کولی مګر په روم-جرمن هېوادونو کې د قضاوت مسلک ته ټاکل نسبتاً ساده دي.

په قضاوت کې د ښځو دا ضد او نقیض عملي سهم ښایي بېلابېل لاملونه ولري چې وروسته به په جلا ډول وڅېړل شي.

په اروپا کې له ټولنیز مساوات څخه وړاندې ښځې ته نه یوازې چې په قضاوت کې نه منل کېدې، بلکې په نورو چارو حتی په ټاکنو کې هم له ګډون څخه محرومې وې. نو د ټولنیز مساوات له‌پاره هڅې پیل شوې.

د ټولنیز مساوات د مبارزو موخه دا وه چې د نورو چارو ترڅنګ ښځو ته په قضایي ادارو کې د ګډون حق ورکړل شي چې (د دوی په اصطلاح) د معاصر دور غوښتنه ده مګر ددې پر وړاندې پر نارینه‌وو ډېر چټک غبرګون وښود. یوازې د ۱۹۲۰ لسیزې په پای کې ښځو ته اجازه ورکړل شوه چې قاضیانې شي. په ویمار (د جرمني مخکینی نوم دی) جمهوریت کې، ډېری حقوقپوهان په دې

نظر وو، چې ښځه د قضاوت کولو لەپاره مناسبه نه ده ځکه ځانګړی ذهني جوړښت لري چې تر لويې کچې د احساساتو تر اغېز لاندې راځي. (۱٦: P 63) ښځې خپل احساسات ډېر لږ کنټرولولی شي او په پایله کې د «نارينەوو» په پرتله د ښځو لەلوري بې‌پرېتوب تر پښو لاندې کيږي. (۱٦: P 59)

ددې سربېره چې په اروپا کې د قضاوت په برخه کې ښځو له نارينەوو تیټ مقامونه ترلاسه کړي دي، مګر په قوانينو کې ځيني تفاوتونه هم ورته په نظر کې نيول شوي دي. په قضاييه قوه کې د مقررۍ لەپاره د ښځو او نارينەوو د عمر په اړه کوم توپير نه شته، مګر د تقاعد په برخه کې د ښځو او نارينه عمر سره توپير لري.

په ايټاليا کې د جبري تقاعد عمر ۷۰ کاله ټاکل شوی دی. نارينەوو لەپاره ترټولو ډېره خدمت موده ۴۲ کاله او ٦ مياشتې او ښځو لەپاره ۴۱ کاله او ٦ مياشتې ټاکل شوې ده. خو د ټاکلو لەپاره د عمر قيد په پام کې نيول شوی نه دی. (۲۵: P 31)

همدارنګه، په لېتوانيا کې د قانون په اساس د عادي تقاعد سن ٦۵ کاله ټاکل شوی دی. ددې حکم د انفاذ پرمهال د تقاعد سن ټیټ ټاکل شوی و، د حکم د تطبيق لەپاره انتقالي احکام په پام کې نيول شوي وو، چې په تدريجي ډول د تقاعد عمر هر کال زياتيږي ترڅو چې ٦۵ کلنۍ ته ورسيږي (اوسمهال نارينەوو لەپاره ٦۳ او ښځو لەپاره ٦۱،۵ کاله دی او تر ٦۵ کلنۍ به همداسې مخ په بره روان وي.) (۲۵: P 40)

په پولينډ کې په خپله خوښه د تقاعد عمر په حالت کې، ښځې کولی شي چې په ۵۵ کلنۍ کې، په هغه صورت کې چې له ۲۵ کلونو ډېر خدمت يې ترسره کړی وي؛ او نارينه کولی شي چې په ٦۰ کلنۍ کې، په هغه صورت کې چې د خدمت موده يې له ۳۰ کلونو کمه نه وي؛ د خپلې خوښې تقاعد وغواړي. (۲۵: P 55) په اطريش کې، د مساوي شرايطو په صورت کې، ښځو ته تر هغو لومړيتوب ورکول کيږي چې ۵۰ سلنه ونډه يې پوره کړې نه وي.

(P 3 :۲۵) په عمومي ډول ذکوریت د تقاعد په حقوقو کې په پام کې نیول شوی دی او د خدمت موده د ښځو لهپاره نسبت نارینهوو ته ټیټه ټاکل شوې ده.

تر دې ځایه د کامن لا او روم جرمن حقوقي سیستمونو لرونکو هېوادونو په قضاییه قوه کې د ذکوریت د شرط په اړه عمومي معلومات وړاندې شول. اوس د هر حقوقي سیستم په قضاییه قوه کې د ټاکل کېدو لهپاره د ذکوریت شرط په تړاو په جزئیاتو سره بحث کیږي.

۱- په کامن‌لا حقوقي سیستم کې د قضاوت لهپاره د ذکوریت شرط

په عمومي ډول، داسې کوم اسناد زموږ لاس ته نه دي راغلي چې وښيي ښځې له قضاوت څخه څنګه او په کوم دلیل منع کړی شوي دي. مګر داسې اسناد شته چې ښيي ښځې کله او څرنګه قضاییه قوې ته اجازه ترلاسه کړې ده. په کلي ډول، په اروپا کې د ښځو په اړه د هغوی فزیکي جوړښت ته په کتو لیدلوری هم حاکم دی. ښځې د حمل، زیږون او ماشوم پالنې له امله په فزیکي او اروایي ډول اغېزمنیږي. ښځې مجبوریږي چې ډېره رخصتي وکړي او له رسمي کارونو د ډېرې مودې لهپاره لرې واوسي. همدا لامل دی چې د کامن لا هېوادونو په قضائیه قوه کې د ښځینهوو شمېر لږ دی.

په عملي ډګر کې د ښځو قضائیه قوې ته داخلېدل په ۱۹مه پېړۍ کې پیل شول او له هغه وړاندې یې هیڅ دنده نه درلوده. په کاناډا کې لومړنۍ ښځینه قاضۍ په کال ۱۸۹۷ کال کې وټاکل شوه چې کلارابریټ مارټېن نومېده. د متحده ایالاتو په ایالتي محکمه کې لومړنۍ ښځینه قاضۍ په ۱۸۷۰ کال کې وټاکل شوه. د متحده ایالاتو په استیناف محکمه کې په ۱۹۸۰ کال کې ښځینه قاضیانې وټاکل شوې. په فدرالي محکمه کې بیا په ۱۹۱۸ کال کې لومړنۍ ښځینه قاضۍ وټاکل شوه. د متحده ایالاتو په ستره محکمه کې لومړنۍ ښځینه قاضۍ په ۱۹۸۱ کال وټاکل شوه. سنډرا ډې اوکانر نومېده. (P 22:۱۵) له هغې وړاندې ټول نارینه د قاضیانو په توګه

ټاکل کېدل. که څه هم کوم تقنيني سند نشته چې وښيي آيا ښځې له دې وړاندې منع وې او که څنگه يا يې دليل روښانه کړي، مگر عملاً په ذکر شوې نېټه د امريکا سترې محکمه کې لومړنۍ ښځينه قاضي په دنده وگمارل شوه او له يادو نېټو وړاندې ښځو په قضاء کې دندې نشوې ترسره کولی.

د کامن‌لا په هېوادونو کې په ملي او فدرالي کچه، قاضيان د حکومت د سياسي څانگو له لوري نوماند او تاييديږي. د بېلگې په توگه، په متحده ايالاتو کې فدرالي قاضيان د ولسمشر لەخوا نوماند او د مشرانو جرگې لەخوا تاييديږي. ولسمشر مجبور نه دی چې خپله پرېکړه د ځانگړي پروسيجر يا د معيارونو ځانگړي تقنيني سند پەواسطه وکړي. که څه هم، ښايي او تر ډېره ولسمشر د امريکا د مدافع‌وکيلانو ټولنې يا بلې کومې ادارې له لوري د وضع شويو ارزونو په اساس خپلې پرېکړې کوي، خو مکلف نه دی چې په خپله پرېکړه کې ياد معيارونه يا ارزونې په پام کې ونيسي.(P 692:١٤) په امريکا کې يوازې په دا ډول اجرائيوي انتخاب سره قاضيان نه ټاکل کيږي، بلکې ايالتي قاضيان په عام ډول د ټاکنو له لارې انتخابيږي. له دې څرگنديږي چې قضاوت لەپاره ذکوريت د شرط په توگه نه دی اېښودل شوی سياسي تړاو ډېر مهم دی ترڅو چارواکو ته د نږدې‌والي او ورسره د تړاو له لارې د قضاء مسلک باندې وگمارل شي.

ددې سربېره، په متحده ايالاتو کې ددې لەپاره چې يو کس قاضي شي: ١) حد اقل ليسانس سند لرل؛ ٢) د د حقوقو پوهنځي د داخلې په امتحان کې بريالي کېدل؛ ٣) د حقوقو ډاکټرۍ سند اخيستل؛ ۴) د بار (د مدافع وکيلانو اتحاديې) په ازموينه کې بريا؛ ۵) څارنوال يا مدافع وکيل په توگه کار کول؛ ٦) نوماند کېدل او تاييدېدل؛ ٧) روزنه اخيستل. (No date :٢٢) له دغو شرايطو يې هيڅ هم نه ښکاري چې ذکوريت دې ورکې شرط اېښودل شوی وي. خو لکه څرنگه چې مخکې ورته اشاره وشوه، په کامن‌لا هېوادونو کې د ښځينه قضاتو شمېر د نارينەوو په پرتله کم دی، دا پورته شرايط ددې

لامل شوي دي چې ښځې په اسانه ونه کړای شي قضاء مسلک ته لار ومومي
ځکه د ماشوم پالنې او خپل فزیکي جوړښت له امله دومره اوږدې تجربې او
معیارونه نشي پوره کولی.

ددې سربېره، د متحده ایالاتو ولسمشر د فدرالي قضاتو د ټاکلو واک لري.
ددې واک د اعمال پرمهال، د امریکا ولسمشر باید د فدرالي قاضیانو د
انتخاب پرمهال لاندې معیارونه په پام کې ونیسی:

تجربه؛

سیاسي لیدلوری؛

ګوندي او شخصي تعهد؛

قومیت او جنسیت: نسبتاً په وروستیو کې، ټول فدرالي قاضیان
سپین‌پوستي او نارینه دي، خو بیا هم اوسمهال قومیت او جنسیت ډېر اړین
دی. په ۱۹۶۷ز. کال کې، لومړنی تورپوستی د سترې محکمې قاضي په
توګه وټاکل شو. دغه راز، په ۱۹۸۱ز. کال کې رونالډ ریګن سترې محکمې
لەپاره لومړنۍ ښځینه قاضۍ، ساندرا ډې کانر نوماندە کړە. ددې سربېره په
وروستیو کې افریقایي امریکایان، لاتین امریکایان، د نورو اقلیتي ډلو غړي او
ښځې په ولسوالیو کې قاضیانې ټاکل شوې دي. (No date :۲۰) پورته
شرایطو کې هیڅ شرط نه شته چې ښځې له قضاوت څخه منع کړی شوې
دي؛ بلکې د وروستي معیار په توګه آن د امریکا ولسمشر لەپاره جنسیت په
پام کې نیول ددې څرګندونه کوي چې ښځینه د قاضۍ په توګه په لوړو
قضایي مناصبو وټاکي. مګر عملاً ډېری قضات چې د امریکا متحده ایالاتو
ولسمشر یې ګماري، اکثر یې نارینه دي.

د امریکا متحده ایالاتو سربېره، د کامن‌لا حقوقي سیستم تر ټولو مخکښ
هېواد بریتانیا ده. په بریتانیا کې قضاوت لەپاره دوه ډوله شرایط دي:

۱. وکیل، مشاور یا د حقوقي زده‌کړو لرونکی وي.

۲. لږ تر لږه پنځه کاله په حقوقي مسلک کې کاري تجربه ولري. (۲۰: No date)

په بریټانیا کې، یو کس د قضایي ټاکنو کمیسیون له لارې قضاوت ته غوښتنلیک جمع کوي. په دغو شرایطو کې ښځینه یا ذکوریت شرط په پام کې نه نیول کیږي. یعنې دواړه جنسونه د قضاوت لەپاره مساوي حق لري. مګر عملاً داسې نه ده. د اروپایي شورا د ۲۰۱۸ز. کال راپور ښيي چې په بریټانیا او سکاټلینډ کې، چې د کامن لا سیستم مخکښان دي؛ له ٦۰ سلنه ډېر قاضیان نارینه دي. (۲۱: No date) ښایي دلیل یې دا وي چې ښځینه په اسانۍ سره دا شرایط نه شي پوره کولی. د ښځو فزیکي جوړښت، د ولادت په خاطر ډېرې رخصتۍ او دغه راز د ماشوم روزل هغه څه دي چې نه پرېږدي ښځې په اسانه پورته ذکر شوي شرایط پوره کړي.

همدارنګه په بریټانیا او ایرلینډ کې وکالت او قضاء دواړو ته د ښځو د ضعیف لاسرسي په تړاو عین اختلاف موجود دی، خو دلایل یې جلا دي. په دغو کامن لا هېوادونو کې قضایي بستونو ته لاسرسی د اکاډمیکو معیارونو په اساس نه ورکول کیږي، بلکې قاضیان په انفرادي ډول له مشرانو او په ځانګړي ډول د مدافع وکیلانو د ټولنې له غړیو څخه د وړتیا له مخې ګمارل کیږي. دغه وضعیت له ۱۹٦۰ او ۱۹۷۰ یمو لسیزو څخه مخکې حالت پورې دوام وکړ چې ښځې په کې د ولسوالۍ یا عالی محاکمو قاضیانو په توګه وګمارل شوې. په شمالي آیرلینډ کې لومړنۍ ښځینه د ولسوالۍ قاضۍ په توګه په ۱۹۹۸ کال وټاکل شوه او په استیناف محکمه کې بیا په ۲۰۱۵ز. کال کې وګمارل شوه. په آیرلینډ کې، لومړنۍ ښځینه قاضۍ په ۱۹۸۰ز. کال کې وګمارل شوه.(۲۷: P 19)

په انګلستان کې، په ۱۹۱۹ کال د ښځو او نارینه‌وو د مساوات په برخه کې یو قانون رامنځته شو. نوموړي قانون د ښځو او نارینه‌وو مساوات اصولي کړل او په لومړۍ ماده کې یې راځي: «هیڅوک باید د عامه خدماتو د اجراء،

ملکي یا قضایي دندې یا مقام ترلاسه کولو یا ګمارل کېدو، یا ملکي مسلکي کار استخدام یا ټولنیز خدمت لەپاره د جنسیت یا واده له امله د شرایطو نابشپړوونکی ونەګڼل شي.» (Art. 1 :۱۸) تر دې وړاندې ښځه خصوصاً وادەشوې ښځه، له دې منع وه چې په ځینو مسلکي دندو باندې وګمارل شي. ددې سربېره، لومړي بند ددې جواز هم ورکړی چې په ملکي خدماتو کې د ښځو د شمولیت لەپاره مقررات او اصول هم وضع شي او همدا ډول دا قدرت هم ورکړل شو چې د ژوري یا منصفه هیئت غړې شي. (۲۳: ۲۰۱۹) ښځو ته پخوا یوازې د ۱۹۱۸ز. کال د خلکو د استازولۍ د قانون پر بنسټ یوازې د (محدودې) رایەورکولو حق ورکړل شوی و، او کولی یې شول چې پارلمان ته ودرېږي، مګر په ټولنیز ژوند کې د لوړې کچې محدودیتونه لا هم ورباندې پر خپل ځای پاته وو. په اصل کې، دغه قانون پر ښځو باندې د کامن لا سیستم ډېر لګېدلي محدودیتونه لرې کړل. د بېلګې په توګه، له دې وروسته ښځو کولی شول چې قاضۍ یا د ژوري هیئت یا قضایي هیئت غړې شي یا د قضاء مسلک ته ورداخل شي. په دغه برخه کې نور نو واده د ښځې د کاري ځواک پر وړاندې د خنډ په توګه نه ګڼل کېده. (No date :۲٦) دا مساوات راوستل عملاً، د انګلینډ او ویلز د مدافع وکیلانو په ټولنه کې لومړي ځل لەپاره د ۱۰ مېرمنو په داخلولو سره پیل شول. په ۱۹۲۴ز. کال کې دا شمېر ۱۸ ته لوړ شو، خو په ۱۹۲۵ز. کې بېرته ۹ ته راکښته شوه. دا شمېره د ۱۹۴۰ز. لسیزې تر نیمایي پورې همداسې عادي وه او د ۱۹۷۰ز. کال پورې یوازې ۸،۲ سلنه ښځو د مدافع وکیلانو په ټولنه کې غړیتوب درلود. دا شمېره د ۱۹۸۰ز. تر نیمایي پورې ۲۷ او د ۱۹۹۰ کال تر لومړیو پورې ۴۲،۷ سلنه ته لوړه شوه. په وروستیو کلونو کې له ۵۰ سلنه څخه لوړه شوې ده. (۱۱: P 2) د تېر (۲۰۱۸ز.) د اپرېل رسمي شمېرې ښیي چې ۲۹ سلنه د محاکمو قاضیانې او ۴٦ سلنه د ټریبیون قاضیانې ښځینه وې. په عالي ټریبیونونو کې ۴۱ سلنه ښځینه قاضیانې وې. له ۲۰۱۴ز. کال راهیسي د محاکمو په قضاتو

کې ښځینه استازیتوب ۵ سلنه لوړ شوی دی. د استنیاف محکمو ۲۱ سلنه او د سترې محکمې ۲۵ سلنه ښځې وې. (P 3 :۱۱)

بالاخره، داسې نتیجه لاسته راځي چې په کامن لا حقوقي سیستم کې، په قواعدو کې د ښځې لەپاره کوم ممنوعیت نه دی ایښودل شوی چې ګواکې قضاوت نه شي کولی، مګر دا د هغو هېوادونو د حکومتونو تعامل دی چې نه غواړي ښځینه قاضیانې وټاکي نو له همدې امله یې ښځینه قاضیانې د نارینەوو په پرتله کمې دي.

۲- په روم-جرمن حقوقي سیستم کې د قضاوت لەپاره د ذکوریت شرط

روم-جرمن حقوقي سیستم د رومي امپراطورۍ له قوانینو څخه منشأ اخیستې او په فرانسه کې هم دود حقوقي سیستم دی. په رومي امپراطورۍ کې، ښځه یعنې کمزوری، غیرمنطقي، غیر قابل اعتماد او بې‌کفایته جنس ګڼل کېده. (P5 :۱۲) په رومي امپراطورۍ کې ښځې په سیاست کې له ونډې منع کړی شوې وې، د بېلګې په توګه ښځې نه شوای کولی چې سیاستواله شي، قانون‌جوړونکې شي، یا مبلغه او مفتي شي. (P 5 :۱۲) د جنسیت په لحاظ، ښځې د مشرانو جرګې، پوځ، قضاوت او بل هیڅ مقام ته د مشرې په توګه وړ نه ګڼل کېدې او دا مناصب په دودیز ډول د نارینەو مناصب و. سیسرون په واضح ډول ویل چې هر داسې پوست چې د سړیو مشري ورته مناسبه وي او ښځې په کې مشرې وټاکلی شي او اجازه ورکړی شي، نو دا د هغه ښار لەپاره بدمرغي ده. (۱۲: P 6) حتی تر ۱۹۵۱ پورې ښځو ته د اقلیت په سترګه کتل کېدل. په ۱۹۵۱ز. کال ټولنپوهې، هیلن مایر ښځو ته د اقلیت اصطلاح په کارولو باندې یوه سیستماټکه څېړنه ترسره کړه او ټینګار یې وکړ چې ښځې هم د نورو اقلیت ډلو په څېر یوه اقلیتي ډله ده. (P 6 :۱۲) نوموړې دعوا وکړه چې ښځه د یوې ټولنیزې څنډې ته شوې ډلې په توګه او د غیرقابل تغییر ټولنیزو پایلو څخه چې د ښځینه جنس سره تړلي دي؛ په لویه کچه ځوریږي.((P 6 :۱۲

په هر حال، رومن جرمنیک سیستم په نسبي ډول عصري دی چې د اتلسمې پېړۍ له ډیموکراسۍ څخه سرچینه اخلي. په دې سیستم کې قاضي، د کامن لا په پرتله، یوازینۍ خوله ده چې د قانون اصطلاح ورڅخه راووځي.

په روم-جرمن حقوقي سیستم کې یو لیدلوری موجود و چې ویل یې جنسیت په قضاوت تاثیر لري. مګر د فرانسې د سترې محکمې رییسې یو ځل وویل: «دا نظر قاضي او قانون سربداله کوي. ما په خپل کاري چاپیریال کې د ښځولۍ په اساس هیڅ پرېکړه نه ده کړې.» (١٤ :P 701) ځینو څېړنو کې ثابته کړې چې جنسیت په یو لړ موضوعاتو کې په قضاوت اغېز لري (په ځانګړي ډول د جنسي ازار ته ورته قضیو کې)، خو په ځینو نورو کې بیا تاثیر نه لري.(١٤: P 702) دلته یوازې ورته اشاره وشوه چې قضاوت د جنسیت له مخې توپیر کوي، دا یوې جلا او مستقلې څېړنې ته اړتیا لري چې په تفصیل سره وڅېړل شي، اوس ترې صرف نظر کیږي.

د روم-جرمن حقوقي سیستم مخکښ هېواد فرانسه ده. په نولسمه پېړۍ کې په فرانسه کې حتی ښځو ددې اجازه نه درلوده چې عامه دولتي دندې ترسره کړي. د شلمې پېړۍ په پیل کې، ډېر شمېر دولتي وزارتونو په فرانسه کې یو شمېر ښځې د ټایپستانو او محررانو په توګه په دندو وګمارلې، خو بیا هم ښځو سره د معاش او ترفیع په برخو کې تبعیض کېده. (٢٤: P 613) یعنې په عین بست ښځینه ته د نارینه په پرتله ټیټ معاش ورکول کېده او ترفیعات یې په اسانه نه اجراء کېدل. د ښځو د حقوقو فعالانو په ټولو برخو کې له ښځو سره د تبعیض ختمېدو غږونه اوچت کړل او ټینګار یې وکړ چې په ځانګړې توګه په معلومو او غیرمعمول دندو باندې د ښځو ګمارل په ټولنه کې د ښځو په ټولیز مقام باندې اغېز ښندي. په حقیقت کې په فرانسه کې فیمینېسټانو د جنسیتي برابرۍ په لوري پرمختګ کې مهم رول ولوباوه. (٢٤: P 614)

په فرانسه کې په ۱۹۵۸ز. کال کې د حقوقي زده‌کړو د ملي ښوونځې له تاسیس څخه وړاندې، قضاییه قوه د عدلیې وزارت له لوري اداره کېده او قضاوت لهپاره یې د لوړو متخصصو وکیلانو یا په ځانګړو ازموینو کې له بریالیو کسانو څخه کاندیدان منل. په تیوریکي لحاظ، د مدافع وکیلانو د ټولنې ټول نارینه غړي به د غیرحاضر قاضي ځایناستي ګرځېدل. که څه هم په څرګند ډول ښځې په قضاییه قوه کې له دندې نه وې منع شوې، خو تمه دا وه چې د دوی د ګډون د اجازې لهپاره دې یو مثبت قانون ایجاد شي. (۲٤: P 613)

د قاضیانو په توګه خدمت ته د ښځو د اجازې کمپاین په فرانسه کې د اطفالو محاکمو له تاریخ سره اړیکه لري ځکه (په اصطلاح) اصلاح‌غوښتونکو دا نظریه ترویج کړه چې ښځې د قضاوت له نورو څانګو څخه وړاندې د اطفالو محاکم ښه اداره کولی شي. (۲٤: P 614) ځکه دوی په دې معتقد وو چې ښځه د مورولۍ عاطفې د درلودو په سبب د اطفالو قضیې په سم ډول هواروي. د وخت په تېرېدو سره د ماشومانو حقوقو مدافعینو، سیاسي مشرانو او فیمینستانو ترمنځ په دې اړه اجماع رامنځته شوه چې په محاکمو کې د ښځو د مورتابه مدني لیدلوري د عملي‌کولو پرته محاکم نیمګړي دي. (۲٤: P 615) دې چارې دوام وکړ چې وروسته ښځو ته یوازې د ماشومانو اړوندو مسایلو کې قضاوت اجازه ورکړل شوه.

په ۱۹۱۱ز. کال کې فیرون ، چې څلور کاله وړاندې د پاریس د مدافع وکیلانو ټولنې سره یوځای شوې او د ځوانانو مدافع وه، د اطفالو د عدالت په اړه یوه ځانګړې انتقادي طرحه خپره کړه او په قضاییه قوه کې یې د ښځو د ډېرې ونډې غوښتنه وکړه. نوموړې د ښځینه وکیلانو او د ښځینه حقوقو د غورځنګ مخکښه وه. هغه د مسلکي تجربې له مخې دې پایلې ته رسېدلې وه چې قضایي سیستم له ماشومانو سره غیرعاطفي او نامناسب چلند کوي.(۲٤: P 615) وروسته بیا بېګر هڅه پیل کړه چې ښځو ته په قضاییه قوه کې ډېره برخه ورکړل شي. د فرانسې د عدلیې وزیر، انټوني پیرر د بېګر د

پلان سره ښکاره او شدید مخالفت څرګند کړ (چې غوښتل یې ښځو ته په قضاوت کې ونډه ورکړل شي) او ویې ویل: «زه به ښځو ته داسې کار ونکړم چې اجازه ورکړم قاضیانې شي.» نوموړي ټینګار کاوه چې ښځې د ۱۹۰۰ز. کال د قانون په اساس له قضاوت څخه منع کړی شوي دي. پییرر حتی د فرانسې د مشرانو جرګې غړي وګواښل که چېرته مو د بېګر پلان تصویب کړ، نو «فیمینستان» به له دې موقع څخه په ګټهاخیستنې سره نورو محاکمو ته هم نفوذ وکړي. (۲٤: PP 619, 620)

هر یو کس دې ته په حیرانتیا سره په تمه و چې ښځو ته به ژر قضاییه قوې ته د لاسرسي حق ورکړل شي، لکه څرنګه چې پییرر وړاندوینه کړې وه او فیمینستان په بېصبرۍ سره په تمه وو چې داسې اصلاحات رامنځته کړي. په ۱۹۱۳ کال کې، د ښځو نړیوالې شورا په لسمه غونډه کې، استازو په اتفاق سره رایه ورکړه چې د نارینهوو د شرایطو په څېر ښځې هم حقوقي او قضایی معیارونو ته مساوي لاسرسی ولري. څارنوال اګېث ډایرنډ د ۱۹۰۰ کال په قانون نیوکه کوله چې د وکیلانو د دوه جنسونو ترمنځ د ښځو په تړاو «نابرابري رامنځته کوي»؛ دا هغې دروازې سره ورته دی چې ښځې په کې له وړاندې داخلې شوي او دروازه ورپسې بنده شي. (۲٤: P 621)

په داسې حال کې چې فرانسې د اصلاحاتو پر ضد مقاومت کاوه، د مرکزي او لویدیځې اروپا ډېرو هېوادونو ښځو ته حقوقي او قضایي مسلکونه ورکړل. بالآخره، په ۱۹۲۸ز. کال ښځینه وکیلانو او قاضیانو د حقوقي مسلک لرونکو ښځو نړیوال فدراسیون جوړ کړ چې وحدت رامنځته کړي. په پیل کې، اِستونیایي، هسپانوي، پولینډي، جرمني او اطریشي ښځو فرانسې ته سفرونه وکړل چې د ښځو د وضعیت د ښهکولو په ځانګړي ډول د کورني حقوقو، سیاسي حقوقو او وظیفوي فرصتونو د ښهکولو پهاړه ستراتیجیانې جوړې کړي. دې ټولنې نړیوالې پېژندل شوې فعالانې فرانسې ته راټولې کړي، په دې کې د ماډریډ وکیله کرالا کمپومر هم شامله وه چې د انتخاب د حق په

اړه يې ليکچرونه هم ورکړي وو؛ او پولينډی قاضی ګرابېزنکا هم شامله وه چې د کابيني له غړو سره يې وليدل ترڅو قضاييه قوې ته د ښځو د لاسرسي لەپاره لابي وکړي. (۲٤: P 626)

په ۱۹۲۹ز. کال کې د حقوقي مسلک لرونکو ښځو نړيوال فدراسيون مشرې اګيث ډايرنډ دا پوښتنه د فرانسې عدليې وزير لوشېن هيوبرټ سره راپورته کړه چې ولې په فرانسه کې ښځينه قاضي نشته. په خپل وار، مرستيال پير کاتالا، چې يو راډيکال وکيل و، موافقه وکړه چې د داسې طرحې ملاتړ به وکړي چې ښځو ته اجازه ورکوي ترڅو د اطفالو محاکمو کې ومنل شي. (۲٤: P 627) دا کال يې کومه نتيجه ورنه کړه.

راتلونکی کال، ګرينبرګ، چې د ښځينه حقوقپوهانو د ملي ټولنې مشره وه، له کاتالا سره غوښتنه بيا تازه کړه چې د کار وزير و. د غوښتنې پر مهال نوموړې غوښتنه وکړه چې ټول قضايي پوستونه دې ښځو او نارينەوو نوماندانو ته په مساوي ډول پرانيستي وي. (۲٤: P 627) نوموړې استدلال وکړ، دا چې ښځې له ۱۹۰۰ز. کال راهيسي رايه ورکولی او کاري شوراګانو او د کار عالي شورا ته نوماندېدای او ټاکل کېدلی شي، نو په قضاء کې هم دنده ترسره کولی شي. په صنعتي محاکمو کې، ښځې اجازه لري چې له ۱۹۰۷ز. او ۱۹۰۸ز. راهيسي انتخابي پوستونه پرمخ يوسي، او تر ۱۹۳۰ز. کال پورې ښځو ته د نارينەوو په څېر د قضاوت د خدمت موقع په برابرېدو شوه.(۲٤: P 627) په ۱۹۳۰ راوروسته د ښځو د قضاوت په اړه هڅې لا نورې هم چټکې شوې. خو بيا هم مبارزې روانې وې. په ۱۹۳۲ز. کال کې يوه ښځينه يوازې د جنسيت له امله له نوماندی لرې او په شرايطو پوره ونه ګڼل شوه. په ۱۹۳٦ز. کال کې د فرانسې په کابينه کې د دريو ښځينه وزيرانو ټاکلو فيمينستان خوښ کړل چې ګواکې د حکومت داخل کې يې پلويان پيدا کړل. (۲٤: P 633) فرانسوي ښځو د ۱۹۴۴ز. کال اپرېل په ۲۱ نېټې فرمان له مخې د رايه ورکولو حق ترلاسه کړ او په هماغه کال کې لوی څارنوال او نورو چارواکو له

عدليې وزير څخه وغوښتل چې داسې قانون رامنځته کړي چې قضايي پوستونو باندې ښځې وګمارل شي. (۲٤: P 635)

بالآخره، د ښځينه حقوقو ترلاسه‌کولو له‌پاره مبارزه چټکه شوه. ترڅنګ يې مخالفتونه هم چټک شول. د فرانسې په پارلمان کې لابروز د مخالفتونو مخکښ و. نوموړي د احتجاج په توګه له ځان سره ۵۴ استازي له پارلمان څخه وويستل. ددې امتناع سربېره، يوه لايحه د رايو په اتفاق سره د ۱۹۴٦ز. کال د اپرېل په ۱۱مه تصويب شوه چې ټولو نارينه او ښځينه اتباعو ته يې په قضاييه قوه کې د غوښتنليک وړاندې کولو يا نوم‌ليکنې له‌پاره يو ډول اصول رامنځته کړل. (۲٤: P 636) او په دې ترتيب په فرانسه کې د ښځو قضاوت د قانون په اساس ومنل شو.

د روم-جرمن حقوقي سيستم لرونکو هېوادونو له ډلې په ځينو نورو اروپايي هېوادونو کې، لکه د کامن لا حقوقي سيستم پلوه هېوادونو په څېر، په ځانګړي ډول په المان کې ليدل کيږي چې ښځې حتی په ۲۰مه پېړۍ کې د قضاوت لا څه چې نورو ټولنيزو حقوقو څخه هم محرومې وې.

په ويمار جمهوريت کې (ويمار له ۱۹۱۸ څخه تر ۱۹۳۳ز. کال پورې د المان رسمي نوم و) د ټولنيزو حقوقو له‌پاره بېلابېل غورځنګونه موجود وو. يو له دغو څخه ښځو ته د مساوي رای د حق غوښتونکو غورځنګ و. د ټولنيز مساوات له‌پاره د هڅو موخه دا وه چې ښځې په قضايي ارګانونو کې ونډه ولري، هغه غوښتنه چې اوس وخت کې هم نارينه ورسره مخالفت کوي. په دغه هېواد کې، يوازې د ۱۹۲۰ کال کې ښځو اجازه ترلاسه کړه چې قاضۍ شي. خو بيا هم په ويمار جمهوريت کې ډېری حقوق‌پوهان په دې باور و چې ښځه د خپل ذهني ترکيب له مخې نشي کولی قضاوت وکړي چې په احساساتو باندې يې تر لويې کچې پورې اغېز پرېباسي. (۱٦: P 17) د دوی دليل دا دی چې ښځې خپل احساسات نشي کابو کولی. (۱٦: P 14) او له همدې امله قضاوت هم نشي کولی.

په جرمني کې، ښځې حقوقو پوهنځي ته د لومړي ځل له‌پاره په ۱۹۰۸ز. کال کې ومنل شوې. په ۱۹۱۲ز. کال، ورته اجازه ورکړل شوه چې په دولتي ازموينه کې ګډون وکړي چې په پوهنتون کې حقوقي زده‌کړې تعقيب کړي او په ۱۹۱۹ز. کال کې د عملي حقوقي روزنو ته ومنل شوې چې دوهمه دولتي ازموينه کې د ګډون له‌پاره اړينې زده‌کړې دي او په جرمني کې د قضاتو، وکيلانو او محررانو په توګه په قضاييه قوه کې د دندې جوګه شي. له دې وروسته يو لړ مباحث راپورته شول. په جورنالونو کې هم ليکنې خپرې شوې چې ګوندي ښځې حقوقي چارې مخته وړلی شي. استدلال کېده چې ښځې د خپل احساساتي او بيولوژيکي جوړښت له امله نشي کولی چې قضاوت وکړي. له همدې امله، دا د فکر وړ نه ده چې په محکمه کې دې د عدالت غړ پورته کړي. (۱۷: PP 25, 26) سره ددې چې ښځو حقوقي زده‌کړې وکړې، مګر بيا هم اجازه نه ورکول کېده چې کار وکړي. که څه هم د ويمار اساسي قانون (چې له لومړۍ نړيوالې جګړې وروسته په ۱۹۱۹ز. کال تصويب شوی و) ښځو ته د رای ورکولو حق ورکړل شو او جنسي برابري يې اعلام کړه، خو بيا هم اړينه وه چې په ۱۹۲۲ز. کال کې يو واضح او څرګند قانون تصويب شي ترڅو حقوقي مسلک ته د ښځو داخلېدل قانونمند کړي. له دې وروسته ښځو ته د حقوقي او قضايي دندو ترلاسه کولو لاره پرانيستل شوه، خو سهولت يې نه درلود؛ يعنې د ښځو پر ضد په حقوقي دندو د ګمارل کېدو پر ضد تبعيض لا هم موجود و، که څه هم ښځو ثابته کړې وه چې ښې حقوقپوهانې دي. (۱۷: P 26) د ښځو شمېر ډېر په کراره زياتېده، مګر د دريم رايخ په واکمنۍ کې تقريباً ټولې ښځې په کور شوې. په ۱۹۳۶ز. کال کې، هټلر يو فرمان ورکړ چې ښځې دې له حقوقي او قضايي مسلکونو څخه عزل کړل شي. د نازي تفکر له مخې، د ښځو هدف دا دی چې جرمني نژاد ته ودې ورکړي او جګړې ته اتلان وروزي، نه دا چې په دولتي چوکاټ او قدرتي مقامونو کې مداخله وکړي. پخوانۍ قاضيانې اداري بستونو او ډېرې يې د

ماشومپالنې او توقيف ادارو کې مقررې شوې چې د پالنې، خواخوږۍ او مورولۍ عاطفې يې درلودې. په ۱۹۳۹ز. کال يوازې نهه ښځينه وکيلانې پاتې شوې. ښځينه وکيلانو هغه مهال حقوقي دنده ترسره کولی شوای چې نارينه همکارانو يې جګړې ته د تګ پرمهال دوی ته چارې ورسپارلې، مګر کله چې سړي بېرته راستنېدل، ښځو به استعفاء ورکوله. (۱۷: P 27)

دوهمې نړيوالې جګړې هم د جرمني د ښځو په وضعيت کې کوم تغيير رانه‌ووست. کوم ځای به چې سړي وو، ښځو به دوهمي مقامونه لرل. ځينې ښځينه قاضيانې او وکيلانې وګمارل شوې، مګر موقت؛ کله چې سړي له جګړه‌ييزو کمپونو راستنېدل، دوی به بېرته ګوښه کېدې. په ۱۹۵۰ز. کال د ملکي خدماتو د قانون په لومړنۍ مسوده کې ښځو ته لا هم د تجرد اړوند فقرات ځانګړي شوي وو. ښځې به له واده وروسته له عامه خدماتو ګوښه کېدې يا به يې په خپله خوښه تقاعد اخيسته ترڅو په دنده پاتې کېدل يې تخلف ونه ګڼل شي. د ۱۹۵۰ او ۱۹٦۰ز. کلونو ترمنځ ښځې له مسلکي کارونو لرې وې. که څه هم ښځو په جګړه‌ييز اقتصاد او له جګړې وروسته د ښارونو او مدني ټولنې په رغاونه کې مهمه ونډه درلوده، له جګړې وروسته دوره کې په کورنيو اړيکو واکمنه نظريه دا وه چې سړي نفقه ګټونکي او ښځې د کور مېرمنې دي. يوې واده‌کړې ښځې ته مناسبه نه وه چې په دنده وګمارل شي ځکه دا کار له نفقه‌ګټونکو څخه د هغوی دندې اخيستل ګڼل کېدل. په ۱۹٦۰ز. کال کې له څلور سلنه څخه کښته ښځې قاضيانې او وکيلانې او يوازې څو محدود شمېر څارنوالانې وې. (۱۷: P 27) مګر د اميندوارۍ د مخنيوي په موخه بازار ته د ګوليو راوتل او ترڅنګ يې د کورني ژوند په مفاهيمو او په کې د ښځو د ونډې تغيير ددې لامل شو چې په حقوقي زده‌کړو او حقوقي مسلک کې د ښځو شمېر په پرلپسې او د پام وړ ډېر شي. (۱۷: PP 27,28)

د زريزې د پيل راهيسې، له سږيو څخه ډېرو ښځو حقوق لوستل. حقوق د ښځو د خوښې وړ مسلک باندې بدل شوي وو او دا هغه پرمختګ دی چې په نورو نارينه‌میلانه مضامينو کې نه ليدل کيږي لکه طبيعي علوم چې له کمپاينونو سره سره په کې د ښځو فيصدي ټيټه وه. له لږ څنډ وروسته، په حقوقي مسلک کې د ښځو برخه ډېره شوه، په ځانګړي ډول په وروستيو دوو لسيزو کې په ډېرې چټکۍ سره او په قضايي برخه کې د نورو برخو په نسبت په چټکۍ سره ډېره شوې ده. په وروستيو کلونو کې، له ۵۰ سلنه څخه ډېر ټاکل شوي قاضيان او څارنوالان ښځينه دي، نو قضاييه قوه به نوره هم «ښځينه‌پلوه» شوه. (۱۷: P28) بالاخره، په ۲۰۱۴ز. کال کې څېړنې وښوده چې (په جرمني کې) ۴۶ سلنه قاضيانې او ۴۸ سلنه څارنوالانې په دنده بوختې دي. (۱۷: P 28)

دريم- د کامن‌لا او روم‌جرمن حقوقي سيستمونو کې د ښځينه قضاتو د نه‌ټاکلو کېدو لاملونه

په قضاء کې د ښځو د کم يا نه ټاکل کېدو لاملونه مختلف دي. يو تر ټولو مهم يې د ګمارنې په پروسيجرکې نه شفافيت دی. دا خنډ تر ډېره د کامن لا په هېوادونو کې دی چې د قاضي په ټاکلو کې مسلکي ليدلوری او لاسته‌راوړنې او دغه راز (په دوديز ډول د نارينه‌وو) شبکو ته لاسرسی مهم رول لوبوي. د ځواک او اغېز بېلابېلې شبکې (چې ښځې په کې تر ډېره نه وي) د همکارانو او د هغوی د وړتيا په اړه معلومات وړاندې کوي، نو د هغه شخص له وړاندې ښه انځور وړاندې کول چې د ددغو شبکو له انده اړوند پوست ته ترټولو ډېر مناسب وي، تر ډېره په دې معنی دي چې د سيستم يوشان‌والی يا تجانس او ثابتوالی يقيني کوي. يعنې د سږيو ډېر اغېز او واک ددې لامل ګرځي چې دوی د خپل جنس له‌پاره لابي وکړي او دا چاره ددې لامل ګرځي چې د همدوی د خپل جنس کسان ډېر راشي او دا وضعيت همداسې روان او ثابت وساتل شي. بل پلو ته د روم-جرمن په هېوادونو کې، ښځې ته اسانه ده چې

په قضاء کې دنده واخلي، ځکه د داخلېدو يو لړ رسمي ازموينې شته چې شفافې دي او بې له دې چې جنسيت په پام کې ونيسي، ښځو ته يې شرايط پوره کول اسانه دي. خو دا په دې معنی نه ده چې په عالي محاکمو کې د ښځو ښه استازيتوب شوی دی. په دواړو، د کامن لا او روم-جرمن په هېوادونو کې د ګمارنې او انتصاب کمېټې تر ډېره د نارينه‌وو په لاس کې دي، نو نارينه هم لاسرسی او هم منابع دواړه کنټرولوي او د نارينتوب او ښځېتوب نظريات تر ډېره په کې رول لوبوي. (۲۷: P 32)

دا چې د انتخاب مسئله تر ډېره د نارينه‌وو په لاس کې ده، هغه ښځې چې هم مهارت او هم وړتياوې لري چې يوه مشخصه دنده ترسره کړي، ډېری وخت له پامه غورځول کيږي. له همدې امله په متحده ايالاتو کې شوې څېړنې ښيي چې په وړتيا باندې تمرکز، په اصل کې د تبعيض ښکار ګرځي. (۲۷: P 32)

بل لوري ته، لکه څرنګه چې وړاندې روښانه شوه، د کامن لا حقوقي سيستم لرونکو هېوادونو په پرتله، د روم-جرمن حقوقي سيستم لرونکو هېوادونو کې د ښځينه قاضيانو شمېر د نارينه‌وو په پرتله ډېر دی. ددې دليل د داخلېدونکو ازموينو او شرايطو په نوعيت پورې تړاو لري. په کامن لا هېوادونو کې شرايط سخت دي، نو ځکه د ښځينه قضاتو شمېر کم دی، ددې اپوټه د روم-جرمن هېوادونو د داخلېدو شرايط او ازموينې نسبتاً ساده دي، نو ځکه يې ډېری ښځينه قاضيانې ګمارلې دي.

په فرانسه کې په عادي محاکمو کې په ټوليز ډول ۶۰،۵ سلنه قاضيانې دي. دا شمېره په ځينو محاکمو لکه د اطفالو په محاکمو کې ۷۶،۷ سلنه ته رسيږي په داسې حال کې چې د فرانسې په ستره محکمه کې يې فيصدي ۳۵ سلنه ته رسيږي. (۱۰: PP 95, 97) معمولاً، په قضاييه قوه کې د انتخاب ميتودونه داسې حالت ته تللي چې د شموليت امتحان د ښځو د انتخاب په

پلوۍ وي، په داسې حال کې چې په سیاسي لحاظ د ښځو انتخاب ډېر لوی تغییر نه دی رامنځته کړی. (۱۰: P 97)

په فرانسه کې قاضیان د کانکور پروسې له لارې ټاکل کیږي چې د شمولیت رقابتي امتحان دی او د حقوقو فارغانو څخه د هغوی تر فراغت وروسته اخیستل کیږي. د شمولیت دغه ازموینه دوه لیکلې او شفاهي برخې لري. په نظري لحاظ، «جنسیت د قاضي د روزلو د انتخاب په پروسه کې کوم رول نه لري»، په ځانګړي ډول د یو کس د حقوقو علم اړوند پوهې معلومولو په امتحان کې، ځکه د نامعلوم کس په نوم ازموینه اخیستل کیږي. بریالي کسان د روزل‌کېدونکو قاضیانو په نوم یادیږي. دغو قاضیانو ته ۳۱ میاشتې مسلکي روزنه ورکول کیږي چې ورپسې د قاضي په توګه انتخابیږي. په قضاییه قوه کې دا ډول د انتخاب بهیر ثابته کړې ده چې د «ښځو انتخاب یو چانس یا فرصت» دی چې د اتیایمې لسیزې له نیمایي څخه تر وروستیو څو کلونو پورې د ښځینه قاضیانو فیصدي ۷۰ څخه تر ۸۰ پورې لوړه شوې ده. (۱۰: PP 97, 98) له همدې امله ده چې د ښځو فیصدي نسبت کامن لا هېوادونو ته په فرانسه کې لوړه ده.

ددې سربېره، په ځینو هېوادونو کې سیاسي ملاحظات، سیاسي نظریات او سیاسي تړاو هم ددې لامل شوی دی چې په دغو دوو سیستمونو کې کله کله د ښځینه قضاتو شمېر نسبت نارینه‌وو ته کم شي.

د بېلګې په توګه په متحده ایالاتو کې، فدرالي قاضیان د امریکا متحده ایالاتو د اساسي قانون د دوهمې مادې له مخې د ولسمشر له لوري (البته د مشرانو جرګې سره له مشورې وروسته) ټاکل کیږي. ددغه هېواد په قضاییه قوه کې د ګمارنې بهیر درې پړاوونه لري: د ولسمشر په واسطه د کاندیدانو ټاکل، د مشرانو جرګې د قضایي چارو جرګه‌ګۍ له لوري د کاندیدانو تفحص یا ارزول او د مشرانو جرګې تاییدي. که څه هم د فدرال قاضي څوکۍ لەپارە رسمي شرایط نشته، خو د انتخاب په پروسه کې د کاندیدانو مسلکي پوهه،

سیاسي نظریات او سیاسي تړاو مستقیمه اړیکه لري. د ولسوالۍ محاکمو او استیناف په محاکمو کې ټاکنې اساساً انتصابي ټاکنې دي. د سترې محکمې ټاکنې هم د سیاسي بهیر په پایله کې ترسره کیږي چې وړتیا په کې ډېر لږ رول لري. بل پلو، د قاضیانو هویت او قضایي تفکر یا فلسفه غوښن رول لري. نوماندان د مشرانو جرګې د قضایي جرګه‌ګۍ له لوري زیات بررسي او ارزول کیږي. دا چې د انتخاب بهیر په څرګنده او روښانه توګه سیاسي دی، دا د حیرانتیا خبره نه ده. بارک اوباما په فدرالي قضایي څوکیو باندې ۱۵۶ نارینه او ۱۱۱ ښځې قاضیانې ګمارلې وې چې تر دا مهاله د یوه امریکایي ولسمشر له لوري د تر ټولو ډېرو (۴۲ سلنه) ښځو ګمارل ښیي. ددې اپوټه، بوش بیا یوازې ۲۲ سلنه قاضیانې ټاکلې وې. (۱۰: P 98) په هر حال، له دې څخه ښکاري چې په سیاسي لحاظ ښځې په غربي هېوادونو کې د ټیټ ارزښت لرونکې دي. ځکه کله چې د هغوی د استعداد خبره کیږي، لکه په فرانسه کې چې د قضاتو په ټاکلو کې د کانکور سیستم څخه استفاده، هلته ښځې ډېرې ګمارل کیږي. یعنې که سیاسي ملحوظات په نظر کې ونه نیول شي او عمومي امتحان لکه کانکور له لارې ښځې قضاوت مسلک باندې وګمارل شي، نو بیا د ښځو انتخاب حتی له سړیو هم ډېرېږي لکه په فرانسه کې، خو کله چې د سیاسي انتخاب او انتصاب او لیدلوري خبره مطرح شي، لکه متحده ایالاتو کې، هلته نو بیا ښځې یوازې او یوازې په محدود ډول ټاکل کیږي.

د دې سربېره، یو بل اساسي لامل چې د ښځینه قضاتو مخنیوی کوي، هغه د ډېرې تجربې لرل دي. ښځینه د بېلابېلو ستونزو له کبله نشي کولی چې د نارینه‌وو په څېر پراخه تجربه حاصله کړي او له سړیو سره سیالي وکړي. د ښځو فزیکي جوړښت، ځواک، میاشتني امراض، د حمل او له حمل وروسته ناروغۍ او په ترخ کې یې رخصتۍ او د ماشوم روزل هغه څه دي چې نه پرېږدي ښځې پراخې تجربې ترلاسه کړي.

نو په قضاييه قوه يا حقوقي ټولنه کې د ډېرې سابقې په اساس ګمارل، د ښځو په زيان بريښي ځکه نو په لوړو حقوقي مقامونو باندې لږې ښځې ګمارل شوې دي. لکه په هند کې چې د سترې محکمې لهپاره يو شرط په ايالتي ستره يا عالي محکمه کې تر نورو ډېر خدمت دی، نو ځکه هېڅ ښځه نه ده ټاکل شوې.(۱۳: PP 20, 21)

د دې ټولو سره سره، بيا هم د ځينو هېوادونو قوانينو په قضاييه قوه کې د ښځو د شمېر ډېرولو لهپاره د جنسي برابرۍ يا ورته د ځانګړو سهمونو په څېر معيارونه په پام کې نيولي دي ترڅو له دې لارې د ښځينه قضاتو شمېر ډېر کړي او خنډونه رفع کړي.

د ځينو هېوادونو په قضاييه قواوو کې د جنسيت او نژاد توازن تعهد په پام کې نيول شوی دی. لکه د جنوبي افريقا په اساسي قانون کې چې وايي: «د قضايي مامورينو د انتصاب پر مهال بايد نژادي او جنسيتي ترکيب د توازن رامنځته کولو اړتيا په پام کې ونيول شي». قضايي شورا څخه د اساسي قانون له خوا غوښتل شوي چې په قضايي مامورينو کې د جنسيتي توازن رامنځته کېدو په برخه کې فعال رول ولوبوي. آن له يوه ځانګړي ماموريت پرته هم، قضايي شورا کولی شي چې د قضاييه قوې په څوکيو کې جنسيتي او نژادي توازن برابر کړي. د مثال په توګه، د اونټاريو د قضايي ټاکنو سلاکارې کمېټې په لومړني قانون کې، په ۱۹۸۸ز. کال د نوموړې شورا د تأسيس راهيسې، ټولو ۱۲۰۰ مخکښو ښځينه قانونپوهانو ته په ولايتونو کې ليکونه واستول او ورڅخه يې وغوښتل چې د قضاوت دندې ته غوښتنليکونه جمع کړي، چې په ترځ کې يې د ۱۹۹۰ او ۱۹۹۲ز. کلونو ترمنځ ۴۰ سلنه قاضيانې منتخبې شوې.

د ډېرو هېوادونو په قضاييه قوو کې د جنسيت له مخې د سهمونو بېلګې محدودې دي. په بينالمللي کچه، د سهمونو سيستمونه عملاً په نړيواله جنايي محکمه او د بشر حقوقو اروپايي محکمه کې دود دي چې په ۲۰۱۶ز.

کال کې په لومړۍ هغې کې ۵۰ سلنه او په دوهمې هغې کې بیا ۳٦ سلنه ښځینه موجودې وې.(۲۷: P 36) ولې په ځینو هېوادونو کې دا سهم په پام کې نیول شوی دی، لکه بلجیم. په ملي کچه، بلجیم ښځو ته سهم ځانګړی کړی دی. هغوی ټاکونکې کمېټې ته حد اقل ۴ نارینه او همدومره ښځې په نظر کې نیولې دي. (۲۷: P 37) دا سهم یوازې د هغې کمېټې غړو ته ځانګړی شوی دی چې د قاضیانو سوانح ارزوي.

پایله

د پورته څېړنې په پای کې داسې نتیجه لاسته راځي چې ذکوریت په اسلامي فقه کې د قضاوت لهپاره شرط ګڼل شوی دی او دا څرګنده ده چې اسلام له بل هر حقوقي نظام وړاندې دې مسئلې ته پاملرنه کړې ده او احکام یې وضع کړي دي. که څه هم د علماؤو اختلاف شته، مګر په ټولیز ډول دا اختلاف هم ددې ښودنه کوي چې اسلامي نظام د نړۍ له نورو نظامونو څخه د نورو ډګرونو په څېر په دې ډګر کې هم مخکښ دی او احکام یې روښانه، څرګند او د وخت له غوښتنو سره برابر دي. اسلامي حقوقي سیستم د الله تعالی د احکامو په تفسیر سره د ښځو د قضاوت لهپاره ځانګړي احکام ایجاد کړي دي. په اسلامي حقوقي سیستم کې علماء د ښځې قضاوت یا په بل عبارت، قضاوت لهپاره د ذکوریت شرط یوه اختلافي مسئله ده. ابن جریر طبري وایي چې ښځې په هر ډول مسایلو کې د قضاوت اهل دي او دی قضاوت په فتوی قیاس کوي، وایي لکه څرنګه چې ښځه مفتۍ کېدای شي نو قاضۍ کېدای هم شي. جمهور علماء بیا ددې اپوټه، ښځه په هیڅ ډول مسایلو کې د قضاوت اهل نه ګڼي او ذکوریت د لازمي شرط په توګه ګڼي چې قاضي باید نارینه وي. دوی وایي چې قضاء یو ډول ولایت دی او له همدې امله یې ښځه اهل نه ده. حنفي علماء بیا ددغو دواړو لیدلورو ترمنځ حالت کې نظر لري او وایي چې له حدودو او قیاس څخه پرته په نورو ټولو حقوقو کې ښځې قضاوت

کولی شي. حنفي علماء قضاء په شهادت قیاس کوي او وايي په کومو مسایلو کې چې د ښځې شهادت قبلیږي، په هغو کې قضاوت هم کولی شي، خو زیاتوي چې د قاضي په توګه د ښځې ګمارونکی به ګناهګار وي.

بل لوري ته په کامن‌لا حقوقي سیستم کې، پخوا په څرګنده ښځې له قضاوت څخه نه وې منع شوې او نه په دې اړه کوم لیکلی سند لاسته راغلی، مګر له نورو حقوقو څخه حرمان يې له قضاوت څخه د محرومیت لامل هم ګرځېدلی و. کامن‌لا حقوقي سیستم کې ښځینه له ۱۹ مې پېړۍ وړاندې نه یوازې چې د قضاوت دنده نه شوه ترسره کولی، بلکې له نورو حقوقو څخه هم بې‌برخې وې. په ۱۹مه پېړۍ کې د کامن‌لا سیستم لرونکو هېوادونو ښځو ته د حقوقو د ورکړې په نوم ځینې تغییرات رامنځته کړل. لومړی ښځو ته د حقوقي او قضايي زده‌کړو او ورپسې قضاییه قوه کې د دندې حق ورکړل شو. دا بهیر لا هم روان او د ښځو ونډه په تقریبي ډول ۳۰ نه تر ۴۰ سلنه پورې رسېدلې ده. خو لا هم په ښځو باور نشته او قضاوت کې د سړیو په څېر ونډه نه ورکول کیږي.

دغه راز په روم-جرمن حقوقي سیستم کې د ذکوریت شرط لکه د کامن‌لا حقوقي سیستم په څېر دی. یعنې په څرګنده شرط نه و ایښودل شوی. خو بیا هم تر ۲۰مې میلادي پېړۍ پورې ددغه سیستم لرونکو هېوادونو کې یوازې نارینه په قضاییه قوه کې په دنده ګمارل کېدل. د شلمې پېړۍ په پیل سره په فرانسه او جرمني کې د ښځینه قضاتو ګمارل پیل شول، مګر په جرمني کې د هټلر په واکمنۍ سره بیرته ښځې د عاطفې او مورولۍ اړوند دندو ته ورستنې کړل شوې. له دوهمې نړیوالې جګړې وروسته په جرمني کې د ښځینه قضاتو د ګمارلو وضعیت ورو ورو د روم-جرمن نورو هېوادونو ته ورستنېده. د ۲۱مې پېړۍ څېړنې ښيي چې اوسمهال د روم-جرمن حقوقي سیستم د ځینو هېوادونو په قضاییه قواوو کې ښځو ته د ځینو ځانګړو څوکیو بېلول او په قانون کې په څرګنده ذکر کول چې ښځې او نارینه دواړه قضاوت

کولی شي، منل شوي دي. حتی د دغه سیستم په لرونکو هېوادونو کې د ښځینه قاضیانو شمېر د نارینه‌وو په پرتله ډېر دی.

روم-جرمن حقوقي سیستم لرونکو هېوادونو کې پخوا ښځې لکه د کامن‌لا حقوقي سیستم په څېر له هر ډول حقوقو محرومې وې. ورو ورو وضعیت تغییر وکړ. لومړی یې ښځو ته نور ټولنیز حقوق ورکړل او ورپسې یې د دندو په برخه کې قضایي دندې هم ځانګړې کړې دي. دا وضعیت په ۲۰۱۸ز. کال کې بیخي اوج ته ورسېد او د ښځو ونډه له سړیو هم ډېره شوه. په ۲۰۱۸ز. کال کې د فرانسې او ایټالیا په کښتنیو محاکمو کې د ښځو فیصدي له سړیو څخه ډېره وه. خو ددې ټولو سره سره، په دغو دواړو سیستمونو کې لا هم په ښځو بشپړ باور نه دی موجود او ممکن وروسته دې پایلې ته ورسېږي چې ذکوریت د قضاوت د شرط په توګه ومني. همدارنګه، په جرمني کې د لومړۍ او دوهمې نړیوالې جګړې تر منځ ښځې د عاطفوي دندو پرته له ټولو دندو وویستل شوې او په ځینو نورو هېوادونو کې سړیو هم مقاومت کاوه.

خو ددې له‌پاره چې ښځې یې هڅولې وي، د روم-جرمن حقوقي سیستمو په ځینو هېوادونو کې ښځو ته ځانګړې څوکۍ جلا شوي دي ترڅو فیصدي یې راټیټه نه شي.

په ټوله کې کامن‌لا او روم-جرمن حقوقي سیستمونو اوس مهال ذکوریت شرط ختم کړی دی، مګر ځیني دلایل شته چې ښځې په قضاییه قوه کې له ګډون څخه راګرځوي: لکه د ګمارنې پروسې نه روښتیا، د ګمارنې پروسې ته د سړیو ډېر لاسرسی او د ګمارنې په پروسه کې د سړیو ډېر صلاحیت، د ښځو فزیکي جوړښت، د ښځو له لوري د زده‌کړیزو او تجربوي شرایطو نه بشپړول په ځانګړي ډول کامن‌لا حقوقي سیستم لرونکو هېوادونو کې، سیاسي ملاحظات او تړاوونه هغه څه دي چې ښځې نه پرېږدي په عمل کې قضاوت ته مخه کړي.

ماخذونه

١. قرآنکریم

٢. البخاري، ابي عبدالله محمد بن اسماعيل. صحيح البخاري، لومړی چاپ، دار ابن كثير: دمشق-بيروت، ٢٠٠٢.

٣. الزحيلي، وهبة. الفقه الاسلامی و أدلته. اردو ژباړه: مولانا محمد یوسف تنولي. څلورم ټوک، اتمه برخه. دارالاشاعت: کراچي، پاکستان (---).

٤. د قرآن کریم ترجمه او تفسیر په پښتو ژبه کښې. دوهم جلد له ١٦ تر ٣٠ پارې پورې. د حرمينو شريفينو خادم پادشاه فهد د قرآن کریم د طباعت لپاره: سعودي عربستان. (---)

٥. د قرآن کریم ترجمه او تفسیر په پښتو ژبه کښې. لومړی جلد له ١ تر ١٥ پارې پورې. د حرمينو شريفينو خادم پادشاه فهد د قرآن کریم د طباعت لپاره: سعودي عربستان. (---)

٦. رحماني، خالد سيف الله. قاموس الفقه. څلورم ټوک. زمزم پبلشرز: کراچي، پاکستان. ٢٠١٥

٧. ریسرچ کمیټي فلاح فاونډیشن. الموسوعة القضائية (اسلامي عدالتو کی فیصلو پر مبنی انسائیکلوپیډیا). اردو ترجمه: ابوبکر صدیق. خالد بوک ډیپو: لاهور، پاکستان. ---.

٨. قاسمي، مفتي وسیم احمد. انوار القدوری شرح اردو مختصر القدوری. دریم ټوک، دارالاشاعت: کراچي، پاکستان. ٢٠١١.

٩. وزارت اوقاف و اسلامی امور، الموسوعة الفقهية. اردو ترجمه: اسلام فقه اکیډمی (انډیا). ٣٣ ټوک. مجمع الفقه الاسلامی: هند، (---)

١٠. ADÉLAÏDE REMICHE. “When judging Is Power” a gender perspective on the French and American Judiciaries. Université Libre de Bruxelles.

.۱۱Asplin, Sarah. 100 Years of Women in the Law Women in the Judiciary. (---): London. 2019.

.۱۲Berg, Ingeeec. (Inhee Cho). "Female Gender Marginality in the Imperial Roman World: Affinity Between Women and Slaves in Their Shared Stereotypes And Penetrability. Concordia University of Edmonton. Sciendo: Canada. 2020

.۱۳Bulmer, Elliot. Judicial Appointments. International IDEA Constitution-Building Primer 4: Sweden, 2017.

.۱٤Debevoise and Plimpton. "Women Judges in Western Democracies: The Interaction Between Professional Paths and Prestige". Notes.(---) ,(---) ,(---) .

.۱٥Halilović, Majda, Callum Watson, Heather Huhtanen and Mylene Socquet-Juglard, eds., Gender Bias and the Law: legal frameworks and practice from Bosnia & Herzegovina and beyond (---): ,Sarajevo, , 2017.

.۱٦Schnädelbach, Sandra. "The Jurist as manager of emotions". Max Planck Institute for Human Development Berlin Translated by: Adam Bresnahan. Inter Disciplines 2. DOI: (---), Germany, 2015.

.۱۷Schultzm Ultike. Do Female Judges Judge Differently? Empirical Realities of a Theoretical Debate. Downloaded from Brill.com09/05/2022 05:17:01PM via free access 2017.

.۱۸UK, Sex Disqualification (Removal) Act, 1919 .

ویبپاڼې

۱۹. فیسبوک. (۲۳/ ۰٦/ ۱۴۰۱) سید عبدالله نظامي. پته:
https://www.facebook.com/100001453593656/posts/5553454551379610/ [د لاسرسي نېټه: ۲۳/ ۰٦/ ۱۴۰۱]

.٢٠American Government. “How Judges and Justices Are Chosen”. Available at: https://www.ushistory.org/gov/9d.asp [Accessed: 7/9/2022[

.٢١CEPEJ. Profile. A Perma.cc record. Available at: https://perma.cc/BM29-UVK8 [Accessed: 7/9/2022[

.٢٢Ebadolahi, Mehran. “How Do I Become a Judge?”. Barmax . Available at: https://testmaxprep.com/blog/bar-exam/how-to-become-a-judge [accessed: 7/9/2022[

.٢٣GOV.UK. (24 December 2019) The Sex Disqualification (Removal) Act 1919. Available at: https://www.gov.uk/government/news/the-sex-disqualification-removal-act-1919 [Accessed: 28/9/2022[

.٢٤Kimble, Sara L. (2008) 'No Right to Judge': Feminism and the Judiciary in Third Republic France. French Historical Studies. 609-641. Available at: https://via.library.depaul.edu/snl-faculty-pubs/27 [Accessed: 25/9/2022[

.٢٥Unified Patent Court, Recruitment of judges. “Qualifications required for and age limit of appointment to judicial offices in the contracting member states”. Available at: https://www.unified-patent-court.org/sites/default/files/upc-national-eligibility-criteria_final.pdf [Accessed: 2022/10/6.[

.٢٦Wikipedia, the Free Encyclopedia. “Sex Disqualification (Removal) Act 1919”. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Sex_Disqualification_(Removal)_Act_1919 [Access: 28/9/2022[

.٢٧Yvonne, Galligan and et al. Mapping the Representation of Women and Men in Legal Profession across the EU. Legal and Parliamentary Affairs, Euorpean Union: Brussels, 2017. Available at: http://www.europarl.europa.eu/studies [Accessed: 2022/09/22[

څېړندوی وجیه الله ظهیر

د اسلامي حکومت بهرني سیاست ته لنډه کتنه
(۱ ـ ۱۰ هـ ق)

A brief overview of the Islamic government's foreign policy

Researcher Wajihulluh Zaheer

Abstract

The Messenger of Allah ﷺ, who is the beloved prophet of Allah and the tidings of mercy and happiness for the whole world, migrated to Madina as a result of the oppression of the infidels and polytheists and with the mercy and instruction of the Allah. There he was able to lay the foundation stone of the Islamic government in the beautiful city of Madina. The Islamic government whose foreign policy was as clear and obvious as the internal policy. This Islamic government, which was meant to guide the whole world, also had special principles for its foreign policy, the principles and rules that originated from the Qur'an and hadiths, and gave all foreign citizens (non-Muslims) not only independence, but also self, wealth, and honor protection. He fought to protect

himself and honor, and according to his comprehensive constitution, he established relations with others (non-Muslims) that are unprecedented in history and other systems of the world are unable to do so.

The significance of the article lies in the fact that today the Muslim nation should understand all the bases, principles, demands and all-round politics of the Islamic system. This short and academic research has been done to learn healthy and fair politics that helps to decrease graph of problems by finding positive ways and solutions to them.

Moreover, Accepting responsibility, doing good to others, tolerance and patience, and not backing down from sacrifice and giving self and wealth sacrifice in the name of Allah, hoisting the holy flag of the Islam in the world, staying committed to promises made and having a firm position and stance are important parts of the agenda of the foreign policy of the Islam.

These topics are thoroughly discussed in the abstract, headings, conclusion and recommendations of this academic research.

لنډیز

رسول الله ﷺ چې د الله ﷻ محبوب پیغمبر او د ټول عالم لپاره رحمت او د خوښۍ زیرې دی، کله چې یې مدینې منورې ته د کافرو او مشرکینو د ظلم او ستم په پایله کې د ستر خالق تعالی په مهربانۍ او امر سره هجرت وکړ، هلته بیا په دې وتوانېد چې د مدینې په ښکلي ښار کې د اسلامي حکومت د بنسټ ډبره کېږدي. هغه اسلامي حکومت چې د کورنۍ سیاسي کړنلارې په څېر یې بهرنۍ سیاسي تګلاره هم روښانه او څرګنده وه. دغه اسلامي حکومت چې د ټولې نړۍ د لارښوونې لپاره و، بهرني سیاست یې هم ځانګړي اصول درلودل، هغه ا صول او قواعد چې له قرآن او له احادیثو یې سرچینه اخیسته

او ټولو بهرنيو وګړو(غير مسلمو) ته يې د خپلواکۍ ترځنګ د مال، ځان او د عزت ساتنې سينه وهله او هم يې د خپلې جامع اساسنامې له مخې نورو(غير مسلمو) سره داسې اړيکې رغولې چې په تاريخ کې سارى نه لري او د نړۍ نور نظامونه ترې عاجز دي.

د موضوع مبرميت هم په همدې کې نغښتی چې نن ورځ مسلمان ملت د اسلامي نظام په ټولو اساساتو، اصولو، غوښتنو او هر اړخيز سياست ځان پوه کړي، چې په همدې موخه دغه لنډه علمي څېړنه ترسره شوې، تر څو سالمه، معقوله او اغېزناکه سياسي کړنلاره روښانه شي او د ټولنې ټولو ناخوالو ته يې له مخې داسې مثبت ځواب وويل شي چې د ستونزو د ګراف کچه په ښه ډول را ټيټه کړي.

دغه راز مسؤوليت منل، نورو ته خير رسول، زغم او صبر او په هر رنګ حالت کې د قربانۍ، سربښندنې له ډګره نه په شا کېدل، د اعلاء کلمة الله لپاره په ځان او مال جهاد کول، د اسلامي نظام سپېڅلی بيرغ په نړۍ رپول، ژمنو ته پابند پاتې کېدل او ثابت دريځ درلودل، د اسلامي نظام د بهرنۍ سياسي تګلارې د اجنډا مهمې برخې دي، چې همدغه موضوعات د دې څېړنې په سريزې، نورو سرليکونو، پايلې او وړانديزونو کې په ښه ډول څېړل شوي دي.

سريزه

دا يو مسلم أمر دی چې د اسلامي حکومت هر اړخيز سياست، قوانين او اصول د ټول بشريت د پرمختګ او ښېګڼو لپاره رامنځته او ټاکل شوي دي. هغه اسلامي رياست او نظام چې په رښتينې پيروۍ سره يې انسانان بريا ته رسېږي، دنيا او هم يې آخرت پرې ښايسته کېږي. دغه سپېڅلی نظام چې رسول الله ﷺ يې لومړنی رښتينی حاکم دی او د اصولو او قواعدو مأخذونه يې قرآن او نبوي سنت دي، د ژوندانه د هر اړخيز نظام لپاره اصول، احکام او لارښوونې له ځانه سره لري.

دا انګېرنه ناسمه او بېځایه ده چې ځینې پرې شخوند وهي او وایي چې دین له سیاست څخه جلا دی او خالق تعالی ﷻ د خپلو پیغمبرانو په ذریعه، یواځې د عقیدې او عباداتو احکام خپل مخلوق ته رالېږلي او ټولنیز، اقتصادي او سیاسي تمدني احکام یې نه دي رالیږلي. هغه افراد او اشخاص چې دا ډول فکر لري، له شک پرته په اسلام نه دي خبر او یا یې په دې اړه د پوهې کمی دی.

دا چې انسان یو مدنی الطبع او ټولنیز مخلوق دی او ټولنیز سیاسي ژوند تېرول یې د فطرت غوښتنه ده، نو دټولنیز سیاسي ژوند تېرولو لپاره یې د سیاسي نظام، قوانینو، اصولو او قواعدو شتون یو ضروري أمر دی.

په اصل کې دغه لنډه، علمي- څېړنیزه مقاله د یو لړ سرلیکونو درلودونکې ده چې د اسلامي حکومت بهرنۍ سیاسي کړنلاره روښانه کوي. د اسلامي حکومت اړیکې له نورو(غیر مسلمو) سره، د اسلامي حکومت له لوري د نړۍ ځینې مشرانو او پاچاهانو ته پیغامونه، د اسلامي حکومت پلازمېنې ته د وفدونو او پلاوو راتګ، سیاسي تړونونه، د جهاد بهرنۍ سیاسي تګلاره او په اسلامي حکومت کې د غیر مسلمو(کافرو) حقوق، هغه سرلیکونه دي چې په تشریح او روښانتیا کې یې له معتبرو، علمي منابعو او مراجعو څخه ګټه اخیستل شوې او په څېړنه کې یې زیار وېستل شوی.

د څېړنې مبرمیت

د څېړنې مبرمیت په دې کې دی چې د اسلامي حکومت بهرنی سیاست ډېرې پراخې او وسیعې برخې لري، که څه هم په اړه یې کار شوی، خو دغسې واحده، علمي لیکنه په دې برخه کې تر دې دمه نه ده ترسره شوې؛ نو ځکه مې اړتیا حس کړه، چې له خپل توان سره سم مختصره څېړنه پرې وکړم، تر څو لوستونکو ته د ګټې وړ وګرځي.

د څېړنې موخه

د څېړنې موخه دا ده چې هر مسلمان فرد د اسلامي نظام په اساساتو، قوانینو، اصولو او سیاسي تګلارې ځان پوه کړي او هم یې په خپل ژوند کې عملي او پیاده کړي؛ نو په همدې موخه دغه لنډه علمي – څېړنیزه مقاله لیکل شوې.

د څېړنې پوښتنې

د اسلامي حکومت بهرنۍ سیاسي کړنلاره او پالیسي څه وه؟ د کومو اصولو او قوانینو له مخې دغه سیاسي تګلاره پرمخ یوړل کېده او له مخې یې کوم تغییرات او تحولات په ټولنه کې رامنځته شول؟

د څېړنې مېتود

په دې څېړنه کې له توصیفي، تحلیلي او تشریحي مېتود څخه ګټه اخیستل شوې.

د اسلامي حکومت بهرنۍ سیاسي اړیکې له نورو سره

رسول الله ﷺ چې کله د مکې د مشرکینو له لوري د بعثت په دیارلسم کال مدینې منورې ته په هجرت کولو سره مجبور شو، نو خپل نږدې ملګري (ابوبکر رض) سره یې یو ځای د هجرت دغه سخته او له کړاوونو ډکه لار ووهله او له دولسو ورځو وروسته مدینې منورې ته ورسېد. هلته بیا د مدینې د اوسېدونکو(انصارو) په مرسته په دې وتوانېد چې د هجرت په لومړي کال د اسلامي حکومت د بنسټ ډبره کېږدي. (۸: ۲۷مخ)

هغه اسلامي حکومت او نظام چې د نړۍ د نورو نظامونو بر عکس یې د پیل له ورځې څخه ځینې مهم، ځانګړي او سپېڅلي اصول او قواعد درلودل. یا په بلې اصطلاح دغه اسلامي حکومت داسې یوه غوره، مهمه او ځانګړې اساسنامه درلوده چې له مخې یې د ټولې نړۍ نظم ته اوړه ورکوله او د

مسلمانانو د خپلمنځي اړیکو، خالق تعالی سره د اړیکو ترڅنګ یې نورو(غیر مسلمانانو) سره هم اړیکې تنظیم او برابرولې.(۹: ۲۳۰ مخ)

دا چې زموږ موضوع د اسلامي حکومت په بهرني سیاست څرخي، نو؛ لازمه ګڼم چې د اسلامي حکومت د سپېڅلې اساسنامې په درېیمې برخې(غیر مسلمانانو سره پر اړیکو) بحث وکړم او پیل کې هغه لیکونه(خطونه) چې د رسول الله ﷺ په مشرۍ د غیر مسلمانانو(د نړۍ پاچاهانو) ته د وړ او مناسبو استازو په وسیله استول شوي، ذکر او وڅېړم.

۱ – د نړۍ مشرانو او امیرانو ته پیغامونه

د نړۍ ځینو مهمو مشرانو او امیرانو ته رسول الله ﷺ د پیغامونو لړۍ هغه مهال پیل کړه، کله چې د مکې له مشرکینو سره د اسلامي حکومت له لوري د رسول الله ﷺ په مشرۍ د حدیبیې د سولې تړون ترسره شو. له دغه تړون وروسته رسول الله ﷺ وغوښتل چې د اسلامي دعوت جریان نړیوال کړي او د نړۍ ګوټ- ګوټ ته د اسلام د مبارک دین د امن او عزت پیغام ورسوي.

ابو الحسن ندوی لیکي، رسول الله ﷺ د نړۍ پاچاهانو ته خطونه ولیکل او هغوی یې په حکمت او ښه اسلوب سره د الله ﷻ لارې ته راوبلل او هر مشر ته یې د هغوی د حال مناسب او لایق استازی غوره کړ. زیاتوي، رسول الله ﷺ ته وویل شول چې پاچاهان د مهر پرته لیک نه قبلوي، نو په همدې اساس رسول الله ﷺ د سپینو زرو یو مهر جوړ کړ، چې پرې لیکل شوي وو:«محمد رسول الله».(۱٦: ۱۱۷مخ)

عبدالرحمان عثماني لیکي، د رسول الله ﷺ دغو پیغامونو ته د نړۍ مهمو مشرانو په مختلفو ښو ځوابونه وویل او دغه لیکونه په ټوله کې د حبشې پاچا(نجاشي)، هرقل(د روم امپراطور)، کسری(پرویز خسرو د ایران پاچا)، مقوقس(د مصر حاکم)، د بحرین امیر، د یمامه حاکم، د دمشق او عمان پاچاهانو ته د لایقو او وړ استازو په ذریعه چې د هغوی په ژبه پوهېدل، واستول شول.

وړاندې لیکي، له دغو لیکونو ښکارېدله چې د اسلام مبارک دین یوازې عربو پورې اړه نه لري، بلکې د ټولو انسانانو لپاره دی. وایي، سرببره پر دې دغه لیکونه، ټولو هغو مغروره پاچاهانو او امپراطورانو ته چې هغه مهال یې د سترو پرمختللو هېوادونو واک په لاس کې و، او په لویو جغرافیو یې امرونه چلېدل، یوه خبرتیا وه، ځکه که چېرې دوی په خپلو سیمو کې د اسلام د دین د دعوت پر وړاندې خنډ او مانع وګرځي او خلک پرېنږدي چې د اسلام دین ومني، نو؛ ستر زیان او تاوان سره به مخامخ شي.(۸: ۴۲مخ)

الف: د حبشې پاچا ته لیک

انصاري لیکي، د نبوت د دربار یو غښتلی استازی(عمرو بن امیه)، رسول الله ﷺ د حبشې د پاچا(نجاشي) دربار ته د لیک د رسولو لپاره په یوې سترې او مهمې دندې وګماره او دغه استازي وکولای شول چې په ډېر ښه ډول سره یاد لیک د نجاشي پاچا تر حضوره ورسوي. مخکې لیکي، دغه استازي چې کوم پیغام له ځانه سره وړی و، په هغه کې رسول الله ﷺ د حبشې واکمن(نجاشي) ته فرمایلي وو: (اسلم تسلم). یعنې د یوه خدای ﷻ اطاعت وکړه، نو په امن او سلامتیا کې به پاتې شې.

دغه راز نجاشي پاچا یې لیک کې مخاطب کړی و، چې مسلمانو مهاجرینو ته پناه ورکړه، پاملرنه ورته وکړه چې هلته پرې څوک زور او زیاتی ونه کړي. ورته لیکلي یې وو، زه تاسو او هم مو پوځونه د لوی خدای ﷻ لوري ته را بولم او په حقیقت کې همدا د خیر غوښتنې پیغام دی. فرمایلي یې وو، له شک پرته د امن او سلامتیا مستحق هغه څوک دی چې هدایت مني او قبلوي.(۵: ۵۰۸مخ)

مؤرخین لیکي، کله چې نجاشی پاچا د رسول الله ﷺ لیک ولوست، نو په ډېر قدر او عزت سره یې ترې هرکلی وکړ، ایمان یې راوړ او بیا یې په ډېرو غوره او ښو الفاظو د رسول الله ﷺ لیک ځواب کړ. انصاري لیکي، ټولې نړۍ ولیدل

چې بیا وروسته د رسول الله ﷺ د تابعدارۍ او د امر منلو په پایله کې حبشه تر ډېرو کلونو د امن او سلامتیا زانگو وه.(۵: ۵۰۹مخ)

عثماني لیکي، سر ببره پر دې چې نجاشي پاچا د رسول الله ﷺ پیغام ته مثبت ځواب ووایه او ایمان یې راوړ، ترڅنگ یې د رسول الله ﷺ د غوښتنې پر اساس جعفر رض، سره له ټولو هغو مهاجرینو چې تر دې دمه په حبشه کې مېشت وو، په دوو کښتیو کې سپاره کړل او د عمرو بن امیه(استازي) سره یو ځای یې مدینې ته واستول، چې هغوی بیا د خیبر په سیمه کې د رسول الله ﷺ خدمت ته ورسېدل. مخکې لیکي، نجاشي پاچا د هجرت په نهم(۹) کال د تبوک له جنگ څخه وروسته وفات شو او رسول الله ﷺ یې بیا غایبانه جنازه وکړه او هم یې د هغه ځای ناستې ته د اسلام د منلو پیغام ولېږه، خو څرگنده نه ده چې هغه ایمان راوړ او کنه؟(۸: ۴۲ – ۴۳مخونه)

ب: د روم امپراطور ته لیک

د رسول الله ﷺ د پیغامونو او لیکونو په سلسله کې یو لیک د روم امپراطور(هرقل) ته و، چې د دحیة الکلبي په وسییله یې مخې ته وړاندې شو. محمد شاه ارشاد لیکي، هرقل په ځان نذر منلی و، که چېرې خدای ﷻ په فارسیانو برې ورکړ او صلیب یې ترې واخیست، نو دی به په پلې(پیاده) ډول حج او بیت المقدس ته سفر کوي او هلته به صلیب په خپل ځای ږدي. وایي، هرقل د حج په لاره حمص(د بصرې پلازمېنه) ته رسېدلی و، چې د رسول الله ﷺ لیک ورته ورسېد. مخکې لیکي، د رسول الله ﷺ لیک ورته وژباړل شو او مخکې یې ولوستل شو. وایي، مخکې له دې چې گډوډ یا په قهر شي، د نورو معلوماتو لپاره د عربي سوداگرو د کاروان د پیداکېدلو په تکل کې شو، تر څو له یو عرب (هغه څوک چې رسول الله ﷺ تر نورو ښه پېژني) څخه د هغه او د نوي دین په اړه لازمه څېړنه وکړي.(۴: ۵۴۳مخ)

ندوي لیکي، د ساتونکو د پلټنو په پایله کې ابوسفیان بن حرب چې دا مهال د سوداگرۍ په نیت تللی و، د هرقل دربار ته حاضر کړل شو او بیا

هرقل، له هغه څخه د یو ځیرک او پوه انسان په توګه په ډېر ښه ډول ځينې مهمې یوولس پوښتنې(دلته د بحث د اوږدوالي لپاره ترې تېرېږو) د رسول الله ﷺ او د هغه د نوي دین په اړه وکړې او ابو سفیان هم د پخوانیو عربو په څېر ورته په ربښتینولۍ سره ځواب کړې.

لیکوال وړاندې لیکي، کله چې هرقل د رسول الله ﷺ په اړه د ابو سفیان ټولې خبرې واورېدې، پوخ باور یې راغی چې دا خامخا حق پیغمبر دی. بیا یې ابوسفیان مخاطب کړ، ویې ویل: که ستا وینا ربښتیا وي، نو زما د پښو لاندې ځمکه به هم دغه پیغمبر نیسي او زما باور و، چې د وروستي پیغمبر د بعثت او راوتلو وخت پوره دی، خو دا مې نه وه انګېرلې چې ستاسو له منځه به را پورته کېږي، که زه پوهېدلی چې زه ورته رسېږم، نو ما به یې پښې ورته مینځلې وې.(١٦: ١١٨مخ)

عثماني لیکي، هرقل په ټوله کې د رسول الله ﷺ لیک ته قدر وکړ او یاده موضوع یې خپلو درباریانو ته وړاندې کړه، خو د هغوی د مخالفت او قهر سبب وګرځېده. مخکې لیکي، هرقل ایمان را نه وړ، خو؛ د رسول الله ﷺ استازي(دحیة الکلبي رض) ته یې د ډېرته تګ پر مهال ګران بیه ډالۍ ورکړې، کومې چې بیا د لارې په اوږدو کې ترې غلو واخیستلې. وایي، وروسته له اوږده سفر څخه استازی(دحیة الکلبي رض) مدینې ته را ورسېد او د هرقل د دربار ټول جریان او پیغام یې رسول الله ﷺ ته وړاندې کړ. وروسته له دې بیا رسول الله ﷺ، زید بن حارث رض ته دنده وسپارله چې خپلو پنځو سوو سرتېرو سره د لارې په اږدو کې د یادو غلو مخه ونیسي او مات یې کړي.(٨: ۴۳مخ)

د فارس امپراطور ته لیک

د فارس پاچا(خسرو پرویز) یو له هغو شاهانو ځینې و، چې رسول الله ﷺ ورته د عبدالله بن حذافة السهمي (رض) په وسیله خپل لیک او د اسلام د منلو ستر مبارک پیغام استولی و. ارشاد په خپل اثر کې د دې پېښې په تړاو لیکي،

کله چې مسلمان استازی د کسری دربار ته ورسېد او هغه يې د رسول الله ﷺ له پيغام څخه خبر کړ، نو د هغه مخ له ډېر قهر او غصې څخه سور واوښت او نړدې و چې وچوي. مخکې ليکي، د رسول الله ﷺ ليک يې په ډېرې بې باکۍ ټوټه – ټوټه او څېرې کړ او د يمن والي(بازان) ته يې وليکل، چې دوه تنه، دې حجازي تن پسې چې د نبوت دعوه يې کړې، ور ولېږه او زما پر وړاندې يې حاضر کړه.(۴: ۵۴۷مخ)

دغه راز ندوي ليکي، کله چې رسول الله ﷺ د کسری له دې بد چلند څخه، چې ويلي يې و: زما غلام ماته دا ډول ليک را استوي؟ خبر شو؛ نو کسری ته يې ښېرا وکړې او ويې ويل چې ای الله! ته يې پادشاهي زما د ليک په څېر ټوټه – ټوټه کړې. وړاندې ليکي، د دې پېښې وروسته د يمن والي خپلو دوو تنو ته امر وکړ چې ولاړ شئ دغه د نبوت دعوه کوونکي ته د کسری پيغام ور ورسوئ. زياتوي، د يمن د والي استازي چې کله رسول الله ﷺ ته راغلل، له جريانه يې خبر کړ او بيا رسول الله ﷺ هغو ته يوه ورځ وروسته د وحيې په ذريعه وويل چې ځئ ولاړ شئ! زما رب ستاسو کسری پاچا د خپل زوی(شيرويه) په واسطه وژلی دی.(١٦: ١١٩مخ)

عثماني د يادې قضيې په تړاو ليکي، استازو چې کله د رسول الله ﷺ له لوري دا خبر واورېد، نو حيران شول او په ډېرې وارخطايۍ يې ياد خبر د يمن تر والي(بازان) پورې ورسوه. ليکي، ډېر وخت نه و وتلی چې د خسرو د زوی(شيرويه) له لوري بازان ته د پلار د وژلو خبر په کتبي ډول را ورسېد چې په کې ليکلي يې وو: د هغو افرادو په تړاو ژور فکر وکړه چې د پلار له خوا مې بخښل شوي او زما له خوا د بل ليک تر رارسېدلو پورې صبر وکړه. ليکوال وړاندې ليکي، دغه عجيبې پېښې ټولې د دې سبب شوې چې بازان او ورسره ټول هغه فارسيان چې په يمن کې وو، ايمان راوړي او د اسلام په مبارک دين مشرف شي.(۸: ۴۴مخ)

د مصر واکمن ته لیک

رسول الله ﷺ د مصر واکمن(مقوقس) هم د یو لیک په ذریعه چې د حاطب بن ابي بلتعه (رض) له لوري ورته استول شوی و، د اسلام دین ته را بللی و. محب لیکي، مقوقس د مصر واکمن د قبطیانو د قبیلې ډېر لوی سردار و. وایي، هغه د رسول الله ﷺ له استازي سره له ډېرې نرمۍ او نېک چلند څخه کار واخیست، ایمان یې را نه وړ، خو رسول الله ﷺ ته یې د نورو ډالیو ترڅنګ، دوه کنیزې(ماریه - سیرین) هم د ډالۍ په ډول واستولې.(۱۲: ۳۰۳مخ)

ندوي بیا په دې اړه داسې لیکلي، د مصر واکمن د رسول الله ﷺ د استازي ښه تود هرکلی او عزت وکړ او د لیک په ځواب کې یې نرم او مناسب څه ولیکل. وایي، دغه راز یې رسول الله ﷺ ته ځینې ډالۍ هم واستولې چې هغو کې دوه وینځې هم وې، چې یوه یې بیا د رسول الله ﷺ د زوی (ابراهیم) مور (ماریه قبطي) وه.(۱٦: ۱۱۹مخ)

دغه ډول عثماني لیکلي، کله چې مقوقس ته د رسول الله ﷺ مبارک لیک ورسېد، نو د هغه لیک پر وړاندې یې له نرمۍ کار واخیست او ویې ویل: ما د دغه پیغمبر(محمد ﷺ) په اړه ښه څېړنه کړې چې ګوښه توب بد ګڼي او ژوند کولو ته خلک هڅوي. دغه راز زه خبر شوی یم چې په نېکیو امر او له بدیو منع کوي او هم د خپل پیغمبري خصلت له مخې د وحیې په ذریعه له غیبي خبرو، خبر ورکوي. نو اراده لرم چې په دې اړه نوره هم څېړنه وکړم او ځان پوه کړم. لیکوال مخکې راوړي، مقوقس، د رسول الله ﷺ لیک یې په پوره احترام سره وساته او مختلفې ډالۍ یې رسول الله ﷺ ته واستولې، چې د هغو له جملې څخه دوه کنیزې هم وې چې بیا وروسته یې یوې(ماریه رضی الله عنها) سره رسول الله ﷺ نکاح هم وکړه.(۸: ۴۳مخ)

دغه راز رسول الله ﷺ یو لړ نور لیکونه د بحرین امیر(منذر بن ساوی) د یمامې مشر(هوذه بن علی)، د دمشق مشر(حارث) او یو لیک یې د عمان شاهانو(جیفر – عبد) ته واستول(له کومو چې د اسلامي حکومت بهرنی

سیاست ښه څرګندېږي)، چې د دوی له جملې څخه د بحرین امیر(منذر بن ساوی) د رسول الله ﷺ لیک ته مثبت ځواب ووایه او نورو مخالفت وکړ، خو څه موده وروسته بیا د عمان مشرانو هم د حقیقت په درک کولو سره ایمان راوړ او د اسلام په مبارک دین مشرف شول.(۸: ۴۴مخونه)

نو؛ له دغو ټولو مبارکو لیکونو او پیغامونو څخه په دې پوهېږو، چې د اسلام د بهرنیو چارو سیاست د واک او قدرت پر نشې نه څرخېده او نه یې کار دا و چې پردۍ خاورې تسخیر یا تر خپلې ولکې لاندې راولي. هو، دا یوه خبره روښانه ده چې اسلامي حکومت ځانګړې پالیسي، اصول او قواعد درلودل، چې لویه موخه یې پر نړۍ د اسلامي حکومت خورېدل و. هغه اسلامي حکومت چې د عدل په سپېڅلې داعیې پایېده او د ټول بشریت لپاره یې خیر غوښت. دا نیوکه به ډېره بېځایه او بې خونده وي چې څوک وایي چې ګواکې اسلامي حکومت پردۍ خاورې یا مالونه ګټل، که احیاناً داسې کوم څه موجود و، نو بیا ولې رسول الله ﷺ هغه واکمنان چې ایمان یې راوړ او د اسلام مبارک دین یې ومانه، په خپل واک پرېښودل او ولې یې ترې مقام وا نه خیست؟ نو؛ ښکاره شوه چې داسې نیوکې د اسلام په اړه د هغو وروسته پاتې دښمنانو هغه پوچ او بېکاره تبلیغات دي چې تل یې په لاره اچولي او هیله لري چې د مسلمانانو ذهنیت به له دې ناکارې لارې څخه خراب کړي او په خپل دین به یې بد ګمانه کړي، چې داسې څه امکان نه لري او دغه کرغېړن دښمن به کله هم په دې شومه دسیسه کې بریالی نه شي، ځکه د اسلام دین د خالق تعالی حق دین دی او هماغه پاک ذات به یې د خپلو مخلصو او رښتینو بندګانو پر مټ ساتي.

۲ - نبوي دربار ته د پلاوو راتګ

نبوي دربار ته د پلاوو(وفدونو) راتګ، د اسلامي حکومت د بهرنیو سیاسي اړیکو بل هغه بحث دی چې دلته به ترې په مختصر ډول د موضوع د روښانتیا لپاره یادونه وکړو.دغه پلاوي د هغو خلکو وو، چې د اسلام د مبړنیو

داعیانو د دعوت په پایله کې، پرته له کوم فشار یا زور څخه خپله نبوي دربار ته حاضر شوي او غوښتل یې چې په نبوي دربار کې د خپل اسلام راوړلو اعلان وکړي. د دغو پلاوو د اسلام منل، د اسلام د مبلغینو د هغو دعوتونو پایله وه چې د رسول الله ﷺ د سیاست او امر له مخې یې لرو پرتو سیمو او قبایلو کې ترسره کړي وو او هغه بلنې وې چې صحابه وو رضی الله عنهم یې په ترسره کېدو کې ستره او نه هېرودونکې قرباني ورکړې وه.

سیرت پوهانو او مؤرخینو دغه خلک د (وفود) تر سرلیک لاندې ذکر کړي دي او د راتګ سبب یې هم دا ښودلی چې ټولو عربو د مکې معظمې د وروستۍ پرېکړې انتظار درلود، خوکله چې مکه د اسلام د پوځونو له لوري له مشرکینو فتحه شوه؛ نو د دې خلکو انتظار پای ته ورسېد او هرې قبیلې ته دا موقع په لاس ورغله، چې په خپلې خوښې په خپلواک ډول، دارالاسلام (مکې مکرمې) ته ورشي او د خپل راتلونکي په اړه پرېکړه وکړي.(۱۱: ۳۹۲مخ)

دغه راز ارشاد په خپل اثر کې لیکلي، کله چې رسول الله ﷺ د تبوک له غزا مدینې منورې ته را وګرځېد، ډېر وخت نه و وتلی چې هغو افرادو او اشخاصو چې تر دې دمه یې ایمان نه و راوړی، خپل استازي او مشران یې مدینې منورې ته راولېږل، تر څو د رسول الله ﷺ په حضور کې د خپل اسلام اعلان وکړي، له دې ځای څخه دیني تعلیمات زده کړي او بیا یې د خپلو سیمو خلکو ته بیان کړي. مخکې لیکي، که څه هم له تبوک څخه د رسول الله ﷺ را ګرځېدل، په داسې حال کې و چې دښمن سره یې مخامخ جګړه نه وه کړې، مسلمانانو له کافرو څخه په کې غنایم نه و ترلاسه کړي او په ټوله کې مسلمانان د سختې ګرمۍ له امله د الله ﷻ په لار کې په تکلیف شوي وو، خو ولې له بلې خوا مسلمانانو او په ټوله کې اسلامي حکومت ته د دې سخت سفر په پایله کې دا ګټه ورسېده چې د جزیرة العرب د جنوبې سیمې قبایل چې د یمن، حضرت موت او عمان پورې اړوند وو، په دې پوه شول چې هاغه د روم امپراطوري چې د فارس د امپراطورۍ پوځونو ته یې ماتې ورکړې، هغوی

د اسلامي حکومت د پوځونو پر وړاندې تاب را نه وړ، او نه د دې توانمندي لري چې مسلمانانو سره د جګړې په ډګر کې مخامخ شي.

زیاتوي، همدغه سبب و چې د جزیرة العرب ټولو قبایلو دغه ستر حقیقت درک کړ او وروسته د تبوک له غزوې څخه د هجرت د نهم کال په پای او د لسم کال په پیل کې د قبایلو مشران او امیران د رسول الله ﷺ حضور ته راغلل او بیا د دغو مشرانو په برکت او دعوت سره د قبایلو عام وګړي د اسلام په مبارک دین مشرف شول.(۴: ٦٦٠مخ)

عبدالکریم محب لیکي، د مکې له فتحې وروسته د ټولو عربو په ذهنیت کې یو بدلون راغی، هغه داسې چې د خپلو قبیلو ډېر استازي یې د رسول الله ﷺ حضور ته په دې نیت را ولېږل، تر څو اسلام قبول کړي چې بیا له دغې سترې فتحې او نصرت څخه وروسته الله ﷻ خپل محبوب استازي ﷺ ته په قرآن عظیم الشان کې د تسبیح او استغفار حکم وکړ.(۱۲: ۴۴۲مخ)

الله ﷻ داسې مهرباني کوي::«اذا جاء نصر الله والفتح. ورأیت الناس یدخلون فی دین الله افواجا. فسبح بحمد ربک واستغفره انه کان تواباً.»(سورة النصر: ۱۱۰سورت)

ژباړه:کله چې د الله ﷻ مرسته راشي او برى در په برخه شي؛ نو اى پیغمبره! ته به ووینې چې خلک ډلې- ډلې د الله ﷻ په دین کې داخلېږي. نو د خپل رب له ثنا او ستاینې سره د هغه پاکي بیان کړه او له هغه څخه بخښنه غواړه، بېشکه هغه ستر توبه قبلوونکی دی.

ارشاد په خپل اثر کې لیکي، له نېکمرغه دغه مهال د طایف د ثقیف قبیلې خلک، تر نورو قبایلو مخکې شول، خپل استازي یې رسول الله ﷺ ته را ولېږل او وروسته له اوږدو مذاکراتو یې قناعت حاصل شو او بیا د ایمان له ستر نعمت څخه برخمن شول. مخکې وایي، له ثقیف قبیلې څخه وروسته د شبې جزیرې قبایل راغلل او بیا په ترتیب سره د جزیرة العرب ټول وګړي د اسلامي حکومت په حوزه کې داخل شول چې د هغې له جملې څخه مزینه،

اسد، تميم، عبس، فزاره، مره، ثعلبه، نجران، محارب، سعد بن بكر، كلاب، رؤاس بن كلاب، عقيل بن كعب، جعده، قشير بن كعب، بني ابكاء، كنانه، اشجع، باهله، سليم، هلال بن عامر، عامر بن صعصعه، عبدالقيس، بكر بن وائل، تغلب، حنيفه، شيبان او د يمن له قبايلو طی، تجيب، خولان، جعفي، صداء، مراد، زبيد، كنده، صدف، خشين، سعد هذيم، بلی، بهراء، عذره، سلامان، جهينه، كلب، جرم، ازد، غسان، حارث بن كعب، همذان، سعد العشيره، عنس، الدارييين، الرهاوين، غامد، نخع، بجيله، خشعم، اشعر بن حضر الموت، غافق، بارق، دوس، شماله، حدان اسلم، جذام، مهره، صيمير، نخران او جيشان، يادولی شو.(۴: ٦٦٨مخ)

د دغې احصاييې له مخې په ټول جزيرة العرب کې داسې قبيله پاتې نه شوه چې اسلام دې هغې ته لاره نه وي کړې، البته د يادولو وړ ده چې په يادو قبيلو کې داسې افراد وو چې لا تر دې دمه يې ايمان نه و راوړی او داسلام په مبارک دين نه و مشرف شوي، خو کله چې د توبې مبارک سورة نازل شو، هغوی هم بيا ايمان راوړ او اسلام يې ومانه.(۴: ٩٦٩مخ)

له پورته بحث څخه جوتېږي چې د اسلامی حکومت بهرنی سياست د رسول الله ﷺ په مشرۍ په داسې اصولو او قواعدو ولاړ و، چې ټولو بهرنيو دښمنانو سره يې په کې له نرمۍ او شفقت څخه کار اخيست. دښمنان يې په دې نه مجبورول چې په زور يا جبر سره ايمان راوړي، بلکې له داسې حکمت او پاليسۍ څخه يې کار اخيست، چې هغوی په خپله خوښه دې ته مجبورېدل چې دغه ښکلی د اخلاقو، امانتدارۍ، عدالت او د انسان له فطرت سره موافق دين قبول کړي. هغه دين چې سراسر خير او د ټول بشريت هر اړخيز حقونه په کې خوندي وو. هغه لاره چې خپل ټول وګړي يې حق او د الله ﷻ بندګۍ ته رابلل. په نېکيو يې امر کاوه او له بدو کړنو څخه يې منع کوله. هغه اسلام او اسلامي سياست چې شرک يې بد ګاڼه او بندګان يې د بندګانو له عبادت او معبود ګرځولو څخه را ګرځول.

۳ - بهرني سياسي تړونونه

رسول الله ﷺ چې کله په مدينه منوره کې د اسلامي نظام د بنسټ ډېره کېښوده، نو د خپل سياست او پاليسۍ له مخې يې يو لړ کورني او بهرني سياسي تړونونه د اسلام د پرمختګ، لوړوالي او په ټوله کې د مسلمانانو د خير او فلاح په سبب ترسره کړل. دا چې د لته بحث د بهرني سياست دی، نو؛ دوه سياسي تړونونه(تبوک – ثقيف) د نمونې په توګه راوړو او په مختصر ډول پرې بحث کوو، تر څو د اسلامي حکومت هغه بهرنۍ سياسي تګلاره يې له مخې روښانه شي، په کوم کې چې رسول الله ﷺ له پوره حکمت، سياست او بصيرت څخه کار اخيستی.

الف – د تبوک د سولې تړون(۹ هـ کال)

نجيب آبادي ليکي، کله چې رسول الله ﷺ او د اسلام لښکر د تبوک(شام) سيمې ته ورسېد، نو همدلته يې پړاو واچوه. هرقل چې رسول الله ﷺ د خالق تعالی بر حقه پيغمبر ګڼه، چې خبر شو، وېرې پسې واخيست او شاتګ يې غوره کړ او ډګر يې خوشې کړ. زياتوي، دا چې تبوک له مدينې منورې څخه د شپږسوه يو اتيا(٦٨١) کيلو متره او په پخواني حساب پنځلس منزله، په اندازه کې لرې پروت دی، رسول الله ﷺ په کې شاوخوا شل (۲۰) ورځې تېرې کړې، چې په دغې موده کې د ايله سيمې واکمن (يحنه يا يمنه بن رويه) د اطاعت او منښې لپاره راغی او رسول الله ﷺ سره يې د جزيې په ورکولو سوله وکړه.(۳: ۱۸۷مخ)

انصاري ليکي، دا چې د ايله سيمې واکمن سولې ته تياری وښود؛ نو رسول الله ﷺ يې هم غوښتنه ومنله او په لاندې شروطو يې ورسره سوله وکړه:

۱ – دا د امن وثيقه د الله جَلَّ جَلَالُهُ او د هغه د رسول الله ﷺ په مسؤوليت ليکل شوې ده چې يمنه بن رؤيه او د ايله اوسيدونکي، د هغوی بحري بېړۍ، د هغوی سيلانيان او مسافر، په وچه وي او که په درياب کې د الله جَلَّ جَلَالُهُ او د هغه

د رسول الله ﷺ له لوري په امن کې دي او په دې امن کې د شام او یمن هغه خلک هم داخل دي کوم چې له دوی سره د سولې تړون لري.

۲ – دا خلک به د بحر او وچې له لارې د تېرېدو حق لري او د لارې په اوږدوکې په هرې چېنې پړاو اچولی شي.(۵: ۵۱۰مخ)

دغه راز عبدالکریم محب لیکي، رسول الله ﷺ د ایله واکمن ته دا ډول لیکل شوی سند ورکړ چې متن یې داسې و:«دا لیکنه د دې لپاره شوې چې د ایله واکمن او د سیمې خلکو ته یې د الله ﷻ او د هغه د رسول الله ﷺ له خوا امن دی، دغه راز د شام او د یمن مسافرو ته چې دوی ورسره تړون لري، په وچه او هم په سمندر کې امن دی او څوک هم حق نه لري چې منع یې کړي».(۱۲: ۴۲۱مخ)

که د دغه تړون متن او محتوی ته ځیر شو، نو پوهېږو چې اسلام څنګه یو دین دی؟ سیاست او پالیسي یې څه ده؟ و مو لیدل چې د یاد تړون هر لفظ او کرښه د انسانیت، شرافت او عزت یوه بېلګه ده. په دې مو هم باور راغی چې د رسول الله ﷺ په قیادت او مشرۍ د اسلامي حکومت سینه آن غیر مسلمو ته هم پراخه ده او یو نامسلمانه حکومت هم د اسلام د امن له نظام څخه ګټه اخیستلی شي. دغه راز د دې تړون له مخې هغه تور هم باطلېږي چې ګواکې اسلام د مذهبي زور او زیاتي او تورې په قوت سره برلاسي توب یا برۍ موندلی دی. له شک پرته ویلی شو چې اسلام او اسلامي حکومت د انسانیت لپاره رښتینی امن او عزت غواړي او په دې پاکې او سپېڅلې لاره کې په جدي ډول مبارزه کوي.

ب ـ د ثقیف د سولې تړون (۹ هـ کال)

انصاري په خپل اثر کې راوړي، له ثقیف قبیلې سره د سولې دغه تړون د هجرت په نهم(۹) کال، رسول الله ﷺ ترسره کړ او دا هغه قبیله وه چې مخکې له اسلام څخه یې د رسول الله ﷺ استازی(عروه بن مسعود رض) په دې جرم(!) شهید کړ چې هغه اسلام او د خدای ﷻ لوري ته رابلل. لیکوال

وړاندې لیکې، دا هغه مهال و چې اسلامي ځواکونه د بریا په لور روان وو او دغې قبیلې سره همدا وخت بیا د سولې فکر پیدا شو. زیاتوي، رسول الله ﷺ سره له دې چې دغې قبیلې یې استازی شهید کړی و، بیا یې هم د دغو خلکو پنځه کسیز هیأت ته چې مشري یې عبدیالیل کوله دربار ته د حاضرېدو اجازه ورکړه او وروسته له اوږد بحث او مذاکرې څخه په لاندې موادو د سولې تړون لاسلیک شو:

۱ – دا لیکلی سند د رسول الله ﷺ په مسؤولیت لیکل شوی دی.

۲ – مسلمانان نه شي کولای چې د ثقیف په سیمه کې گیا وریبي، ښکار وکړي او یا لرگي مات کړي.

۳ – ځوک هم حق نه لري چې له دغو حکمونو سرغړاوی وکړي، که چا سرغړونه وکړه په ځان به یې ظلم کړی وي او مناسبه سزا به ووینې، ځکه دا د رسول الله ﷺ امر او حکم دی.(۵: ۵۱۱مخ)

د دې تړون له متن او محتوی څخه هم دا درس را وځي چې د اسلامي حکومت بهرنی سیاست په داسې نرمو او له شفقت څخه په ډکو اصولو ولاړ دی. هغه اصول او قواعد چې د صورت حال اصلاح په نظر کې ساتي، د سرکښو افرادو سولې ته تیاری په ورین تندي مني او د هغوی له اقتصادي حقونو ساتنه هم کوي. که احیاناً کوم مسلمان بیا دغه حکم نقض کوي، اسلامي حکومت یې پروا نه ساتي او لازمه سزا ورکوي. نو؛ ویلای شو چې دا هغه یواځینی ځانگړتیا ده چې پرته د اسلامي حکومت له قوانینو او سیاست څخه یې په هېڅ بل نظام یا حکومت کې موندلی نه شو.

۴ ـ د جهاد بهرنی سیاسي کړنلاره

د اسلامي حکومت د بهرني سیاست په برخه کې د جهاد د بهرنی سیاسي کړنلارې موضوع بیا هغه بحث دی، که چېرې په دقت او فکر سره وڅېړل شي، له شک پرته له مخې یې د اسلام هغه رښتینې بڼه ښکاره او روښانه

کېږي. لوستونکي په دې پوهوي چې اسلام او جهاد یعنې څه؟ دغه راز په دې بحث کې هغو پوښتنتو، اندېښنو او رنګارنګ تبلیغاتو ته هم په معقول او منطقي ډول ځوابونه ویل کېږي، کومو سره چې ډېر افراد مخامخ دي او غواړي چې پوښتنو ته یې ځواب وویل شي.

منصور احمد لیکي، پرته له کوم لامله جنګ کول د اسلام موخه نه ده. وایي، رسول الله ﷺ به تل کوښښ کاوه چې پرته له جنګ کولو څخه د ترونونو، اخلاقو او د نېک تبلیغ په ذریعه اسلام ته وده او پرمختیا ورکړي، خو که کوم لوري به کله مسلمانان عمداً جنګ کولو ته مجبور کړل، نو په دې صورت کې به الله ﷻ د جهاد حکم کاوه او اجازه به یې ورکوله.(۱۴: ۸۹ مخ)

څېړوونکي محمد داود ناظم په دې اړه لیکلي، کله چې رسول الله ﷺ په مدینه منوره کې د اسلامي حکومت د بنسټ ډېره کېښوده، وروسته له هغې الله ﷻ هغو کسانو(مسلمانانو) ته د جهاد او جګړې امر وکړ، په کومو کسانو چې د مکې د مشرکینو له لوري له کلونو ظلم او تېری کېده او د اسلامي دعوت د خپرولو په لاره کې خنډ ګرځېدل. زیاتوي، د دې مبارک آیت پر سبب د اسلامي حکومت سیاسي پالیسۍ، د رسول الله ﷺ په مشرۍ له دفاعي حالت څخه اقدامي حالت ته بدلون وکړ:«اذن للذین یقاتلون بأنهم ظلموا وان الله علی نصرهم لقدیر». (الحج: ۳۹)

ژباړه: هغو کسانو ته د جګړې اجازه ورکړل شوه چې پر خلاف یې په جګړه لاس پورې کېږي، ځکه چې هغوی مظلومان دي او الله ﷻ په یقیني ډول د هغوی د ملاتړ وس لري.

وړاندې لیکي، پر مسلمانانو د سختو او ربړو راتلل د خدای ﷻ هغه حکمت دی چې غواړي خپل مخلص بندګان په ازموینه کې واچوي، پاخه یې کړي او ویې روزي. زیاتوي، په رسول الله ﷺ او په ټولو صحابه کرامو رضی الله عنهم د ژوند په دوران کې د رنګارنګ ستونزو او زحمتونو د راتګ حکمت دا و،

چې د ټولنې په قوانینو، آدابو او د جهاد په عملي طریقې او تاکتیکونو یې پوه کړي.(۱۵: ۲۲مخ)

دا چې د جهاد د بهرنۍ سیاسي کړنلارې بحث خورا مهم، په زړه پورې او اوږد دی، نو لازمه ده چې په څو مختصرو سرلیکونو کې، تر څېړنې لاندې ونیول شي:

الف – د جهاد پیل او د اسلامي پوځ جوړېدل

انصاري په خپل اثر کې راوړي، جهاد فی سبیل الله، هغه جنګ ته ویل کېږي چې یو مسلمان یې د الله ﷻ په لاره کې د ټول انسانیت د توحید او تنظیم د خیر لپاره ترسره کوي. زیاتوي، د خدای ﷻ په لاره کې قتال ته جهاد او د طاغوت(کفر) په لاره کې جنګ ته د قرآن له مخې شیطاني جنګ ویل کېږي.(۵: ۵۲۳مخ)

دغه راز په دې اړه یو بل څېړونکی ګوهر رحمن لیکي، له جهاد او قتال څخه موخه په زور د خلکو مسلمانول نه دي، وایي، که چېرې داسې وای، نو بیا به اسلام کې د خراج احکام نه وو. بیا وایي، له جهاد او قتال څخه هدف د کفارو او مشرکینو د اقتدار ختمول او د اسلامي حکومت جوړول دي او که چېرې له مخکې څخه جوړ وي، نو بیا د هغې د دفاع او ټینګښت لپاره جګړه کېږي چې موخه یې ترې غلبه ده او د همدې غلبې نوم بیا اقتدار او حکومت دی.(۱۰: ۱۸۵مخ)

عثماني لیکي: کله چې رسول الله ﷺ د جهاد په اړه اجازه ترلاسه کړه، نو په مقدماتي کارونو، لکه د منظمې اردو یا د پوځ په جوړولو یې پیل وکړ چې له دې کړنې یې موخه مسلمانانو ته د جنګي، نظامي او له اسلام څخه د دفاع روحیه ورکول و او د اسلام ټولو دښمنانو ته دا ثابته ول و، چې اسلام او مسلمانان کمزوري نه دي، بلکې په هر ډګر کې د دې توانمندي لري چې له خپل حریم، مقدساتو او له خپلو دیني ارزښتونوڅخه په کلکه دفاع وکړي. وایي، رسول الله ﷺ د پوځي ډلګیو او د پوځ له تشکیل څخه وروسته د اسلام

د دښمنانو پر وړاندې په عملي توګه جهاد پیل کړ او مسلمانانو ته یې په ښه ډول دیني او اسلامي روحیه ورکړه. بیا لیکي، ټول هغه جنګونه او نظامي فعالیتونه چې رسول الله ﷺ په لاره واچول، په دوه برخو ویشل کېږي چې یو ته یې غزاوې او بل ته یې سرایا ویل کیږي. (۵: ۳۳مخ)

د سباعي له قوله، د اسلامي حکومت د ټولو جهادونو د غزواتو شمېر(۲۶) او د سرایاو شمېر یې(۳۸) ته رسېږي. وایي، هر هغه جګړه کې چې رسول الله ﷺ د اسلامي وسلوال پوځ قومانده په لاس کې درلوده او خپله یې په کې ګډون کړی و، هغې ته غزا او دکومې جګړې لپاره چې یې بیا بل مشر ټاکلی و، هغې ته سریه ویل کېده.(۷: ۱۱۲مخ)

رحماني بیا د اسلام د وسلوال پوځ په بحث کې په خپل اثر کې لیکي، رسول الله ﷺ د یو روزل شوي ځواکمن اسلامي پوځ د جوړښت د انتظام ترڅنګ د عربو د جنګي فنونو په زده کړو بسنه او اکتفا ونه کړه، بلکې زیار یې وویست چې خپل ملګري د قرآن د لارښوونې له مخې په معاصرو جنګي فنونو سمبال کړي. وایي، له همدې امله یې ځینو ملګرو ته دنده ورکړه چې د منجنیق(د هغه مهال د جنګ مؤثره او بهتره وسله) د فن د جوړولو زده کړه وکړي، چې بیا هغوی په پوره مهارت سره په کم وخت کې دغه مهارت سرته ورساوه. زیاتوي، اسلامي حکومت د رسول الله ﷺ په مشرۍ هغو مشرانو ته هم زیات قدر او ارزښت ورکاوه، کوم چې د یاد وسلوال اسلامي پوځ قوماندانان وو. وایي، رسول الله ﷺ په بېلا بېلو وختونو کې مختلف صحابه کرام د پوځ د قوماندانانو په توګه د ځینو مهمو عسکري کارونو د اجرا لپاره استولي دي چې شمېر یې د سیرت کتابونو دوه څلوېښت(۴۲) تنه ښودلی دی.(۶: ۱۶۰مخ)

ب ـ د جهاد سیاسي کړنلاره او اصول یې

لکه څنګه چې د مخه ذکر شول، اسلامي حکومت د رسول الله ﷺ په مشرۍ وروسته له هغې د جهاد اجازه ترلاسه کړه، کله چې مسلمانانو له مکې مکرمې

ځخه مدینې منورې ته هجرت وکړ او بیا هلته یې د رسول الله ﷺ په مشرۍ د اسلامي حکومت د بنسټ ډېره په ډېر ښه ډول سره کېښوده او بیا د یو غښتلي نظام له لوري د ټولو مسلمانانو هر اړخیزې چارې سمبالېدلې، هغه غښتلی نظام چې د کورني سیاست تر څنګ یې بهرنۍ سیاسي تګلاره روښانه او هم یې د جهاد ښکلي اصول او قواعد درلودل.

څېړونکی ولی الله ملکزی لیکي، رسول الله ﷺ په خپل ژوند کې په (۲۶) غزاګانو کې برخه اخیستي او د احد له غزا پرته یې په ټولو کې پر دښمنانو بری ترلاسه کړی. وایي، دلته یوه په زړه پورې او باریکه خبره دا ده چې د قرآن کریم په هېڅ ځای کې د غزا یا غزوې لفظ نه دی راغلی، خو د جهاد کلمه یې بیا (۴۱) ځلې یاده کړې چې لغوي معنا یې زحمت، مشقت، هڅه او کلکه ځمکه ده او اصطلاحي معنا یې قتال، جنګ او مجادله ده.

وړاندې لیکي، د سیرت د معتبروکتابونه له مخې د بعثت په لومړیو ۱۳ کلونو او د هجرت په لومړي کال کې هېڅ ډول وسله واله نښته او جګړه نه ده شوې او بیا د هجرت په دوهم کال د بدر تاریخي او مشهوره غزا د مسلمانانو او د اسلام د دښمنانو ترمنځ ترسره شوې.(۱۳: ۸۹مخ)

دا چې د جهاد پیل د بدر د مشهورې او تاریخ جوړوونکې غزا څخه شوی، نو، ویلی شو چې د رسول الله ﷺ په مشرۍ د اسلامي حکومت د جهاد پالیسي او یا نظامي تګلاره هم له همدغې ورځې پیل شوې. دا چې د اسلامي حکومت د جهاد یا سپېڅلې مبارزې سیاسي تګلاره او اصول څه وو؟ په دې اړه څېړونکی محمد داود ناظم په خپل اثر کې لیکي، رسول الله ﷺ تل په دې تأکید کاوه او ملګري یې دې ته هڅول چې د جهاد او جګړې په جریان کې به له مقابل لوري څخه کمکیان او هغه افراد چې عام ملکي وګړي دي، نه وژنئ. دغه راز د ښځو په وژلو به لاس نه پورې کوئ، سپین ږیري، حیوانات او نباتات به له منځه نه وړئ. زیاتوي، دغه ټول هغه عملي درسونه، د جهاد سیاسي تګلاره او آداب وو، له کومې چې د اسلام حقانیت،

سپېڅلتوب او لوړوالی ښکاري او اسلامي حکومت ترې په ټولو جهادونو او جګړو کې ګټه پورته کوله.(۱۵: ۲۳مخ)

دغه رنګ یو بل څېړونکی ولی الله ملکزی د جهاد د اخلاقي او سیاسي اصولو د بحث په اړه لیکي، رسول الله ﷺ په خپلو ټولو غزاګانو کې له یوې ښځې پرته بله یوه ښځه نه ده وژلې. په یوه جنګ کې یې هم کوم ماشوم نه دی له منځه وړی او نه یې کوم سپین ږیری په قتل رسولای. وړاندې لیکي، رسول الله ﷺ خپلو ټولو وعدو او تړونونو ته ژمن پاتې شوی او له هېڅ دښمن سره یې غدر نه دی کړی. وایي، دغه راز په ټولو غزاګانو کې یې چور او د چا بې عفتي نه ده کړې، تر دې چې هغه سرتمبه او کرکجن مخالفین یې هم بخښلي چې د کمین، زهرو او یا هم د چاقو او برچې پر مټ یې د ده د وژلو هڅه کړې. بیا زیاتوي، رسول الله ﷺ د نن ورځې خونړیو جنګونو په څېر له وینو تویولو خوند نه اخیست، بلکې د ځان په شمول یې خپلو ملګرو سره یو ځای د الهي او آسماني مبارکو تعلیماتو په رڼا کې د اسلام دښمنانو پر وړاندې مبارزه کوله.(۱۳: ۹۷مخ)

اسعد ګیلاني لیکي، رسول الله ﷺ هغه سیاسي او ځیرک شخص و، چې د جهاد عملي قیادت یې هم په غاړه و. وایي، د جهاد له سیاسي تګلارې څخه یې یوه غوره تګلاره دا وه چې مخکې له جهاد څخه به یې په خپل وخت اسلامي حکومت ته پېښ شوی خطر په ډېر ښه تدبیر دفع کاوه. وایي، د دښمن په لمنځه وړلو کې یې د ناڅاپي حملې او د ګوریلایي(چریکي) جنګ تدبیر او نقشې هغه څه وي چې په سیاسي تګلاره کې یې ترې یادونه کولای شو.(۱۱: ۴۲۵مخ)

دې کې شک نشته چې رسول الله ﷺ د جنګ او جګړې په عملي او نظري هنر پوه او زړور شخصیت و. هر کار او فعالیت یې په فکر، په تدبیر او ملګرو سره په مشورې و. رسول الله ﷺ نه غوښتل چې د دښمن له هر حرکت او فعالیت څخه ناخبره وي. تل یې کوښښ داو چې له هرې وسیلې ګټه

پورته کړي او د اسلامي حکومت او د مسلمانانو په حفاظت کې خپل مسؤولیت په سم ډول ترسره کړي.

انصاري د رسول الله ﷺ په مشرۍ د اسلامي حکومت د جهاد د سیاسي کړنلارې او پالیسۍ په بحث کې لیکي، د منظم پوځ یا منظمې اردو را منځته کول او یاده اردو بیا د جنګ په ډګر کې په څو برخو(وړاندې، وروسته، مخکې، منځ کې، ښی لوري او چپ لوري ته) وېشل او هم یاد پوځ د کیفیت له اړخه په څو منظمو دستو(سواره، پلي، زغره وال) وېشل او مجهز کول هغه پالیسي او تګلاره وه چې د رسول الله ﷺ په بصیرت او جنګي پوهې یې دلالت کاوه. دغه راز هغو ملګرو سره چې د جنګ په هنر له نورو ښه پوهېږي او د جنګ مسلکي پوهه یې لرله مشوره کول، د جهاد لپاره په متفاوتو رنګونو د بیرغ(سپین یا تور) ټاکل، د پوځ بېلابېلو برخو ته د امیر ټاکل، د پوځ لپاره منظم لباس غوره کول، د جنګ د مشرانو قومندانانو لپاره محفوظ او پټ ځای ټاکل، په جنګ او جهاد کې لوړ او وچ لوری او هم د اوبو سیمه غوره کول، د جنګ لپاره په غورې نقشې او عسکري تفتیش کار کول، د جګړې منظم صفونه تړل، د چوڼیو، مورچو او خندقونو جوړول، په پوره زړورتیا او خلاص مټ حمله کول، پوځ ته دیني او معنوي روحیه ورکول او د محاذ تر شا محاذ جوړول، ټولې هغه لارې چارې، عملي درسونه او سیاسي تکتیکونه او کړنلارې دي چې د رسول الله ﷺ له لوري د جنګ په دګر کې ترې د کورنیو او هم د بهرنیو دښمنانو پر وړاندې ګټه پورته شوې، او دغه هغه څه دي چې موږ یې د اسلامي حکومت د جهاد د سیاسي کړنلارې په نامه هم نومولی شو.(۵: ۵۲۷ – ۵۳۸مخونه)

ج ـ د جنګي یرغملو اړوند پالیسي

دې کې شک نشته چې هره جګړه، جنګ یا جهاد لکه څنګه چې پیل لري، همدغه رنګ پای هم مومي. د کوم پای په صورت کې چې وژل شوي، ټپیان

او جنګي بنديان د روغو او ژونديو لاسونو ته لوېږي. د رسول الله ﷺ پاليسي يا سياست چې څنګه د وژل شوو په حق کې ښکاره دی، دغه راز د جنګي بنديانو په حق کې هم اسلامي حکومت د قرآن له مخې ځانګړي اصول او قواعد لري. په دې اړه څېړونکی محمد داود ناظم په خپل اثر کې ليکي، اسلامي حکومت د لومړي ځل لپاره د خپل غوره او غښتلي سياست له مخې ټول بشريت ته بنديانو يا اسيرانو سره د نېکې رويې او چلند درس ورکړ. وايي، دا چې د بدر د تاريخي او مشهورې غزا په پای کې رسول الله ﷺ جنګي بنديانو سره د ډېر ښه سلوک لاره غوره کړې وه، تر دې چې دغو بنديانو ته يې د خوشې کېدلو پلمه لټوله او په دې شرط يې دغه بنديان آزادول چې لسو(۱۰) مسلمانانو ته به د کتابت او قرائت علم ښايي، چې دا په حقيقت کې د پوځي ډګر له هغو عملي لاسته راوړنو او درسونو څخه شمېرلی شو چې له دې مخکې يې په تاريخ کې ساری نه تر سترګو کېږي.(۱۵: ۲۳مخ)

انصاري ليکي، د قرآن د حکم له مخې د سختې او پرېکنده جګړې په صورت کې د بنديانو نيول صورت نيسي او په دې اړه لومړی قرآني حکم دا دی چې دغو بنديانو سره دې نيکي وشي. که داسې څه نه کېږي، نو بيا دې په دوهم قدم کې د فديې له اخيستلو وروسته خوشې کړل شي. زياتوي، اسلام نه د مخه د جنګي بنديانو په اړه کوم قانون شتون نه درلود، خو اسلام د غچ اخيستلو په اور سړې اوبه تويې کړې او اسلامي پوځ ته يې د احسان او نېکۍ له مخې په اسانه شرايطو د خوشې کېدلو امر وکړ. ليکوال وړاندې ليکي، د قرآن دغه سپېڅلی امر د انسانيت يوه داسې نمونه ده چې لويديځ جنګي پاليسي جوړوونکي يې نن ورځ هم بېلګه وړاندې کولای نه شي او په اوسنۍ زمانه کې هم فاتح ځواکونه له داسې کړنو عاجز او ناتوانه دي.(۵: ۵۳۹مخ)

ابراهيمي ليکي، د جنګي يرغملو اړوند خدای ﷻ مسلمانانو ته داسي مهرباني کوي: «وَ يُطْعِمُونَ الطَّعامَ عَلى حُبِّهِ مِسْكيناً وَ يَتيماً وَ أَسيراً»(دهر: ۸)

ژباړه: د خدای ﷻ نېکان بنده ګان خپل غوره خواړه مسکینانو، یتیمانو او بندیانو ته خاص د الله ﷻ د رضا لپاره ورکوي. بیا وایي، جنګي بندي سره د دښمن له لوري چلند د تاریخ په مختلفو دوروکې متفاوت و. زیاتوي، له اسلام څخه د مخه به جنګي بندي سره ډېر ظلم کېده او دا ډول اشخاصو ته به سختې سزاوې ورکول کېدې؛ خو کله چې د رسول الله ﷺ په مشرۍ اسلامي حکومت رامنځته شو، اسلام جنګي بندیانو ته یو ډول حقوق وضع کړل او د هغوی ورکړه یې په خپلو پیروانو واجب وګرځوله. لیکوال وړاندې لیکي، دا چې د انسانانو تر منځ تل جنګونه او پر یو بل تېري پیښ شوي، نو له مخې یې انسانان وژل شوي، ټپي شوي او بندیان شوي. وایي، مخکې له اسلام څخه به دغه بندیان تل مظلوم او بې دفاع وو، او د نیوونکو له خوا به ورته ډېرې سختې سزاګانې ورکول کېدې، لکه په اور کې سوځول، د پوستکي ویستل، د نوکانو ویستل، اعدامول، په غلامۍ نیول او د ملک نه تبعیدول.(۲: ۱۴۹مخ)

نه یواځې دا چې د دښمن له نیول شویو جنګیالیو سره دا ډول چلند کېده؛ بلکې د مغلوب طرف ټول اموال، ښځې، ماشومان او بوډاګان به هم له دا ډول چلند سره مخامخ وو او دا ډول مظالم به هغه مهال یهودانو ظاهراً د تحریف شوي تورات پر اساس تر سره کول، خو اسلامي حکومت د جنګي بندیانو او نورو کسانو تر منځ تفکیک وکړ او د دښمن په مال، ښځې او ماشوم باندې یې تېری کول حرام وګرځول او جنګي بندي ته یې یو لړ حقوق او امتیازات ورکړل. ابراهیمي لیکي، په کفري نړۍ کې آن د (۱۹) م پېړۍ تر نیمایي پورې له جنګي بندي سره ظلم زیاتی روان وه، چې ښه بېلګه یې تر اتمې(۸) م پېړۍ پورې د کلیسا په امر د جنګي بندیانو او هغو کسانو په اور کې سوځول دي، کوم چې د پاپ د عقیدې ضد نظریاتو باندې متهم وو.

وړاندې لیکي، همدارنګه مسلمانانو سره په صلیبي جګړو کې د مسیحیانو تګلاره هم له چا پټه نه ده، چا چې د بیت المقدس په یوه ځل محاصره کې د

مسلمانانو پنځوس زره(۵۰۰۰۰) ښځې او ماشومان په شهادت ورسول. (۲: ۱۵۱مخونه)

څېړوونکی مصطفی سباعي بيا په خپل کتاب کې د جنگي يرغملو اړوند د اسلام د سياسي پاليسۍ دې حکمت ته د مسلمانانو پاملرنه اړوي او ليکي، د رښتوني بلونکي(رسول الله ﷺ) دا ځانگړنه وي چې آن د خپل دښمن هدايت او سمې لارې ته يې لارښوونه خوښه وي. وايي، رسول الله ﷺ ځکه د جهاد په پای کې جنگي بنديان آزادول چې گوندې الله ﷻ يې زړونو کې د ايمان نور واچوي. شايد له دې بدې او ناسمې لارې واوړي او گوندې د اسلامي حکومت همدغه بخښنه يې د هدايت ذريعه شي.(۷: ۱۸۶مخ)

ابراهيمي ليکي، د اسلامي نظام د اصولو له مخې جنگي بندي هغه چاته ويل کيږي، چې د جنگ په ډگر کې ونيول شي او په ټولو هغو افرادو او اشخاصو يې اطلاق نه کيږي چې د مسلمانانو په تصرف کې راغلي. وايي، رسول الله ص د مکې د فتحې په ورځ مسلمانانو ته وفرمايل: يوه شئ، چې هېڅکله په ټپي تن بريد ونکړئ، هغه کسان چې تښتېدلي، تعقيب يې نکړئ او بنديان ونه وژنئ. په يوه بل حديث شريف کې رسول الله ﷺ د دښمن د ماشومانو، بوډاگانو، ښځو، او د هغو راهبانو وژل منع کړي، کوم چې په صومعو(عبادت ځايونو) کې په عبادت مشغول وي.

دغه راز ليکوال وړاندې له جنگي بنديانو سره د چال چلند تگلاره بيانوي، وايي: رسول الله ﷺ ته خدای ﷻ په قرآن کې حکم کوي،« مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَىٰ حَتَّىٰ يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ ۚ تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ ۗ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ»(انفال: ٦٧)

ژباړه: له هېڅ پيغمبر سره دا نه ښايي چې بنديان ورسره وي، ترڅو پورې چې هغه په ځمکه کې دښمنان ښه ونه ټکوي. تاسې د دنيا گټه غواړئ، په داسې حال کې چې د الله ﷻ تر نظر لاندې اخرت دی او الله ﷻ برلاسی او دحکمت څښتن دی.

دغه راز مهرباني کوي:«يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَنْ فِي أَيْدِيكُمْ مِنَ الْأَسْرَىٰ إِنْ يَعْلَمِ اللَّهُ فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا يُؤْتِكُمْ خَيْرًا مِمَّا أُخِذَ مِنْكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ۗ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ وَإِنْ يُرِيدُوا خِيَانَتَكَ فَقَدْ خَانُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ فَأَمْكَنَ مِنْهُمْ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ»انفال: ۷۰ – ۷۱)

ژباړه: ای پيغمبره! هغو بنديانو ته چې ستاسو په لاس کې دي ووايه : که الله ﷻ معلومه کړي چې ستاسي په زړونو کې څه خير(ايمان) شته، نو تاسو ته به له هغه څه ښخه زيات درکړي چې در ښخه اخيستل شوي دي او ستاسي خطاوې به وبخښي، الله ﷻ بخښوونکی او رحم کوونکی دی.

او که هغوی ستا سره د خيانت اراده لري، نو له دې ښخه مخکې هغوی الله ﷻ سره هم خيانت کړی دی، لکه چې د هماغه کار سزا الله ﷻ هغو ته ورکړه چې ستا لاس ته راغلي دی. الله ﷻ په هر څه پوهېږي او د حکمت څښتن دی.

ليکوال زياتوي، لکه څنگه چې وينو، د دې مبارکو آياتونو لحن کې چې مخاطب يې رسول الله ﷺ او جنگي بنديان دي، پوره ترحم او مهرباني نغښتی، او دا په حقيقت کې د اسلام هغه کلي تگلاره ده چې د جنگي بنديانو په اړه يې بيان کړې ده.(۲: ۷۰ – ۷۲مخونه)

که پورته بحث ته په دقت نظر وکړو، په دې پوهېږو چې د رسول الله ﷺ يا په ټوله کې د اسلامي حکومت د جهاد سياسي کړنلاره په خپل ځان کې ډېر څه لري او د مسلمانانو لپاره په کې ستر درسونه دي. ويلی شو چې د جهاد سياسي کړنلاره په ځانگړو اصولو او قواعدو بناء ده. هغه قواعد چې عدل، شفقت، مهرباني، په وعدې پابندي، ثابت دريځ، امانتداري او د مسلمانانو د حريم او ارزښتونو حفاظت په کې خاص ځای لري او هغه اصول چې د دښمن ټول حرکات څاري او له هر رنگ فعاليت ښخه يې پر وخت ځان خبروي. دغه راز ويلی شو چې دغه سياسي تگلاره مسلمان ملت بيداری، هوښياری او ځيرکتيا ته هڅوي او دا درس ورکوي چې غښتلتيا او پرمختگ مو هله ممکن

دی چې د خدای ﷻ او د هغه د رسول ﷺ پاکه لاره له زړه تعقیب کړئ او د اسلام په احکاماتو او اوامرو عمل وکړئ.

د ـ د غیر مسلمو د حقوقو اړوند پالیسي

په دې اړه څېړوونکی، گوهر رحمن په خپل اثر کې لیکي، اسلامي حکومت د غیر مسلمانانو د حقونو په ورکړې او ساتنې سخت ټینگار کوي او اسلامي ریاست د نورو مسلمانانو په څېر د هغوی د مال او عزت مسؤول دی. زیاتوي، حکومت مکلف دی چې د عامو مسلمانانو په شان د غیر مسلمو بنیادي اړتیاوې رفع کړي، هغوی ته د خپل دین په اساس د تلنې پوره اجازه ورکړي، خو په دې شرط چې د اسلام او اسلامي ارزښتونو توهین او تحقیر به نه کوي او نه به د هغې خلاف پروپاگند کوي.

وړاندې لیکي، د اسلامي حکومت په لوړو او مهمو څوکیو د غیر مسلمو ټاکل همناممکنه دي، ځکه چې دوی د اسلام په مبارک دین یقین او ایمان نه لري او په هېڅ یو نظام کې د هغې نظام د خلکو د عقېدې مخالف او نه منوونکي ته دغه ستر امتیاز نه شته.(۱۰: ۳۲٦مخ)

دا چې اسلامي نظام او حکومت د شفقت او ترحم په سپېڅلې داعیې پایي، نو په دې اړه مسلمانتوب نه، بلکې انسانیت په پام کې نیسي او هر انسان ته د الهي اصولو پر بنیاد احترام کوي. په دې اړه رحماني په خپل اثر«اسلامي سیاست پوهنه» کې لیکي، د اسلامي دولت مکلفیت او مسؤولیت یوائې ببوزلو مسلمانانو پورې اړه نه لري، بلکې غیر مسلم وگړي هم د شفقت او مهربانۍ وړ بولي. مخکې لیکي، اسلامي حکومت هغو غیر مسلمو افرادو(اهل ذمه و) ته چې د اسلامي حکومت تر چتر لاندې ژوند کوي، د ځانگړو حقونو په ورکړې قانع دی. زیاتوي، غیر مسلمو سره په ترسره شوي تړون پابندي، د دښمن د حملې پر وخت یې د ځان او مال ساتنه، د هغوی د عزت او پت ساتنه، د هغوی د مذهبي روایاتو آزادي، په نرمۍ سره ترې د جزیې او خراج ترلاسه کول، له کلیدي دندو پرته په مسلکی او فني منصبونو

کې مناسبه ونډه ورکول، د اولادونو د تعلیم د نظام ترتیب، ورته د بنسټیزو آسانتیاو برابرول او په پوځ کې یې د زور له لارې نه استخدامول د غیر مسلمو(کافرو) هغو حقونه دي کوم چې د اسلامي حکومت په سیاست کې خاص او ځانګړی ځای لري.(٦: ٢٥٧مخ)

نو؛ ویلی شو چې د اسلامي حکومت د سیاست یوه ځانګړنه د نړۍ له نورو حکومتونو سره په دې کې ده چې اسلامي ریاست پراخه سینه، زغم او پوره صبر لري. په بلې اصطلاح ویلی شم چې حکومت یې پراخه لمن لري او کولای شي چې د نورو دینونو او مذهبونو پیروانو ته هم په خپلې غېږه کې ځای ورکړي، آسانتیاوې او سهولیتونه ورته برابر کړي او ټولو اړتیاوو او حقونو ته یې د خپل ښکلي سیاست له مخې داسې رسېدنه وکړي، لکه څنګه چې د یو مسلمان وګړي اړتیاوو او حقوقو ته رسیدنه کوي او پر وړاندې یې مسؤولیت مني.

پایله

د څېړنې په پای کې څرګنده شوه چې اسلام د غوره سیاست، امن، ورورولۍ، برابرۍ، امانتدارۍ او عدالت دین دی. اصول، قواعد، فرامین او سیاست یې روښانه دي. هغه سیاست چې معنویاتو، پوهې، وحدانیت، ربښتیني جهاد، ثابت دریځ ، متقابل احترام، عدل او غوره سیاست ته خلک را بولي. هغه سیاست چې ناحقه وینه تویونه حرامه بولي او پوهې، د بشر حقوقو، د بیان ازادۍ، زغم، صبر او د ژمنو ترسره کولو ته خپل پیروان سوق کوي او په ټوله کې د انسانانو عزت او شرافت قدرمن شمېري.

څېړنې دا هم را وښوده، چې اسلام یوکامل، ربښتینی او له عدل، شفقت او مهربانۍ ډک دین دی، که چېرې په ربښتینې معنا یې مسلمان ملت ټول حکمونه په سم ډول پیاده کړي، پرته له کوم شک څخه به یې بریاوې لارې څاري او د رسول په څېر به په هر ډګر بریالي او نېک نام وي او له

خپلې جغرافيې، ارضي تماميت او ملي حاکميتونو څخه به په ښه ډول دفاع کولی شي.

همدا ډول له څېړنې دا پایله هم په لاس راغله، چې د اسلامي نظام د هر اړخيز سياست غوښتنه دا ده چې هر مسلمان وګړی دې په هر ډګر کې له نورو پرمختللی، ځيرک او هوښيار وي. د علم په ډګر کې عالم، د دعوت په ډګر کې داعي، د جهاد په ډګر کې پياوړی اخلاقي مجاهد، د ښځو په وړاندې نرم زړی او عادل، د معمارۍ په برخه کې تکړه او متقن، د عبادت په برخه کې نه ستړی کېدونکی عابد او نورو(غير مسلمو) سره په اړيکو او روابطو کې، په اوسنۍ اصطلاح غښتلی او وينښ دپلومات(استازی) وي.

همدارنګه په څېړنه کې دا هم په لاس راغلل چې اسلامي حکومت له پيل څخه د خپل هر اړخيز سياست او کړنلارې په اجنډا کې د انسانيت، عزت او شرافت غوره او سپېڅلي داسې موارد درلودل، چې تر نن ورځې پورې ترې د نړۍ نور نظامونه عاجز او نا توانه دي.

وړانديزونه

۱ – اسلامي هېوادونو ته په کار دي چې د رسول ﷺ په مشرۍ د اسلامي حکومت له بهرني سياست څخه زده کړه وکړي او د خپل بهرني سياست د اجنډاوو په سر کې يې راولي.

۲ - غير اسلامي هېوادونو ته وړانديز کوم چې اسلام سراسر خير او د امن دين دی، ستاسو دښمني او ظلم له دغه دين سره هېڅ ځای نه نيسي او ستاسو د هر ظلم په پايله کې د دې دين پلويان لا غښتلي او ډېرېږي، که له دغې دښمنۍ لاس په سر شئ له شک پرته يو څه به مو ګټلي وي.

مأخذونه

۱ - القرآن الکريم

۲ - ابراهیمي، محمد، اسلام و حقوق بین الملل عمومي، چاپ اول، سازمان مطالعه و تدوین کتب انساني، دانشگاه (سمت): تهران، ۱۳۷۷هـ ش.
۳ - آبادي، اکبر شاه نجیب. د اسلام تاریخ، ژباړن، سید فضل مولا لټون، لومړی چاپ، پیغام خپرندوی مرکز: پېښور، ۱۴۲۵هـ ق.
۴ - ارشاد، محمد شاه. سیرت النبي(ص)، چاپ اول، مرکز نشرات اسلامی صبور: کابل، ۱۳۷۲هـ ش.
۵ - انصاري، حامد. د اسلام حکومتي نظام. ژباړن، ق – ح – صافی، لومړی چاپ، الهدی خپرندوی مرکز:پېښور، ۱۳۷۰هـ ش.
٦ - رحماني، شریف. اسلامي سیاست پوهنه. لومړی چاپ، اصلاح افکار:جلال آباد، ۱۳۷۷هـ ش.
۷ - سباعي، مصطفی. درسونه او عبرتونه. ژباړن، سلطان محمود صلاح، لومړی چاپ،الهدی خپرندوی مرکز: پېښور، ۱۳٦۹هـ ش.
۸ - عثماني، عبدالرحمن. تاریخ تمدن اسلام. لومړی چاپ، ریاست عمومي تربیه معلم وزارت معارف: هند، ۱۳۹۱هـ ش.
۹ - غزالي، امام محمد، فقه السیرة، ژباړن، دوکتور مصطفی نیازی، حکمت خپرندویه ټولنه: جلال آباد، ۱۳۹۱ هـ ش.
۱۰ - گوهر رحمن. اسلامي سیاست. ژباړن، قریب الرحمن سعید، لومړی چاپ، پیغام نشراتي مرکز: پېښور، ۱۳۸۳هـ ش.
۱۱ - گیلاني، سید اسعد. د رسول اکرم ص د حکمت انقلاب. ژباړن، قریب الرحمن سعید، لومړی چاپ، پیغام خپرندوی مرکز: پېښور، ۱۴۳۰هـ ق.
۱۲ - محب، عبدالکریم. عظیم السیر د رسول الله عظیم اخلاق. لومړی چاپ، د افغانستان ټایمز مطبعه: کابل، ۱۳۹۰هـ ش.
۱۳ - ملکزی، ولی الله. دین او جگړه(یوه تاریخي څېړنه). لومړی چاپ، پیغام خپرندوی مرکز: پېښور، ۱۴۰۱ل هـ ش.

۱۴ - منصور احمد. د پیغمبر ص خوږې خاطرې. ژباړن، نجیب الله جالب، مومند خپروندیه ټولنه: جلال آباد، ۱۳۹۱هـ ش.
۱۵ - ناظم، محمد داود. دولت نو تشکیل پیامبر ص و تاثیرات آن. لومړی چاپ، انتشارات حامد رسالت: کابل، ۱۴۰۱هـ ش.
١٦ - ندوي، ابو الحسن علي. خاتم النبیین ص محمد رسول الله. ژباړن، حسبان الله متوکل، دوهم چاپ، انتشارات اصلاح افکار: کابل، ۱۳۹۰هـ ش.

Published: Academy of Science of Afghanistan

Editor in Chief: Abdul Baqi Shahab

AS. Editor: Muhammad Ibrahim Paktin

Editorial board:

Senior research fellow Sher Ali Tazari

Senior research fellow Muhammad Sharif Zadran

Senior research fellow Abdul Jabbar Abid

Researcher Fellow Muhammad Dawood Nazim

Researcher Gholam Nabi Hanafi

Composed & Designed By:

Abdul Baqi Shahab

Annual Subscription:

Price of each issue in Kabul: ۳۲۰ AF.

- For Professors, Teachers and Members of Academy of Science of Afghanistan: ۷۰ AF.
- For the disciples and students of schools: ٤۰ AF.
- For other Departments and Offices: ۸۰ AF.